VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 1 FEBRUARI 2017 PRIS: 89:-

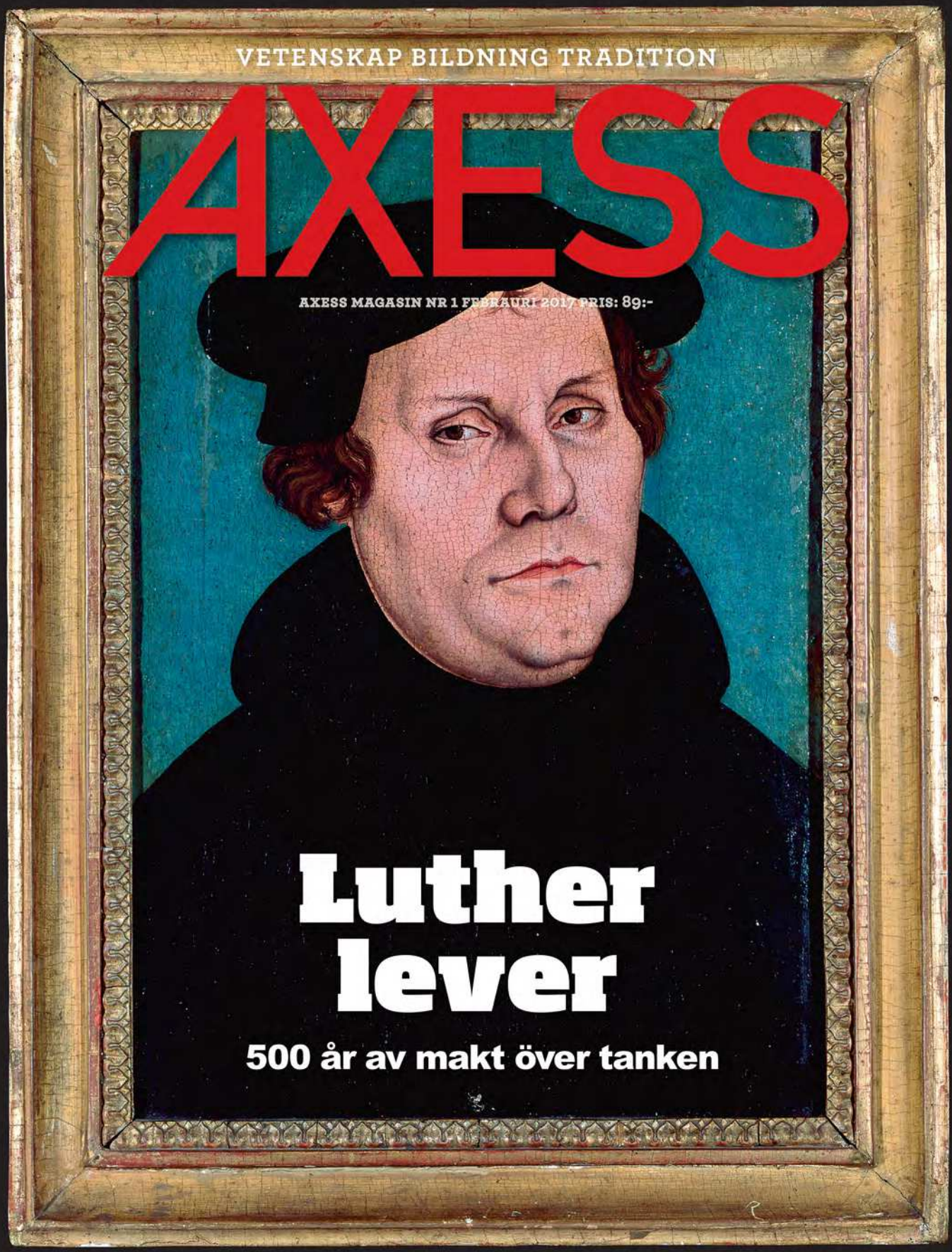

Luther lever

500 år av makt över tanken

SAMHÄLLE

ANNA VICTORIA HALLBERG
om värdet av vassare humaniora.

CIVILISATION

CAMILLA LUNDBERG
om Beethovens eld och den svenska svalkan.

RECENSIONER

TORBJÖRN ELENSKY
om Timothy Garton Ash och yttrandefriheten.

TIDSAM 2804-01
7 388280 408901

PÅ AXESS TV.
PÅ AXESS.SE
NÄR DET PASSAR

MÄSTAREN OCH MARGARITA

Mellan 20 februari och 3 mars visas ett avsnitt
varje vardag kl. 22 samt lördagar kl. 13-15 och söndagar kl. 13-16

COM HEM
BOXER
Telia

Filmatisering av Michail Bulgakovs mest kända och uppskattade roman “Mästaren och Margarita”. Den absurda och fängslande historien ackompanjeras av hänförande musik. Tittaren får träda in i en abstrakt värld av ondska och godhet.

Klassisk bildning på AXESS TV

LEDARE

Nattvandrandet tar fart

PJ Anders Linder

I mitten av januari hamnade ABF Sollefteå plötsligt i det mediala rampljuset. Efter beslutet att stänga Sollefteå BB hade föreningen nämligen bestämt sig för att erbjuda bygdens blivande föräldrar en studiecirkel i ”bilförlossning”, så att de skulle bli lite mindre oroliga inför att så småningom köra den ansenliga sträckan till BB i Sundsvall eller Örnsköldsvik.

Många har uttryckt förvåning över utvecklingen, men är det hela egentligen så värst överraskande? Vid det här laget borde vi ha blivit vana vid den successiva övergången till vad Per Gudmundson fyndigt har kallat ”nattvandrarstaten”, där det offentliga tagit på sig så många olika uppgifter att man inte längre har kraft och förmåga att ägna sig åt det som för inte så länge sedan ansågs vara det allmännas särskilda kärna. Istället får medborgarna själva rycka in.

STÖRRE FRIHET OCH ANSVAR för enskilda behöver alls inte vara något dåligt, men det kanske inte var så många som hade föreställt sig att förändringar i denna riktning skulle inledas just med de offentliga nyckeluppgifterna. Fast nu borde vi veta bättre.

En illa ledd och hårt ansträngd poliskår har sedan ett bra tag lämnat över till privatpersoner och företag att hyra in vaktbolag, köpa larm, ordna grannsamverkan, patrullera gatorna utanför ungdomsgårdar och ordna skallgångskedjor. Bilstölder, skadegörelse och bostadsinbrott hanteras i allt väsentligt av försäkringsbolag och av brottsoffren själva.

Skolan mäktar inte med att hålla ordning, erbjuda arbetsro och förmedla ämneskunskaper. Skolelevers kunskaper och betyg beror istället på om det finns böcker och engagerade föräldrar i hemmet. Utbildningssystemets uppgift att lotsa elever till nya insikter, vidgade vyer och klassresor har lämnats över till Youtube, bloggosfären och den kommersiella tevens dokusåpor, som dock ännu inte riktigt matchar vad folkskollärare och läroverk en gång åstadkom.

MYNDIGHETEN FÖR SAMHÄLLSSKYDD och beredskap uppmanar i en färsk kampanj alla hushåll att ägna sig åt vad man skulle kunna kalla *prepping light* och skaffa konserver, batterier, tändstickor, vatten och primuskök så att man klarar sig i åtminstone tre dygn ifall en kris skulle uppstå. Det är en alltigenom klok och vettig signal till en befolkning där många inte har ägnat den sortens risker en tanke – men den kan inte riktigt kompensera för att det allmänna har hivat hela totalförsvars- och försörjningsplaneringen överbord, tömt alla lager, och inte har en aning om hur man ska säkra drivmedel, insatsvaror och livsmedel till folkhushållet ifall läget skulle bli skarpt och importen begränsas.

Ordningsmakt, undervisning, försörjning... Och nu är det alltså sjukvårdens tur. Att man ska tänka på sin hälsa och idka viss egenvård istället för att störta iväg till akuten för minsta åkomma är naturligtvis rätt och rimligt. Men det här med att hantera barnafödande på mörka och isiga Norrlandsvägar? Det bör som sagt inte väcka någon större häpnad hos ett luttrat folk, men visst frågar man sig vad som kommer härnäst. Ska det bli ”rotfyllning för nybörjare”, ”vaccinera tillsammans” eller ”så spjälkar du benbrott” (cirkeln sponsrad av Byggmax). Medborgarskolan och Vuxenskolan vill knappast guppa i ABF:s kölvatten utan lär komma med pigga initiativ, som kan spara värdefulla resurser åt landstingen att bygga bort vårdplatser och rekrytera stafettläkare med.

EN INTE SÅ UPPMÄRKSAMMAD sektor är museivärlden. För den som reser flitigt i landet är det välbekant att många människor redan har axlat sitt ansvar för att spara och ställa ut föremål. På sina håll går det inte att köra i fem minuter utan att man får syn på personligt utformade skyltar som lockar till utställningar av serietidningar, lergods och äldre jordbruksredskap. En cyniker skulle hävda att det handlar om driftiga krafter som försöker tjäna några kronor på att förevisa sitt gamla skräp, eller arvegods från farbror Åke med samlarvurmen, men en mer nutidsmedveten person inser snabbt att det är nattvandrarstaten han har stött på.

I takt med att de traditionella museerna tappar intresset för att berätta om föremål och deras historia och går över till att bli konsthallar, samlingslokaler och ”mötesplatser” där normkritiker fylkas för att diskutera vart besökarna har tagit vägen, tar eldsjälar i det civila samhället på sig att ta hand om och förvalta kulturarvet. De flesta har inte de stora institutionernas omfattande samlingar att utgå ifrån, men efter hand förändras även det. Så sörj inte för mycket om Östasiatiska förvisas till några rum i källaren på ett nytt Världsmångkulturcentrum, någonstans i riket kommer det att uppstå ett alternativ där en eldsjäl visar sina allra finaste shoppingfynd från Phuket och Bali.

”På sina håll går det inte att köra i fem minuter utan att man får syn på personligt utformade skyltar som lockar till utställningar av serietidningar, lergods och äldre jordbruksredskap.”

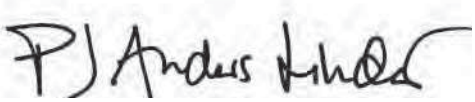

EN SVÅR ARBETSMARKNAD KRÄVER ENKLA JOBB.

Vi har för många arbetslösa människor i Sverige. Unga och nyanlända har svårt att komma in på arbetsmarknaden och få ett första jobb. Samtidigt ser vi hur många kämpar för att få vardagen att gå ihop. Småbarnsföräldrar har svårt med tid, äldre har mer tid men mindre kraft och ork, och på arbetsplatsen är stressnivåerna ofta höga.

Vi har en idé. Det finns alltså en stor efterfrågan på vardagsjobb – jobb som underlättar vardagen för privatpersoner och företag. Arbetsuppgifter som fler kan utföra, och som gör tillvaron enklare för den som får hjälp. Det finns också många som skulle behöva få in en fot på arbetsmarknaden och den erfarenhet ett jobb ger.

Hur gör vi det billigare, enklare och mindre riskfyllt att anställa människor utan erfarenhet? RUT-reformen har visat att det går. Så hur kan vår idé bli verklighet, hur kan vi skapa fler vardagsjobb?

SVENSKT NÄRINGSLIV

INNEHÅLL

AXESSmagasin
VETENSKAP BILDNING TRADITION NR 1 2017

10 SAMHÄLLE

Krönikor Annika Borg har en känsla av att det kommer att gå illa **10**
Thomas Engström uppmanar konservativa att söka sig till marxismen **10**
Humaniora Anna Victoria Hallberg förordar färre humanister **12**
Ekonomi Magnus Henrekson granskar vd:arnas sociala bakgrund **14**
Frankrike Karin Stensdotter om republikens principer och franska muslimer **16**
Ljusföroreningar Anders Mathlein sätter värde på nattens mörker **18**

20 FRIZON

Dan Korn reder ut den kulturella approprieringen **20**
Anders Björnsson förundras och charmas av önamn **25**
Erik W Larsson ställer diagnos på krigsveteraner **28**

34 OPINION

Jan Almäng och Christer Svennerlind om att universiteten bryter mot lagen.

Skall Sverige vara som ett enda stort Skansen, där Petter av politiskt korrekta skäl får hålla tillgodo med att uppträda som lutsångare, inskränkande repertoaren till Lille Bror Söderlundhs och Ulf Peder Olrogs visor?

Dan Korn, sid 24

TEMA: ARVET EFTER LUTHER

38 Han förändrade världen

Reformationens utveckling berodde till stor del på Luthers personlighet, kompromisslösa doktrin och hårdföra debattmetoder. **Av David Crane**

41 Gatlopp för Luther

Protestantismens ideal formade den sekulära och statsindividualistiska svenska modellen. Det är därför lättare att hitta Luther i samhället i stort än i kyrkan. **Av Per Svensson**

46 Luther bakom allt

Inget annat land är som Sverige en skapelse av Luther och lutherdomen. Luthers lära är omöjlig att skilja från svenskheten själv. **Av Svante Nordin**

50 Evangeliet glöms

Svenska kyrkan håller inte isär det världsliga och det andliga. Rättfärdiga ledare glömmer att också de är syndare. Detta är en kyrka som fjärmar sig från arvet efter Luther. **Av Annika Borg**

54 INTERVJU
Mats Wiklund samtalar med Mauricio Rojas om Latinamerikas dystra framtid.

58 TRADITION
Per Landin om Hermann Rauschning.

62 CIVILISATION
Idéhistoria Tobias Dahlkvist läser om 1800-talets filosofer **62**
Musik Camilla Lundberg om Beethoven och Sverige **64**
Film Martina Björk tittar på Greta Garbo **66**
Resebrev Tommy Olofsson besöker Dublin **68**
Lyrik Michael Economou läser en tendentiös antologi **70**
Krönika Charlotta Levay får nog av skrytsamma klassresenärer **71**
I korthet David Andersson läser samma bok flera gånger **71**

72 RECENSIONER
Torbjörn Elensky yttrar sig frihetligt **73**
Niklas Anderberg reformerar bilden av reformationen **77**
Peter Luthersson bildar sig folkligt **79**
Benny Carlson ärerädda (delvis) ekonomiämnet **81**
Staffan Ulfstrand grubblar över gubbtillvaron **83**
Ylva Herholz definierar tysk identitet **85**
Martin Hårdstedt lär av historien **87**
Mark Brolin lyssnar till tissel och tassel **89**
Hans Hederberg svalkar sig under en guldpalm **92**
Håkan Tribell tänker tillbaka på samtiden **94**
Ann-Sofie Dahl hovniger **96**

98 SAMTIDEN
Fredrik Johansson ser sig omkring och skakar på huvudet.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd: PJ Anders Linder
Redaktörer: David Andersson, Jan Söderqvist och Mats Wiklund
Redaktionssekreterare: Katarina O'Nils Franke
Vik. redaktionssekreterare: Catta Neuding
Redaktionsråd: Louise Belfrage, Peter Elmlund, Thomas Gür, Peter Luthersson och Nathan Shachar
Korrektur: Catharina Lewenhaupt
Layout: Petter Carnhagen och Maria Haack
Bildredaktör: Maria Haack
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Nästa nummer: 6 mars 2017
Annonser: redaktionen@axess.se
Material: Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Material insänt till Axess kan lagras och publiceras elektroniskt.
Ekonomiansvarig: Linda Bengtsson
Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr. 111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50
Vinjettbilder: Johan Patricny
Porträtteckningar: Johan Patricny
Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer: 674 kr. Kontakta Pressdata: tfn 08-799 63 31, e-post: axess@pressdata.se
Typsnitt: Freight (Display, Sans, Text & Big), Archer
ISSN: 1651-0941
Repro och tryck: Allduplo

SKRIBENTER

Jan Almäng
Docent i teoretisk filosofi vid Göteborgs universitet

Niklas Anderberg
Fri skribent och konstnär

David Andersson
Författare och redaktör i *Axess*

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds universitet

Anders Björnsson
Publicist och historiker

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Mark Brolin
Författare och nationalekonom

Benny Carlson
Professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

David Crane
Brittisk historiker och författare

Ann-Sofie Dahl
Docent i internationell politik och bosatt i Köpenhamn

Per Dahl
Företagshistoriker och skribent

Tobias Dahlkvist
Docent i idéhistoria vid Stockholms universitet

Michael Economou
Författare och kulturskribent

Torbjörn Elensky
Författare och kritiker

Thomas Engström
Författare och journalist

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap och utredare vid Södertörns högskola

Hans Hederberg
Författare och tv-producent

Magnus Henrekson
Professor i nationalekonomi och vd i Institutet för näringslivsforskning

Ylva Herholz
Journalist och författare

Martin Hårdstedt
Professor i historia vid Umeå universitet

Fredrik Johansson
Senior partner på Kreab

Dan Korn
Författare, kulturhistoriker och rabbin

Per Landin
Författare och fil dr i tyska

Erik W Larsson
Läkare

Charlotta Levay
Docent i företagsekonomi vid Lunds universitet

Camilla Lundberg
Kulturjournalist och musikkritiker

Peter Luthersson
Fil dr i litteraturvetenskap, ingår i *Axess* redaktionsråd

Anders Mathlein
Författare, journalist och tecknare

Svante Nordin
Professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet

Tommy Olofsson
Professor i kreativt skrivande vid Linnéuniversitetet

Karin Stensdotter
Författare och arkitekt

Christer Svennerlind
Fil dr i teoretisk filosofi vid Göteborgs universitet

Per Svensson
Kulturskribent i *Sydsvenskan*

Håkan Tribell
Talskrivare åt Anna Kinberg Batra

Staffan Ulfstrand
Professor emeritus i ekologisk zoologi

Mats Wiklund
Redaktör i *Axess*

FOTO: ANNA-LENA AHLSTRÖM KUNGAHUSET

Påtaglig institution.

Nationella hållpunkter

Den tretungade flaggan smattrar i vinden. På målningen från åren efter första världskriget leder pansarskeppet *Victoria* en fartygskolonn ur Kungl kustflottan i hög manöverfart i hårt väder. Vill jag inte betrakta det marinmotivet kan jag stanna inför ett polerat nakterhus eller se vilka flottenheter som lämnat sina små vapensköldar i trä efter sig. Miljön i Drottning Victorias Örlogshem – där jag brukar övernatta i Stockholm – är inte lyxig, men traditionsbärande. Jag skulle aldrig kalla den progressiv.

Samtidigt hör jag vid frukosten dialekter från landet blandas med utländska språk, från både gäster och personal. Går jag för att checka ut i receptionen möter jag en dam som bryter på spanska när inte den yngre tjejen från Solna sitter där. Svensk sjömilitär tradition fortlever – visserligen i förläggningsform – och bärs vidare i en mångspråkig miljö.

Lite senare möter jag ett antal juriststudenter från Uppsala. Någon nationsfest hade tydligen ägt rum dagen innan, för de ser ut att vara dagen efter. Kort sagt, skillnaden mellan juriststudenter när jag läste och juriststudenter nu är uppenbarligen minimal. Dock. De talar ett annat språk än svenska sinsemellan.

Några dagar senare lyssnar jag till en längre sverigedemokratisk utläggning om svensk kultur och ”svenska värden”, värda att bevara. Talaren är engagerad, men lyckas ändå inte riktigt specificera vilka dessa svenska värden egentligen är. Uppenbarligen bärs de av ett större kollektiv – det infödda svenska folket.

Det slår mig – miljöerna i örlogshemmet och på juridicum förmedlar nästan karikatyrmässigt tydligt svenska traditioner ända från amiralen Klas Horn eller professorn Matthias Calonius. Regler och kunskaper som i sig frammanar referenspunkter och attityder, hållpunkter för det vi kallar *värden*. De gör detta mycket mer handgripligt än en svårgripbar föreställning om folk- och värdegemenskap i stort. Det sker bortom politiken, i gränsytan mellan privat och offentligt mellan då och nu. Och inte minst, hållpunkterna förmedlas från person till person, från informell förebild till nytillkommen.

Hans L Zetterberg pekade på de preussiska rötterna till dagens högskatte/välfärdsstat, på Bismarcks tanke att bygga en materiellt grundad samhällssolidaritet gemensam för alla stånd och klasser. Därmed skulle revolutionen och socialismen förebyggas. Den socialstaten – välfärdsstaten kallar vi den nu – byggde på omfördelning och social ingenjörskonst, utövad gentemot kollektivet av anonyma och allt annat än glansfulla institutioner. Jag har ännu inte träffat på ett *Socialminister Skölds hem för Stockholmsbesökande socionomer,* prytt av Skå Edeby-Jonsson i helfigur och olja på väggen bakom receptionen. Inte heller har Bertil Rehnberg fått sitt namn på polerad mässingsplatta med en lagerkrans lagd under. Välfärdsstaten och välfärdsnationalismen är anonym, grå och svårgripbart kollektiv i jämförelse med äldre tiders institutioner och attityder.

Och därmed blir den också desto svårare att tillägna sig för dem som inte föddes in i den. Har inte välfärdsstatens betonande av det anonymt kollektiva i dag blivit ett hinder för nysvenskar? Kan inte integrationssträvanden bygga på identifikationen med en äldre tids mer begränsade men också långt mer påtagliga institutioner? Hållpunkter som likt flottans förläggningar och Uppsalas institutioner finns där fysiskt, förutsätter personliga ställningstaganden men som därigenom också kan transformera människor från det de var innan till det de blir efteråt.

Forskare har betonat Sveriges ställning som mosaikstat under den tid nationen expanderade. Landsändar, städer, ämbeten och institutioner hade alla sina egna unika band till statstanken, Skåne exempelvis helt andra än Keksholms län, prästen i Riga helt andra än borgaren i Karlstad eller bonden i Rimbo. Skulle den mosaikstaten kunna ha drag som idag kan medverka till att bygga Sverige av i morgon? Ett samhälle vars svenskhet i högre grad buren av summan av sinsemellan olika enskilda lojaliteter mot påtagliga institutioner?

Ja, apropå mångnationellt burna nationella kärnsymboler – vad sägs om ett franskt-tyskt-engelskt-danskt-brasilianskt kungahus? Det har handfast visat sig kunna knyta det pursvenska till sig.

Per Dahl

SAMHÄLLE

Krönikor

I år vänder det

Vi kallar dem ”gänget”. Varje eftermiddag när mörkret faller den här tiden på året kommer en stor flock kajor och slår sig ned i kastanjeträden på torget utanför vårt fönster. På kvällarna står vi en stund och tittar på deras liv där i kronorna. Med jämna mellanrum böljar deras läten genom flocken, för att lika snabbt tystna igen, som på en given signal.

FÖRSTA GÅNGEN jag blev medveten om kajorna var när jag promenerade hem en sen kväll och hörde ljuden. Det tog ett tag att identifiera varifrån lätena kom ifrån. När jag nästan var framme vid min port, riktade jag blicken uppåt och såg fåglarna. Tio, tjugo, trettio, fyrtio stycken. Jag tappade snabbt räkningen på de svarta gestalterna, som då hastigt tystnat. Lugnt och stilla, utan ett ljud, satt de där. Det ilade till inom mig som om jag befann mig i Alfred Hitchcocks *Fåglarna*. Att Hitchcock faktiskt, enligt vittnen, utsatte skådespelerskan Tipi Herden för riktiga fågelattacker dök upp i mitt minne.

Men sedan den där kvällen har kajorna blivit goda grannar och deras liv är en ständig källa till fascination och reflektioner. De väcker mig mitt i natten ibland, med det där böljande ljudet som fortplantar sig från individ till individ i flocken. Vissa gånger låter det upprört, andra gånger mjukare. Jag ligger en stund och lyssnar och vet att det antagligen handlar om att någon av dem råkat flytta på sig och placerat sig på fel ställe i träden. Kajorna tillämpar en strikt hierarki för vem som får sitta var. En fågel som

Dags att damma av Marx

KONSERVATISMEN VINNER inte majoritetens förtroende på egen hand. Sedan den allmänna rösträttens införande har den kunnat bilda starka regeringar i väst enbart när den samarbetat med andra politiska krafter.

I Tyskland hade de statsbärande Kristdemokraterna aldrig fått chansen att bära någonting om de inte i praktiken ständigt gått till val på en mestadels socialdemokratisk politik, med kraftiga satsningar på offentliga välfärdsprogram och sociala skyddsnät; redan Bismarck fruktade massornas vrede och genomdrev ett banbrytande socialförsäkringssystem, och denna revolutionsskräck har sedan bara förstärkts av först kommunismens och sedan nazismens förmåga att mobilisera stora delar av befolkningen. Brittiska Tories gjorde, fram till dess att Thatcher tvingade bort Ted Heath, ungefär likadant, det vill säga de förvaltade i huvudsak Labours satsningar. Den franska högern likaså.

Men med det tidiga 1980-talet, då det blev smärtsamt uppenbart att den demokratiska socialismen hade nått vägs ände, var det dags för nyliberalismen att komplettera – ta över? – konservatismen. Reagan och Thatcher fick utan svårigheter med sig näringslivets maktapparater på avreglerings- och privatiseringståget, samtidigt som de vände sig direkt till arbetarklassen med en stundtals skamlös patriotism och militarism. Även i Sverige gick Gösta Bohmans moderater över till denna historiskt unika cocktail av moderniseringsiver och traditionsvurmande. Den svenska mytologin var här, kan man gott konstatera, en fantastisk källa att gräva ur: svenska fanor som med frisk

Satsa på eliten
12 Det viktiga för humaniora är inte mer pengar. Satsa istället på elitutbildningar och färre studenter.

Inga pappas pojkar
14 Från vilken socialgrupp rekryteras vd:ar för de stora, svenska bolagen? En ny undersökning ger svaret.

Islam på franska ben
16 En fjärdedel av Frankrikes muslimer står utanför samhällsgemenskapen. Islam måste bli mottaglig för republikens värderingar.

Varde mörker
18 I en upplyst värld är mörkret en bristvara. Det är dags att åter sätta värde på och vistas i nattens mörker och stillhet.

förlorat en partner som hade hög status, kan få bevara en del av sin ställning och inte behöva sitta längst ned i flocken. De svarta fåglarna organiserar ständigt denna hierarki, och det är den aktiviteten jag hör. Det är som en ständig bekräftelse av en samhällsstruktur.

DE NÄTTER jag vaknar är det inte enbart tankarna på hur fåglar organiserar sina samhällen som dyker upp, utan även reflektioner om hur vårt eget samhälle ser ut och fungerar. Under hösten och vintern har mina tankar ofta kretsat kring hur värderingar kollider i vårt samhälle, om den värderingsstress, osäkerhet och oro som blir alltmer påtaglig såväl människor emellan som i samhällsdebatten.

> *Antingen gäller det eller så gäller det inte.*

Jag har haft en stegrande känsla av att det under år 2017 kommer att infinna sig ett skarpt läge, en brytpunkt. Bli det ett år som vi kommer att se tillbaka på och säga: Det var då det vände. Men åt rätt eller fel håll? Det är den frågan som sysselsätter mig, och olika nätter kommer jag fram till skilda svar.

Det gångna årets debatter väcker ofta en dyster känsla av att det håller på att vända åt fel håll. Flera av diskussionerna har, om man ser nyktert på saken, egentligen varit absurda till sitt innehåll. Även om själva normförskjutningen, kompromissandet och anpassningen till repressiva seder och bruk har pågått ett tag, har det eskalerat under året som gick. Eller blivit mer synligt.

PÅ ALLVAR HAR vi diskuterat om kvinnor och män kan, får och bör vara tillsammans i alla delar av det offentliga rummet. Vi har problematiserat sådant som sedan länge är värderingsmässigt avgjort. Vi har tillåtit att kilar slagits in i värderingssystemet och uppträtt som om vi var osäkra på vad som egentligen är rätt och fel och om vi kan, vill eller tänker stå upp för vår människosyn.

Successivt har vissa frågor uppfattats som värderingsmässigt komplicerade, när de i själva verket inte alls är det, givet den grund vi står på. Som att alla ska delta i simundervisning, det är reglerat i skollagen och undervisningen sker tillsammans. Skolundervisning och utbildning sker överhuvudtaget tillsammans. Vissa människor ska inte alls sitta bakom skärmar eller längst bak. Och vi badar tillsammans. Badhusens kommunala verksamhet är en del av det offentliga livet i Sverige och inte en inrättning för segregerande särintressen. Inte heller gifter vi oss med våra minderåriga flickkusiner eller andra flickor. Flickor är barn till dess de är vuxna i Sverige. Det är reglerat i lag och det har varit värderingsmässigt avgjort.

Det här har varit vårt sätt att organisera samhället. Antingen gäller det eller så gäller det inte. Svårare än så är det inte. 2017 kommer att ge svaret på åt vilket håll vi är på väg. Det är min nattliga profetia.

Av Annika Borg

---

tillförsikt vajade mot ljusblå skärgårdshimlar, intill evigheten ackompanjerade av fiskmåsars frihetstörstande skrin och vrålet av snabba, toppmoderna örlogsfartyg. Budskapet var både en honnör till det förflutna och en vädjan om att så att säga gå upp till ytläge och andas en ny, frisk, tillnyktrande luft, att vakna till liv igen efter decennier av isolationism i förhållande till resten av väst, att gnugga sömnen ur ögonen och göra sig redo för ett omfattande förändringsarbete.

I OCH MED Ingvar Carlssons drastiska omläggning av Sveriges färdriktning mot slutet av 1980-talet (delvis framtvingad av Jan Stenbecks flerfrontskrig mot den svenska monopolmodellen) och sedan genom regeringen Bildt – Bohmans bokstavligt och ideologiskt talat svärson – kom häpnadsväckande mycket av den ”liberalkonservativa” visionen att omsättas i praktisk politik.

Men det händer saker. Elfte september, sju år senare den stora finanskrisen och på sistone flyktingkriserna har satt världen i gungning, och idag är det mest enstaka Timbropraktikanter och Johan Norberg som fortfarande tror på det nyliberala projektet. Konservatismen å sin sida är djupt splittrad mellan sin elit, som sitter och skriver krönikor i innevarande stil, och delar av sin väljarbas, som tröttnat på slika utgjutelser och numera röstar på folkhemsextremisterna i SD.

> *Nyliberalismen är död, konservatismen behöver en ny allierad.*

TILL VEM SKA konservatismen söka sig för att åter kunna få folk att lyssna till ett budskap om samling för landets gemensamma bästa? Till dem på vänsterkanten som fortfarande bryr sig om hur vanligt folk har det, lyder det uppenbara svaret. Så mycket marxist får man ändå vara att man erkänner ekonomins avgörande betydelse för människors lust att ompröva sina lojaliteter. Socialdemokraterna har under Mona Sahlin och Stefan Lövfen kapats av en lika idealistisk som destruktiv identitetspolitik – men det finns motståndsfickor. Delar av vänstern inser att arbetarklassen helt har svikits.

NYLIBERALISMEN ÄR DÖD, konservatismen behöver en ny allierad. Den heter materialism. Dess framgångar mäts i kronor och ören, och hälsa för de sämst ställda. Det är inget slutmål, men bästa tänkbara början.

Av Thomas Engström

HUMANIORA

Satsa på eliten

Humaniora behöver inte mer pengar. Satsa istället på höga krav och färre studenter, skriver **Anna Victoria Hallberg**.

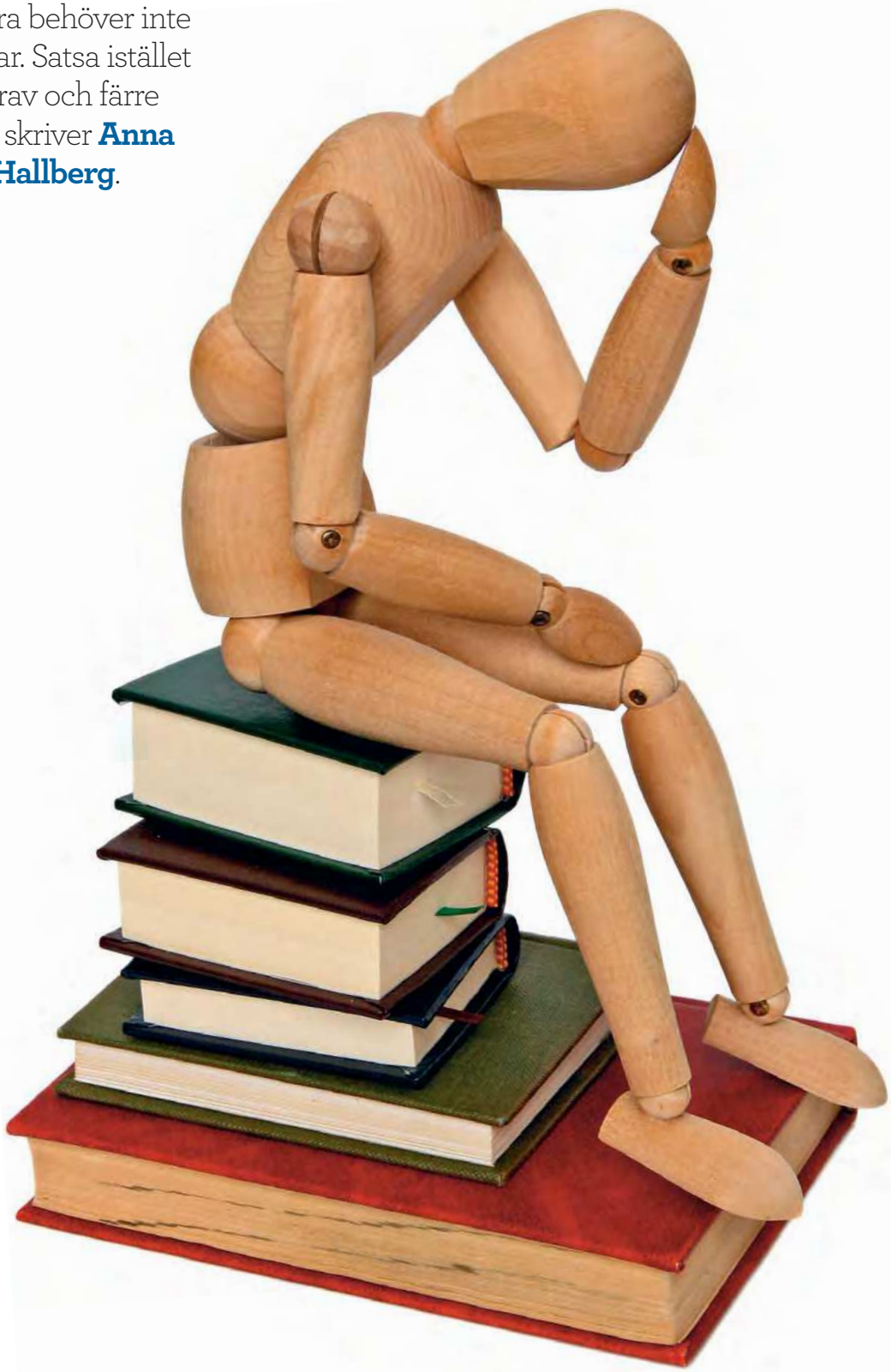

STATEN ERSÄTTER lärosätena per student och utbildningsområde. Genom den så kallade studentpengen får olika utbildningsområden medel för varje helårsstudent och helårsprestation, där ersättningen för en students helårsprestation relateras till huruvida utbildningen avslutas eller inte. Det är alltså avgörande för samtliga ämnen inom akademin att ha en god genomströmning av studenter som tar sina poäng och färdigställer en examen.

Att statens anslag för högre utbildning skiljer sig kraftigt åt mellan olika utbildningsområden är ett dilemma och en orättvisa som skapar olika förutsättningar för att bedriva utbildning av hög kvalitet. Det är därför både efterlängtat och efterfrågat att regeringen gett besked om att resurstilldelningssystemet ska ses över. Men det finns vissa skiljelinjer i synen på högre utbildning i allmänhet och humaniora i synnerhet som sällan kommer upp till ytan. Om man är humanioras vän är det hög tid att ställa den avgörande frågan: Varför utbildas så många inom ett fält som behöver mer elittänkande och kvalitet än utspridda resurser och kvantitet?

FÖRRA ÅRET publicerade tankesmedjan Humtank rapporten *Humanioras pris och värde. Resurser och utbildningskvalitet*. Rapporten belyser bland annat en korrelation mellan studentpeng och den tid en student lägger ner på sina studier: det humanistiska utbildningsområdet tillhör kanske inte så oväntat den kategori som har lägst ersättning. Undervisningstiden för en student på grundnivå omfattar 2–9 timmar, i veckan. Dessutom är genomströmningen inom humanvetenskaperna alarmerande låg.

Vi har alltså en situation där humaniorastudenter får betydligt mindre undervisningstid än en person som studerar dans eller medicin. De lägger i sin tur ner mindre egen tid på sina studier än kamrater inom andra utbildningar och väljer ofta att hoppa av sin utbildning. Hur kan detta komma sig? Svaren – historiska, sociala, tentativa och värderingsstyrda – har många fördjupat sig i. Men den idé som tar form under läsningen av Humtanks rapport är att det är vi humanister som till största delen har oss själva att skylla.

SEDAN 1993 BESLUTAR lärosätena själva om sitt utbildningsutbud och hur omfattande varje kunskapsområde ska vara. Trots att rapporten från Humtank pekar på att tydliga krav på studenterna är en viktig faktor för utbildningskvalitet, och trots att rapporten hänvisar till flera andra källor som påvisar samband mellan intensitet i studier och kontakt med forskare och lärare, framförs inte möjligheten att en högkvalitativ utbildning bäst kan uppnås om humaniora aktivt väljer att dra ner på antalet studieplatser. Förslag om att anta färre studenter, kanske genom arbetsprover eller intervjuer, för att uppnå en högre kvalitet eller idéer kring ett reformerat antagningssystem för att locka högpresterande studenter, lyser med sin frånvaro. Lösningen är mer, istället för bättre.

A C Grayling. FOTO: HARRY BORDEN/CONTOUR/GETTY IMAGES

Detta synsätt bekräftar min egen erfarenhet efter många år i akademin. Jag har varit på workshoppar om humanioras kris, suttit med under heldagar på temat bildning, diskuterat humanioras nytta (eller ”nytta”), pratat om humanioras bidrag till kunskapsutvecklingen i samhället och deltagit under seminarier som handlar om humaniora på undantag, forskning och frihet. Men aldrig har vi på ett systematiskt sätt problematiserat det faktum att vi kanske är för många humanister på universiteten, att det låga söktrycket till våra kurser berättar för oss att vi gör något fel, att studenter i humaniora behöver vara starka skribenter, motiverade och kritiska analytiker och känna sig *genuint kallade* om de ska kunna ha utbyte av humanioras ofta texttunga moment. Vi talar alldeles för sällan om att vi behöver ett paradigmskifte som gör att humanvetenskaperna lockar en elit.

> *Ty formering av samhällets eliter säger något om vad ett samhälle värdesätter.*

SAMHÄLLETS FÖRÄNDRADE syn på humaniora, om det blev fler elitutbildningar, kan vi bara spekulera i. Däremot vet vi att utbildningar som är svåra att komma in på ofta värderas högt. Utanför Sverige ser vi en variationsrik humaniora där vissa prestigeuniversitet i USA men också Storbritannien satsar på en kombination av humaniora och exklusivitet. För några år sedan startades New College of the Humanities i London, som ett alternativ till Oxford och Cambridge, av filosofen A C Grayling. Här läser toppstudenter juridik, filosofi, konst och litteratur med en mycket hög standard på undervisningen. Studenter genomgår tre obligatoriska moment i vad som kallas ”intellectual skills” som innefattar vetenskaplig läs- och skrivkunnighet, logik och kritiskt tänkande samt tillämpad etik. Förutom att detta college har grundats av en akademiker, därtill en humanist, är initiativet ovanligt från ett svenskt perspektiv. Utbildningen bekostas av finansbolag och privata donationer. Man arbetar i tydliga akademiska ämnen men fokuserar samtidigt på generiska kunskaper som förenar vetenskapsdisciplinerna. Det är en mötesplats för humaniora som lockar en elit.

ATT MÅNGA europeiska länder värderar humaniora högre än i Sverige beror på flera orsaker. Men tyska prestigeuniversitet som Universität Witten/Herdecke eller schweiziska Sankt Gallen arbetar målmedvetet med sina läroplaner för att integrera kurser i ledarskap med kritiskt tänkande, ekonomisk redovisning med kulturell kompetens. Humaniora betraktas inte som en ”stödvetenskap” eller ett komplement utan snarare är hela grundidén att studenter ska formas av en akademisk-kulturell kontext där ämnesfärdigheterna förfinas genom intellektuell träning.

Från mitt perspektiv finns det alltså betydligt mycket mer att vinna på ett annat sätt att tänka kring resurser, där vi inte skjuter till mer pengar utan drar ner på antalet platser och istället höjer ersättningen för ››

FOTO: BRUCE BURKHARDT / GETTY IMAGES

varje student inom humaniora. Kvalitet på undervisning, studenter som söker utbildningar i konkurrens, en ny målbild för humaniora som inte bygger på en defensiv självuppfattning och ett högre sociologiskt värde i samhället skulle kunna uppnås om ett tydligare stråk av elitism genomsyrade humanvetenskapens utbildningar. Ty formering av samhällets eliter säger något om vad ett samhälle värdesätter. Som humanist har jag ofta förundrats över varför man tror att människan blir mer demokratisk eller bildad av att studera just humaniora, jag tycker att det saknas bevis för detta. (Konsten – som är till för alla – bildar oss!) Däremot tycks akademier som präglas av höga krav och mycket motiverade studenter vara bra på att upprätthålla specifika humanistiska kunskapstraditioner, det ser man inte minst i Storbritannien.

ETT MÖJLIGT SÄTT att tolka den låga studentpengen och därmed synen på humaniorastudier som mindre krävande än andra områden är att just humaniora ofta förknippas med bildning. Det skadar inte, kan man tänka sig att resonemanget går, att studera lite humaniora för att öka medborgarnas bildningsnivå. Sådana studier behöver inte ens bedrivas på heltid eller vara särskilt ansträngande; som bildningsämnen har de likafullt en viktig roll att spela i samhällets utveckling. Problemet är att det slår tillbaka på humaniora själv och att svårigheten att argumentera för behovet av elitutbildningar hindras av den föreskrivna samhällsnytta som bildning antas ha och humaniora erbjuda.

Vi humanister behöver öka vår efterfrågan. Hur gör vi det? Det enkla svaret är genom att höja kvaliteten. Ett sätt att börja är att satsa på humaniorastudenterna. För det är genom att hävda vårt akademiska vetande som vi kommer att kunna bibehålla vår relevans: för vetenskapssamhället, det omgivande samhället och för de studenter som i framtiden i hård konkurrens antas till spetsutbildningar i humaniora.

EKONOMI

Inga pappas pojkar

40 procent av vd:ar för de största svenska företagen födda på 1940-talet växte upp i arbetarhem. Idag är medelklassen rekryteringsbas, skriver **Magnus Henrekson**.

I MARS 1998 hade tidningen *Affärsvärlden* en artikel med rubriken ”Direktörer: Folkhemmets söner har tagit över”. Vid denna tid var de två starkast lysande stjärnorna på den svenska företagshimlen läkemedelsbolaget Astra och telekombolaget Ericsson. Astra hade i slutet av 1980-talet fått patent på magsårsmedicinen Losec, vilken några år senare blev världens mest sålda läkemedel. Ericsson hade under samma tid blivit världens ledande företag på telekommunikationsområdet med en världsmarknadsandel på 40 procent för mobiltelefonsystem. Astras vd hette Håkan Mogren, född 1944 och snickarson från Nacka. Ericssons vd hette Lars Ramqvist, född 1938 och gruvarbetarson från Grängesberg. Frågan väcks hur två personer med denna bakgrund lyckades ta sig till den absoluta toppen.

Sverige framställs ofta på ett motstridigt sätt, inte sällan av samma personer. Å ena sidan hävdas att vi är världens mest jämlika land, å andra sidan kan samma personer vid ett annat tillfälle istället hävda att Sverige är ett utpräglat klass- och privilegiesamhälle. De mest prestigefyllda och inkomstbringande positionerna sägs vara vikta för en liten krets som alla känner varandra, ofta sedan barnsben, kanske till och med som klasskamrater på någon av internatskolorna Lundsberg eller Sigtuna. Gemensamt sägs de se till att medlemmarna i den egna kretsen garanteras fortsatt tillgång till det ymnighetshorn som framförallt utgörs av välbetalda positioner i det svenska näringslivet.

EN PERSON SOM BIDROG till att sätta denna bild var den dåvarande ledaren för kommunistpartiet, C-H Hermansson, som i sin bok *Monopol och storfinans* från 1962 myntade uttrycket ”de 15 familjerna”. Enligt honom var det 15 familjer som kontrollerade det svenska näringslivet. Hermanssons bok inspirerade den dåvarande regeringen att tillsätta den sk Koncentrationsutredningen, vilken i sitt betänkande (SOU 1968:7) pekade ut samma 15 familjer plus två grupper med bankanknytning.

Det stämde att det var en stor koncentration på ägarsidan i det svenska näringslivet, men det var en naturlig konsekvens av den minst sagt njugga skattebehandlingen av företagsägare, vilken gjorde det hart när omöjligt för nya ägare att underifrån utmana de etablerade ägarkonstellationerna. Men hur var det med de exekutiva positionerna? Är det så att de tyngsta och mest välbetalda positionerna i det svenska näringslivet förbehållits ägarfamiljerna och deras nära förtrogna eller har dessa stått öppna för alla med de rätta drivkrafterna och förmågan att ta sig hela vägen upp till toppen?

HÄROMÅRET UTKOM Göran Hägg med boken *Svenska förmögenheter – gamla klipp och nya pengar*, en både läsvärd och schvungfull bok om flera av de mäktigaste entreprenörerna och företagsledarna i Sverige före välfärdsstatens genombrott. Enligt Hägg var det då omöjligt att ta sig till den extrema toppen i näringslivet för den som inte var född i överklassen. Han hävdar också att ”genier med två tomma händer har i vårt land blivit kapitalistiska imperiebyggare först under den allra senaste socialdemokratiska epoken”.

Håkan Mogren och Lars Ramqvist, två arbetarsöner med lysande karriärer, hur representativa är de? Om de är typiska är det onekligen en stark indikation på att selektionen upp till toppen varit meritokratisk och att Sverige erbjudit exceptionellt goda möjligheter för talangfulla och starkt motiverade personer oberoende av uppväxtförhållanden och familjebakgrund.

Tillsammans med Odd Lyssarides har jag tittat närmare på den frågan i en ny studie, *The Social Background of Elite Executives: The Swedish Case*. Vi samlar i studien in

Andelen med arbetarbakgrund i Wallenbergkontrollerade bolag är också något högre än i övriga bolag.

uppgifter på familjebakgrunden för vd:arna för Sveriges 30 största börsnoterade företag från 1945 till och med 2014. Allt som allt är det fråga om 240 personer där de äldsta är födda på sent 1800-tal och de yngsta 1970. 229 av personerna är uppvuxna i Sverige. Vi studerar med andra ord en extrem elitgrupp på arbetsmarknaden; vid varje tidpunkt handlar det om 30 av idag totalt fem miljoner jobb på den svenska arbetsmarknaden.

Genom en kombination av sökning i arkiv och kyrkböcker (offentliga för dem som fyllt 70 år), enkäter, matriklar, artiklar, intervjuer och internetsökningar lyckades vi få fram uppgifter om den sociala bakgrunden för 81 procent av vd:arna som vuxit upp i Sverige.

MED ETT SÅ LITET urval och med över 80 års skillnad mellan den äldstes och den yngstes födelseår måste vi hålla till godo med en ganska grov klassindelning baserad på faderns yrke och utbildning. För den här perioden finns uppgifter om hur stor andel av befolkningen som kunde räknas till någon av de tre socialgrupperna, vilka i vardagligt tal brukade benämnas högre klassen, medelklassen och arbetarklassen.

Från början på 1900-talet till och med slutet av 1960-talet ansågs i genomsnitt 6 till 7 procent av befolkningen tillhöra socialgrupp I, medan socialgrupp II utgjorde ca 40 procent av befolkningen och socialgrupp III ca 55 procent.

Från bud till vd?

Sett över hela perioden kommer 60 procent av vd:arna från socialgrupp I, 21 procent från socialgrupp II och 19 procent från socialgrupp III. Å andra sidan är det förvånande få av vd:arna som har en far som själv varit vd för ett svenskt storföretag eller som kommer från en familj som är kontrollägare i det aktuella företaget. Bara 11 vd:ar, dvs mindre än 5 procent, har en sådan bakgrund. Det är också få som är adliga: totalt sju personer och endast två av vd:arna födda 1940 eller senare kommer från en adlig familj.

Om man delar upp materialet i delperioder framträder flera intressanta mönster. Till och med 1940-talet är det fler vd:ar som kommer från socialgrupp III än från socialgrupp II. Bland vd:ar födda på 1940-talet är arbetarbakgrund särskilt vanlig: 40 procent av vd:arna födda på 1940-talet växte upp i arbetarhem.

Häggs påstående att det var omöjligt för personer med enkel bakgrund att nå toppen före den ”socialdemokratiska epoken” får heller inte odelat stöd. Vi identifierar ett antal personer med arbetarbakgrund som nådde den absoluta toppositionen i Sveriges ledande företag redan innan välfärdsstaten började byggas ut på allvar; var sjätte vd född före 1910 har arbetarbakgrund.

DE TVÅ VD:AR SOM nämns i inledningen var båda verksamma i bolag som ingår i Wallenbergsfären. Andelen med arbetarbakgrund i Wallenbergkontrollerade bolag är också något högre än i övriga bolag. Kanske ser vi här ett utslag av Marcus Wallenbergs (1899–1982) aldrig sinande uppmärksamhet på att hitta de bästa ledarämnena? Jacob Palmstierna beskriver det på följande sätt i sin bok *Jacobs stege – triumfer och nederlag i en bankmans liv* (2008): ”Kalla det ett nyttighetsinriktat människointresse – han menade att valet av företagsledare var styrelsens största uppgift. Skillnaden mellan ett bra och dåligt företag – över lite tid – betingades av vem som var vd och styrelseordförandens huvudroll att hitta och sedan guida, coacha och uppfostra vd. […] [D]et handlade om en lidelse för affärer och för människor, en lust att till varje pris finna den ideala kombinationen av företag och rätt företagsledare.” Och med Marcus Wallenbergs egna ord i IUI-boken *Industriproblem 1960:*

> *Man möter stundom den föreställningen, att det ekonomiska framåtskridandet, om tekniska och ekonomiska grundförutsättningar föreligger, är någonting som går mer eller mindre av sig självt. Det gäller bara att tillsätta habila personer som på ett hyggligt sätt kan administrera och sköta produktionsuppgifterna. Inget kan enligt* ››

min mening vara felaktigare. Det som driver utvecklingen är ständigt sådana enskilda människor som har uppfinningsrikedom, initiativkraft, kombinationsfantasi och förmåga att fatta beslut.

KANSKE ÄR DENNA drivkraft, att leta efter ledarkompetens oberoende av klassbakgrund, en del av förklaringen till att familjen Wallenberg lyckats hålla sig kvar på toppen under så lång tid.

Bland dem födda på 1950- och 60-talen faller andelen med arbetarbakgrund tillbaka till 11 procent, medan det blir allt vanligare med en uppväxt i socialgrupp II. Bland vd:arna födda mellan 1960 och 1970 växte 35 procent upp i en familj som tillhörde socialgrupp II.

Hur ska vi då tolka dessa resultat? Majoriteten av vd:arna har visserligen vuxit upp i socialgrupp I, men samtidigt har en betydande andel arbetarbakgrund och mot slutet av perioden kommer mer än en tredjedel från medelklassen. Vi har sökt efter studier från andra europeiska länder som Tyskland, Frankrike och Storbritannien, men utan att lyckas hitta någon enda undersökning.

Om vi försöker oss på en jämförelse med svensk forskning om intergenerationell inkomstmobilitet av ekonomer som Anders Björklund och Daniel Waldenström, och klassmobilitet av sociologer som Robert Erikson och Jan O Jonsson, så framstår andelarna från socialgrupp II och III som förhållandevis stora.

Framförallt visar ekonomernas forskning om inkomstmobilitet att mobiliteten är extremt liten i den absoluta toppen. Sociologerna, å sin sida, finner att den sociala rörligheten (uppåt och nedåt) ökade kraftigt för kohorter födda fram till slutet av 1940-talet, men att utvecklingen därefter stagnerat. Utjämningen drivs i hög grad av ökade möjligheter till utbildning oavsett klassbakgrund. Familjer i socialgrupp II verkar ha dragit mest nytta av de ökade möjligheter till utbildning och karriär som välfärdsstatens framväxt erbjudit. Undantaget utgörs av en engångseffekt för personer med arbetarbakgrund födda på 1940-talet.

EN HYPOTES varför det främst tycks röra sig om en engångseffekt för socialgrupp III kan vara att det är de mest ambitiösa och disciplinerade arbetarfamiljerna som utnyttjar de nya möjligheterna och därmed byter socialgrupp. Det är lätt att föreställa sig att de som blir kvar i arbetarklassen efter denna breda demokratisering av tillgången till utbildning har sämre förutsättningar att fostra sina barn så de kan beträda en bana som i särskilt lyckade fall kan leda hela vägen upp till vd-positionen i något av Sveriges största företag.

FRANKRIKE

Islam på franska ben

En rapport visar att en fjärdedel av Frankrikes muslimer står utanför samhällsgemenskapen och är mottaglig för islamistisk propaganda. Lösningen ligger i att ansluta islam till republikens principer, skriver **Karin Stensdotter**.

DET BÖRJADE SOM SÅ ofta nu för tiden på Facebook: Karin, vad är det som händer i Paris?

Ingen aning. Jag slår på en av nyhetskanalerna där förvirrade bilder avbryts av kommentarer. Avspärrningar, skakiga mobilfilmer med skottlossning i bakgrunden. Snart står det klart att flera attentat mot stadens befolkning sker här och nu. Det enda som förefaller vara att lita på är de stigande dödssiffrorna.

Yngste sonen, hans far och jag sitter tysta. Dottern sover i sin säng, mellansonen är ute och tar en öl, visserligen på en boulevard där det bara finns en bar, men ändå. Vi ringer honom; han är redan på väg hem. Det är den 13 november 2015 och från boulevard de l'Hôpital, liksom över hela staden, hörs sirenerna från utryckningsfordonen natten igenom.

Det visar sig att dåden även denna gång utförts av framförallt fransmän.

President och premiärminister uppmanar oss att inte sätta likhetstecken mellan islam och terrorism. Visst. Men i medierna är bilden av en muslim klar: den med automatvapen försedda terroristen.

Att jag inte är ensam om att undra vad muslimerna, i min föreställning en rätt otydlig massa, egentligen tycker och tänker bekräftas så småningom i september året därpå i en rapport från en av de stora tankesmedjorna, Institut Montaigne. Den har titeln "Un Islam français est possible", (En fransk islam är möjlig) och har sammanställts av Hakim El Karoui, välrenommerad forskare och politisk sakkunnig. Den är en grundlig genomgång av Frankrikes muslimer, deras åsikter, rötter och sammansättning, deras religiösa utövning och förhållande till den franska staten.

Eftersom registrering av religion och etnisk härkomst är otillåtet fyller rapporten en kunskapslucka, inte minst i debatten.

Fakta har tagits fram via telefonintervjuer med 15 000 personer över 15 år varav drygt 1 000 säger sig vara (mer eller mindre troende) muslimer. Med ett så stort underlag blir undersökningen representativ för hela kollektivet, som i och för sig visar sig vara inte ett kollektiv utan många individer.

89 dödades på konserthallen Bataclan i Paris. FOTO: MICHEL EULER/TT

MUSLIMERNA ÄR 5,6 miljoner av en befolkning på 66 miljoner. Tre fjärdedelar är franska medborgare, resten har utländskt medborgarskap. De är yngre än genomsnittsbefolkningen, 36 år i snitt för en muslim, 53 för en kristen. De har högst olika syn på vad islam innebär. 46 procent av dem har inga som helst problem med att vara muslimer inom ramen för den franska *laïcité*-principen (frånvaro av religiöst inflytande i staten och frånvaro av statligt inflytande i religionen). De märks helt enkelt inte. Ytterligare 26 procent är något mer konservativa, de är för huvudduk, halalkött och andra levnadsregler men sätter

FOTO: PASCAL ROSSIGNOL/TT

republikens lagar före sharia, är emot månggifte och heltäckande slöja.

De övriga 28 procenten är den grupp i rapporten som gett eko i press och valkampanj. Här finner vi reaktionära. unga muslimer, ofta med dålig skolutbildning och svag förankring på arbetsmarknaden, bosatta i det vi skulle kalla utanförskapsområden. Gruppen är i konflikt med samtliga samhällsinstitutioner inklusive den lokala moskén. Medlemmarna är oftast salafister, mycket renläriga muslimer som eftersträvar ett liv helt i profetens efterföljd. De erkänner endast sharia som lag. Riktningen är den dominerande i Saudiarabien och Qatar och har en utlöpare mot jihadism.

FÖR DESSA ungdomar är identiteten som muslim ett ställningstagande mot majoritetssamhället. Hälften av gruppen har rötter i Nordafrika, en fjärdedel är konvertiter, kommer alltså från kristna eller ateistiska hem, den sista fjärdedelen har sina rötter i den övriga muslimska världen. Det stora flertalet är franska medborgare. Det är i den här miljön som rekryteringen till ISIS går som bäst.

Så hur blev då många av Frankrikes yngsta muslimer salafister när resten av kollektivet inte är det?

Svaret är förstås komplext och varierar beroende på vem man frågar. I rapporten, som alltså konstaterar de materiella bristerna, finner vi även orsaker som mer sällan lyfts fram. Den första är att dessa ungdomar när de vill ha svar på trosfrågor vänder sig till internet. Nätet är numera också den främsta källan till radikalisering. Den andra är de miljarder dollar i oljepengar som pumpats från framförallt Saudiarabien och Qatar in i alla upptänkliga muslimska miljöer med tillhörande ideologi – en politisk, bakåtsträvande islam. Pengarna går på ofta osynliga vägar in i moskéer och imam-löner, i nya universitet, i lokala projekt och bidrag till pilgrimsfärder och i ren propaganda. Det är en jätteorganisation som vuxit alltsedan efterkrigstiden.

> *För dessa ungdomar är identiteten som muslim ett ställningstagande mot majoritetssamhället.*

Men om vi tittar på just Frankrike finns även ett problem i form av en generationskonflikt som visar sig ha historiska orsaker.

DEN STORA INVANDRINGEN av muslimer till Frankrike började under efterkrigstiden. Det handlade om arbetskraft från framförallt Algeriet, Marocko, Tunisien och Turkiet. Inledningsvis trodde man att dessa arbetare snart skulle återvända, och i den mån de ville utöva sin religion var det självklart deras egen sak att ordna det. Den franska statens konfessionslöshet omöjliggjorde dessutom all ekonomisk eller annan hjälp. I mitten av 1970-talet insåg man att många hade kommit för att stanna och en lag om anhöriginvandring antogs. Därmed gick den religiösa verksamheten in i en mer aktiv fas, men det var fortfarande hemländerna som betalade. Pengar och imamer kom från respektive land och i Frankrike uppstod ett spretigt och ofta mycket lokalt förankrat muslimskt liv kring en moské med tillhörande lokala föreningar och för barnen så kallad koranskola. Hemländerna behöll på så sätt greppet om sina emigranter. Imamerna stod ofta nära, eller var medlemmar av, Muslimska brödraskapet, en annan organisation som också har som syfte att göra islam till världens enda religion, men som framförallt arbetar politiskt, gärna i befintliga strukturer.

Den kommande perioden institutionaliserades islam i och med att den franska staten behövde representanter för muslimerna att diskutera med i olika samhällsfrågor. En struktur uppstod där en mer konservativ krets, närstående eller del av de muslimska bröderna, gjorde sig till representanter för hela kollektivet. På så vis förlorade man i legitimitet gentemot majoriteten av de troende.

Idag kommer imamerna fortfarande från ursprungsländerna och sedan 00-talet kan man konstatera att de yngsta muslimerna ofta inte känner någon samhörighet med dem. Inte så konstigt kanske, äldre män uppvuxna och utbildade i Maghreb som ibland talar franska och ibland bara arabiska, möter västerlänningar uppvuxna i förorten. För den unga identitetssökande muslimen blir det enklare att finna de svar han eller hon söker i den globaliserade muslimska världen, via nätet.

Rapporten avslutas med ett antal förslag för att inkorporera islam, att göra den fransk. Viktigast är att bryta kopplingen till ”hemländerna”. Islam måste stå på egna franska ben. Imamer och lekmän ska komma från den tysta majoriteten av moderata muslimer. Det innebär att imamutbildning också måste finnas på franska universitet, något som idag inte är fallet. Finansieringen av religiös verksamhet ska komma från utövarna, eventuellt även via en skatt på halalkött. I den mån pengar kommer från anonyma givare ska de föras över till en fond styrd av demokratiskt valda representanter. Fonden fördelar pengarna, inledningsvis under överinseende av staten. Ingen mer direktfinansiering på obskyra vägar. Detta förslag har nuvarande regering tagit upp till diskussion, liksom den har stängt koranskolorna, som visade sig alltför ofta predika hat. Istället bör det statliga skolsystemet bredda sin redan existerande undervisning i arabiska.

Slutligen föreslår rapporten en anmälarplikt för alla stora nätaktörer vid misstanke om radikalisering.

Att genomföra förslagen kommer att bli svårt men samtidigt nödvändigt för att islam ska bli en lika självklar del av det franska samhället som andra religioner. Vilket i sin tur är en förutsättning för en fredlig samexistens på lika villkor.

Och som svensk tänker jag: Gäller inte detta även hos oss?

Rapporten finns tillgänglig på www.institutmontaigne.org

LJUSFÖRORENINGAR

Värde mörker

I en upplyst värld har mörkret blivit en bristvara. Det är dags att åter sätta värde på och vistas i nattens mörker och stillhet, skriver **Anders Mathlein**.

BILDEN PÅ OMSLAGET till vad som blev Leonard Cohens avskedsalbum *You want it darker* är ett montage där den åldrade sångaren blickar ut från en ljusrektangel i ett kompakt mörker. ”A million candles burning/ For the help that never came”, sjunger han på ett ställe, ”You want it darker/ We kill the flame”.

Det kan läsas som uttryck för en förlorad tro, och en drift att omslutas av eller uppgå i ett glömskans mörker. Det skrämmer, mörkret har ju alltid representerat det okända, det sorgliga, det hotfulla och fördolda. Exemplen är otaliga. Redan i Första Mosebokens inledande rader skiljer Gud det onda mörkret från ljuset. Och så har det fortsatt. Vi talar om mörkmän och svarta hål och att det ser mörkt ut. Ingmar Bergman myntade uttrycket ”vargtimmen ”, den stund då dämonerna dyker upp. Samuel Beckett skrev att kvinnan föder gränsle över en grav, bara en ljusglimt unnas vi innan vi störtar in i det eviga mörkret. Natten och vad den kan gömma har alltid skrämt, från äldsta tid till dagens skräckfilmer. Mörkret är anonymitet, och anonymitet kan släppa fram våra värsta sidor, på vilket näthatet är ett förfärande exempel.

Det kan finnas andra skäl än Cohens att önska svagare ljus. Mörker manar ju också till förtrolighet, det kan vara lugn och vila och avskildhet, dunklets skönhet och mystik. Men mörker har alltmer blivit en bristvara i den rika och strålande upplysta världen.

DET FANNS EN TID när observatoriet på Observatoriekullen i centrala Stockholm kunde användas till det som det var avsett för, idag vore det en omöjlig plats för stjärnskådning. På nattliga satellitbilder tycks delar av jordklotet nu klätt i ett skimrande ådernät som sträcker sig mellan storstädernas utflytande ljuspölar. Miljarder ljuskällor sprider skenet långt vidare än avsett och även rakt ut i rymden. Starkast av dem alla är den samling av 39 xenonlampor som från toppen av det pyramidformade hotell Luxor i Las Vegas sänder upp en ljuspelare vars lyskraft sägs motsvara över 40 miljarder stearinljus.

Det spilljus som utomhusbelysning alstrar brukas kallas ljusförorening eller ljusnedsmutsning, och beror bland annat på att ljuset används överdrivet och felaktigt, och att ljuskällor är dåligt formgivna. Ofta bländar de mer än de lyser upp. Också djurlivet drabbas, nattlevande djur och insekter blir desorienterade, får svårt att finna föda och riskerar störda reproduktionscykler.

DET HAR BLIVIT så ont om verkligt mörka platser att många av oss aldrig ser stjärnhimlen. Det är en väsentlig förlust. Genom hela människans historia har Vintergatan väckt undran och bävan, men också bjudit svindlande skönhetsupplevelser. Att se den mäktiga stjärnhimlen är för många oförglömligt och rör vid frågorna om vilka vi är och det mysterium vi existerar i, om perspektiv. Våra ögon träffas av ljus som varit på väg i tusentals eller miljoner år. Men i stadsmiljö är stjärnhimlen bortblekt. Sannolikt kan många inte identifiera andra himlakroppar än solen och månen.

FOTO: HUSSEIN EL-ALAWI/SYDSVENSKAN/TT

Det har blivit så ont om verkligt mörka platser att många av oss aldrig ser stjärnhimlen. Det är en väsentlig förlust.

I boken *The End of Night. Searching for Natural Darkness in an Age of Artificial Light* skriver den amerikanske journalisten Paul Bogard att folk inte förstår vad de går miste om i den ständiga belysningen. Hans önskan är inte att vi ska återgå till att treva oss fram genom natten, men att konstljuset borde användas med betydligt större omdöme och känslighet. Han menar att ljusnedsmutsningen krymper vårt synfält. Nyanserna går förlorade.

En av de organisationer som verkar för att minska ljusföroreningar är International Dark-Sky Association, som skriver att ”den djupt mänskliga erfarenheten av natthimlens inspirerande skönhet är i fara ”.

Att mäta ljus skapar inga större problem, men hur mäta graden av mörker? I en essä i *Virginia Quarterly Review* om den försvunna stjärnhimlen skriver Amanda Petrusich om amatörastronomen John Bortles mörkerskala. I den betyder klass 9 innerstadsljus och klass 1 ”en himmel så mörk att Vintergatan skapar skuggor på marken ”. De flesta européer och nordamerikaner sägs leva under en himmel mellan klass 6 och 7.

Inomhus är skillnaden mellan dag och natt än mer upphävd. Vi kan arbeta, roa oss eller konsumera oavsett tid på dygnet. Internet och tv tar aldrig paus, vi är ständigt uppkopplade och kan kommunicera med hela världen hela tiden.

Men eftersom evolutionen ännu inte har ställt om kroppsklockan till moderna förhållanden, medför den ständiga tillgången till ljus och omkastad dygnsrytm att vi kan drabbas av en rad fysiska och psykiska symtom. Vår biologiska rytm är fortfarande sådan att kroppen går ned i varv efter midnatt. Skiftarbetare kan komma att leva i ett slags permanent jet lag, tidsomställningsbesvär som också till stor del är en klassfråga.

HUR VI HAMNADE i den här situationen beskriver etnologen Jan Garnert i boken *Ut ur mörkret. Ljusets och belysningens kulturhistoria,* vilken i mycket knyter an till den välgjorda utställningen ”Nordiskt ljus” som visas på Nordiska museet i Stockholm. Här ser man med vilka medel vi har förjagat mörkret, från lägereld och härd till enkla stickor, över talg- och stearinljus och gas till den elektriska belysningens utveckling, och fram till led-lamporna. De ljuskällor som förr stod till buds var svaga; en enda 75-watts glödlampa motsvarar skenet från hundra stearinljus. Glödlampan spreds i Sverige på 1910- och 20- talen, men ända in på 1900- talet var utomhusbelysning oftast någon form av eld. Mörkret rådde om natten.

I boken *Nattens historia* går idé- och lärdomshistorikern Gunnar Broberg till många källor för att beskriva hur natten har uppfattats och genomlevts genom olika epoker. Vid sidan av belysningshistoria berättar han även om bland annat sovvanor och nattvakter. Men den gamla växelverkan mellan natten och dagen är inte längre giltig i vår tid.

Det kan vara dags att åter sätta värde på och vistas i nattens mörker och stillhet. *Natten är dagens mor*, skrev Stagnelius. Och vi består ju alla av stjärnstoft.

FRIZON

Rasist mot sin vilja?

Aktivismen mot appropriering är fixerad vid ras och tanken på en kultur som är ren och måste skyddas. Men kulturer är aldrig några slutna kärl. Människor har i alla tider inspirerats av varandra och funnit glädje i det.

Av Dan Korn

1

Alla som vuxit upp med Tintins äventyr minns väl när professor Kalkyl i *De sju kristallkulorna* hittar inkahövdingen Rascar Capacs armband och sätter det på sig. Av den anledningen blir han kidnappad och förd till Peru, dit Tintin och kapten Haddock reser i *Solens tempel* för att hitta honom. Kalkyls brott är att han ”prydde sig med det heliga armbandet och därför skall han dö”. I vissa kulturer och religioner är vissa föremål eller kläder reserverade för vissa tillfällen eller personer. Att någon annan tar på sig kläderna eller använder föremålen kan ses som största hädelse. Långt innan begreppet ”kulturell appropriering” uppfunnits gav tecknaren Hergé ett bra exempel på det.

För den svenska allmänheten var nog detta begrepp tämligen okänt innan Börje Salming ställde upp på att fotograferas utklädd till Sitting Bull för kalendern Årets kvinnor och män 2015. En journalist skrev på en tweet att detta var ”cultural appropriation”. Det snappades upp av *Expressen* och journalisten sade i en intervju:

Det var säkert inte menat att förlöjliga, och Börje kommer förmodligen att säga att det var en hyllning. Och jag förstår att man kan se det så, men det blir jätteproblematiskt, att en vit person ska klä ut sig till en amerikansk urinvånare. De har varit extremt förtryckta och utsätts fortfarande för jättemycket rasism i USA. […] Om du skulle fråga en amerikansk urinvånare så är jag rätt säker på att det inte skulle vara okej.

Journalisten vet alltså inget om hur en amerikansk urinvånare skulle reagera på bilden, utan agerar själv tolk. Att orden ”cultural appropriation” står på engelska i tweeten och andra texter av journalisten visar hur argumenten är direkt hämtade från den amerikanska debatten. Orden om att det säkert inte var menat att förlöjliga, att det kanske är en hyllning, är formuleringar som också finns i amerikanska texter och de är svar på argument mot begreppet kulturell appropriering. Detta visar på svårigheten att över huvud taget diskutera frågan. Bortsett från blogginlägg, artiklar i livsstilsmagasin som *Nöjesguiden*, grupper på Facebook och liknande finns det väldigt lite skrivet om begreppet. Det finns ingen teoretiker, ingen klart utstakad ideologi i bakgrunden. Den ende jag funnit som tagit sig an ämnet på ett teoretiskt plan är den kanadensiske filosofen James O Young som i sin bok *Cultural Appropriation and the Arts* (2008) diskuterar frågan ur ett konstperspektiv. Jag har aldrig sett den refereras av någon av dem inom den svenska hudfärgsvänstern som tagit begreppet kulturell appropriation till hjärtat. Det är inte att undra på, eftersom Young menar att merparten av kulturell appropriering är helt oproblematisk, att det är inspirationen för stora konstnärliga värden och att det inte alls är något som skadar eller förolämpar urinvånare. Undantag finns dock och de undantagen diskuterar han.

Just därför att det inte finns någon klar teori om vad kulturell appropriering är och varför det är fel, är det som att skära torv ur en sumpmark att försöka argumentera i frågan. Så fort du skurit upp ett hål i sumpmarken fylls det igen med annan gegga. Varje gång ett argument mot ihåligheten i resonemanget förs fram, ges debattören rätt, men så kommer man med ett annat argument. Man kan inte boxas om motståndaren plötsligt övergår till brottning, inte spela fotboll mot en som spelar brännboll. Kretsarna som använder kulturell appropriering som argument menade tidigare att vad som är appropriering beror på den bakomliggande *avsikten*, men när man i enlighet med den logiken invände att alla utklädnader inte har ondsinnad avsikt, att inte allt hamnar i samma fack som rasistiska ”minstrel shows” skiftade argumenten. Man kan enligt de nya argumenten ha de allra bästa avsikter, men ändå vara rasist mot sin vilja. Vita västerlänningar förstår inte själva att de är rasister. Vårt samhälle är ”genomsyrat av rasistiska strukturer” och även människor som handlar i bästa välmening är rasister. Hijabuppropet 2013, då svenskar tog på sig hijab för att visa solidaritet med hijabbärare som blir trakasserade, var följaktligen kulturell appropriering. När Moderaternas

Dan Korn är författare, kulturhistoriker och rabbin.

Börje Salming utklädd.
FOTO: CAROLINE ROOSMARK

> Just därför att det inte finns någon klar teori om vad kulturell appropriering är och varför det är fel, är det som att skära torv ur en sumpmark att försöka argumentera i frågan.

pressekreterare Bodil Sidén hösten 2014 sminkade och klädde sig så att hon skulle likna Malala Yousafzai var det samma sak. Det kritiserades av samma journalist som angrep Salming. Journalisten kallar sig ”skribent och aktivist” och vad människan heter hoppar jag över, eftersom jag inte vill syssla med personangrepp. Givetvis är jag medveten om att det är lätt att googla fram det, men då får man göra sig det besväret själv. Det finns en viss nivå i varje debatt. Går någon under den blir motargumenten lätt en sorts lyteskomik som jag inte vill befrämja. Inför halloween 2014 skrev journalisten en lista med ”rasistiska nidbilder som du verkligen inte ska klä ut dig till på halloween”:

> *Det som många inte verkar förstå är fel i detta är att element med religiös och historisk innebörd för en kultur tas av andra, utan någon som helst reflektion kring kolonial maktutövning.* [...] *Därför har jag sammanställt en liten ’vad en verkligen inte ska vara på halloween’-lista, för att rädda dig från att vara kränkande och pinsam.* [...] *Är du osäker på om din utklädnad håller för granskning? Dela med dig i kommentarsfältet, så kan vi avgöra tillsammans.*

Det påminner om den gravallvarlighet man kan finna bland fanatiskt religiösa. Låt oss i stället så välvilligt som möjligt försöka tolka kärnan i tanken bakom kulturell appropriering. Det är bättre att bemöta inskränkthet med välvillighet, enligt Bertrand Russells åsikt, att angripa meningsmotståndarens klyftigaste argument, istället för att förlöjliga de dummaste. Att Russell själv inte alltid klarade av att hålla sig till den principen kan vi lämna därhän.

Försök att tänka dig tillbaka till barndomen. Och föreställ dig att du fått en halskedja av dina föräldrar, en kedja som du älskar och har på dig varje dag. Men klassens värsta mobbare, alltid ute efter rov, får syn på den där kedjan och börjar reta dig för den. Inte en dag går utan en elak kommentar om kedjan. Detta pågår en lång tid. Men så en dag kommer stormobbaren till skolan med en likadan halskedja på ››

Hijabuppropet 2013.
FOTO: JESSICA GOW / TT

> Tanken på att hudens färg har ett samband med kultur är inte ny, men i den värld som fanns före de postmoderna popteoriernas tidevarv kallades sådant rasism.

sig. Mobbaren har kopierat ditt sätt att markera en identitet. Men tro inte att mobbandet är över för det. Samma breda råflin, samma elaka kommentarer; mobbaren har helt enkelt bara snott det som föll i smaken, men mobbandet fortsätter. Det svider givetvis dubbelt, därför att mobbaren kopierar dig utan att be om ursäkt för alla tidigare spydigheter. Mobbaren har inte ens vett att sluta mobbandet.

Om man skall tillämpa den ockhamska rakkniven är det ungefär detta som blir kvar av argumenten om kulturell appropriering. Det finns ett maktperspektiv som lätt glöms bort. Det är faktiskt skillnad på vem det är som approprierar och vem det är som är förebilden. Om mobboffret hade kommit till skolan i samma tröja som mobbaren, hade det varit en annan sak, eftersom mobbaren var den som hade övertaget. På samma sätt är det kulturell appropriering när professor Kalkyl, representant för de koloniserande européerna, sätter på sig inka-armbandet, men inte kulturell appropriering när en inka-ättling klär sig i kostym och läser västerländsk filosofi. Detta argument är givetvis något att ta på allvar. Givetvis finns det ingen anledning att såra människor i onödan.

Men sedan rakkniven gjort sitt kommer alltför ofta smörkniven fram och smetar på stora kladdar med mindre genomtänkt och betydligt mer skumt tankegods. Journalisten har aldrig frågat några urinvånare vad de tycker om Börje Salming som Sitting Bull, men är ändå ”rätt säker” att tolka vad de har att säga. Inte en tanke ägnas åt att detta är ett praktexempel på ”kolonial blick”, att tolka beteendet hos människor i andra kulturer utifrån sina egna starkt färgade glasögon. Det är också ett bra exempel på hur svårt det är att inse sin egen roll i den värld man vill tolka och hur lätt det är att gå vilse i alla modeteorier. Det är lätt att säga att människor kan vara rasister mot deras vilja. Svårare är att förstå att det också gäller en själv.

Tanken på att hudens färg har ett samband med kultur är inte ny, men i den värld som fanns före de postmoderna popteoriernas tidevarv kallades sådant rasism. Det var framför allt inom den yttersta högern den typen av idéer fanns. Det var Europas fascister som efter andra världskriget beslutade sig för att istället för ras börja tala om kultur. Och det var tyska nazister, inspirerade av filosofen Fichtes *Reden an die deutsche Nation* (*Tal till tyska nationen*) som fantiserade om kulturens renhet, hur man skulle försöka skilja på den kultur som var ”ren”, som uppstått naturligt på en viss plats och den som var *gesunkenes Kulturgut*, föroreningar som nästlat sig in, som borde utmönstras. Nu är det hos hudfärgsvänstern vi finner både fixeringen

vid ras och tanken på kultur som är ren, som måste skyddas från föroreningar. Men detta kan kritiseras, också ur ett vänsterperspektiv. Malcom Kyeyune skrev i *Arbetaren* den 21 november 2014: *Idag när det på fullt allvar går att läsa hur det ska vara vänster' att vara emot 'kulturell appropriation' – exempelvis då vita personer går runt i afro eller har på sig en kimono – så kan man inte göra annat än att klia sig på huvudet. Förstår folk inte att det man gjort är att man norpat – sorry, approprierat – nationalisternas hela världssyn? Efter att ha sett vad vänstern hittills lyckat åstadkomma med den så är det kanske en öppen fråga om de ens vill ha den tillbaka.*

När det kokar ner till den tjockaste buljongen handlar det mycket om frisyrer. 1981 stämde flygvärdinnan Rene Rogers sin arbetsgivare American Airlines på tio tusen dollar som ersättning för att de genom deras policy för välvårdat utseende förbjöd rastaflätor. Hon menade att detta kränkte hennes mänskliga rättigheter så som de fastställs i den amerikanska konstitutionen. Som svart kvinna hävdade hon att rastaflätor har en historisk betydelse som essens för svart amerikansk kultur i enlighet med framlidne Malcolm X:s uttalanden och populariserad av Cicely Tyson på 1970-talet. Hon förlorade målet. I sin bok *Racial Culture* (2005) menar Richard Thompson Ford att det inte var så konstigt. Han argumenterar också ur ett vänsterperspektiv, med flitiga referenser till Foucault och Judith Butler, och påpekar att han är svart. Han skriver att det är lätt att ha sympati för Rogers och tycka att American Airlines hade en onödigt småaktig inställning i uppfattningen om vad som är vårdat utseende, men Rogers – sannolikt beroende på en advokat som borde ha tänkt igenom argumenten noggrannare – målade in sig i ett hörn. Genom att blanda in Malcolm X gjorde hon ett politiskt ställningstagande av frisyren som inte rimligen kunde delas av alla andra svarta anställda och definitivt inte av American Airlines kunder, även de som var svarta. Om man dessutom argumenterar för en kulturell essens, med allt vad det för med sig av ideologiska rottrådar ner i de grumligaste vatten, måste man kunna visa att det argumentet håller. Amerikanska svarta brukade inte ha rastaflätor i äldre tider. Kunde hon verkligen visa att just hon härstammade från de delar av Afrika där traditionen med rastaflätor finns? Hade hon hävdat att det är en frisyr som ger en kvinna med afrohår möjlighet att känna sig välvårdad utan att ha kemiska hårprodukter, hade det varit en sak, men genom argumenten om ras och kulturell essens försatte hon sig i en omöjlig situation.

Rastaflätor och dreadlocks är något av ett älsklingsämne för dem som diskuterar kulturell appropriering. På gravallvarliga sajter diskuteras den oerhörda kränkning för andra kulturer det innebär om vita européer har dessa frisyrer. Det är historiskt helt uppåt väggarna, eftersom de äldsta beläggen för frisyrerna faktiskt är från det antika Kreta och Sparta. För några år sedan delades ett videoklipp på sociala medier där man ser en amerikansk vit student misshandlas av svarta studenter för sina dreadlocks skull. Men dreadlocks har aldrig varit en specialitet enbart för amerikanska svarta. Och även om det hade varit det handlar detta egentligen om något helt annat. Det är idén om mångkultur som vridits om till sin egen motsats.

Den mångkulturella visionen handlade om hur människor av skilda bakgrunder och kulturer skulle kunna leva i en gemenskap, sida vid sida i fred, hur man skulle lära sig av varandra och glädjas över de kulturella skillnaderna. Men med tiden kom det mer att handla om skillnader än om gemenskap. Skillnader skapades där inga skillnader fanns. Rastaflätor och dreadlocks gjordes till del av en svart amerikansk kultur, trots att de historiskt inte är det. När människor alltså hävdar att en vit i rastaflätor approprierat svart kultur kan man hävda att det faktiskt är precis tvärt om så att vissa svarta approprierat en kultur som borde vara öppen för vem som helst.

Sedan urminnes tider har folk tyckt om att leka med identiteter och klä ut sig. Det hänger tydligt samman med glädje. Man klär ut sig på maskerader och karnevaler. I kulturer över hela världen har brudar skrudats i kläder och kronor, så att de liknat drottningar. I många kulturer ingår upptåg med utklädda människor som en del av traditionellt bröllopsfirande. I Sverige klär vi ut oss till lucior, stjärngossar och pepparkaksgubbar och på en del håll till påskkärringar. Om det är något en maskeraddräkt inte ger uttryck för är det förtryck. En utklädnad är nämligen raka motsatsen till att exempelvis skruda sig i en uniform för att hävda rätten till maktutövning och förtryck. Den som klär ut sig gör sig samtidigt sårbar, rycker undan den trygghet en viss identitet och ett visst ››

> Rastaflätor och dreadlocks gjordes till del av en svart amerikansk kultur, trots att de historiskt inte är det.

Kanske inte ens Evert Taube duger. FOTO: GÖSTA WIRÉN/TT

> När någon tar upp kulturella drag från en annan kultur kan det lika gärna ses som en hyllning till den andra kulturen.

utseende ger en. För att kunna klä ut sig måste man kunna skratta åt sig själv. Man skrattar åt den utklädde och den utklädde skrattar med, men det beror på att den utklädde tagit av sig den vanliga allvarliga masken.

Givetvis kan en utklädning samtidigt förlöjliga den som utklädnaden skall föreställa. Det kan bli en karikatyr, mer eller mindre elak. Man kan klä sig som en rasistisk stereotyp. Och exempel på förlöjligande rasistiska stereotyper finns det gott om i historien. Men man bör akta sig för att därmed dra alla bilder föreställande representanter för olika folkslag och raser över samma kant. Det är skillnad på rasistiska stereotyper och rasstereotyper. De senare behöver inte alls vara förlöjligande, karikerande eller elaka. Och de kan älskas av just dem som stereotypiseras. Skådespelaren Warner Oland (1879–1938, född i Västerbotten som Johan Verner Ölund) är ett bra exempel. I världens första ljudfilm, *The Jazz Singer* (1927) spelar Oland en gammal judisk kantor, far till jazzsångaren, spelad av Al Jolson. Gestaltningen älskades av den judiska minoriteten i USA när filmen var ny. Den blev inledningen till en mängd filmer särskilt riktade till den judiska publiken. Och Warner Oland fortsatte med att i en mängd filmer spela den kinesiske detektiven Charlie Chan. De filmerna blev så älskade i Kina att där gjordes en mängd imitationer.

Kulturer är aldrig några slutna kärl. Människor har i alla tider inspirerats av varandra och funnit glädje i det. När någon tar upp kulturella drag från en annan kultur kan det lika gärna ses som en hyllning till den andra kulturen. När man anlägger hudfärgsvänsterns maktordningsperspektiv på saken kan det som kallas kulturell appropriering lika gärna tolkas positivt, att den överordnade visar sympati för den underordnade.

I sin bok anlägger James O Young ett mycket brett perspektiv på vad som är kulturell appropriering. Bland annat nämner han Parthenonskulpturerna och jazzmusik. Parthenonskulpturerna fördes 1801–1805 av earlen av Elgin från Parthenon på Akropolisklippan i Aten till London, där de numera är utställda på British Museum. Elgin hade fått tillstånd att ta ner skulpturerna och frakta bort dem, men redan i sin samtid utsattes Elgin för hård kritik för sitt förfarande. Ren stöld var det alltså inte

Falsk kines älskad i Kina: Warner Oland som detektiven Charlie Chan.
FOTO: JOHN SPRINGER COLLECTION/GETTY IMAGES

frågan om, men eftersom han tog en del av det grekiska kulturarvet och förde bort det kan man med rätta tala om kulturell appropriering. Aten blev bevisligen fattigare på kultur genom agerandet.

Men hur är det då med jazzmusik? Det Young och många andra med honom pekar på är att vita musiker började spela musik som förknippades med svarta. Men är det verkligen appropriering, i betydelsen stöld? De svarta musikerna miste väl ändå inte sin musik bara därför att andra började spela den? Det är ett ofta förekommande argument. Det är inte enbart så enkelt att det handlar om att människor oavsett hudfärg, oavsett bakgrund kulturellt inspireras av varandra. På grund av rasismen i det sena 1910-talets USA var det verkligen så att vita musiker fick möjlighet att spela inför publiker som svarta musiker inte hade tillgång till, att därför de vita musikerna tjänade pengar som de svarta inte kunde tjäna. Det kan onekligen ses som en form av stöld. Samma argument har förts fram om Elvis Presley, att han som vit stjärna utnyttjade den musik svarta musiker skapat. Men när Maisha Z Johnson på sajten ”Everydayfeminism” 2015 istället vill lyfta fram Sister Rosetta Tharpe (1915–1973) blir det ändå rätt och fel på samma gång. Johnson har rätt i att Tharpe var en fullständigt enastående skicklig musiker, som skapade musik som inspirerade mängder med rockstjärnor. Att hon själv inte fick den uppmärksamhet hon förtjänade hänger helt klart samman med att hon var en svart kvinna. Men om man tror att Tharpe hade kunnat locka samma publik som Elvis Presley om hon inte varit kvinna och svart, borde man nog träda ut ur elfenbenstornet för ett ögonblick, för att lära sig lite om verkligheten. Allt är inte rasism och kvinnoförtryck. Tharpe var också tjugo år äldre än Elvis och ungdomskultur handlar inte bara om bra musik, om det nu var någon som trodde det. Patricia Hill Collins för ur intersektionellt perspektiv fram liknande argument i boken *From Black Power to Hip Hop* (2006) där hon beskriver hur hiphop från USA:s svarta getton blivit vita ungdomars musik. Den svarta kulturen beundras, men de svarta bor fortfarande kvar i sina getton och har inte mycket glädje av det. Margret Atladottir på sajten *Politism* förde fram ett liknande argument mot den svenske rapparen Petter 2013.

Det ligger en del i dessa argument. Frågan är bara vad man gör åt det. Vi bör givetvis fortsätta att bekämpa rasism, men måste vi verkligen därför bygga gränser mellan kulturer? Är det inte så att i slutänden drabbar ett sådant gränsbygge just dem som utsätts för rasism? Och de som inte kan kalla sig rasifierade? Är verkligen vita västeuropéer för all framtid dömda att enbart odla den egna kulturen, utan att snegla på vad andra har att erbjuda? Skall Sverige vara som ett enda stort Skansen, där Petter av politiskt korrekta skäl får hålla tillgodo med att uppträda som lutsångare, inskränkande repertoaren till Lille Bror Söderlundhs och Ulf Peder Olrogs visor? Inte ens Evert Taubes sånger duger väl, för de är ju fulla av kulturella appropriering. Ett sådant samhälle är väl utan skuld för den stora synden kulturell appropriering, men är det verkligen en sådan värld vi vill leva i?

FOTO: THURE WIKBERG/TT

Av Anders Björnsson

Önamnens diskreta charm

Varför heter öar som de gör? För att tillfredsställa vår nyfikenhet och behov av trygghet och ordning.

2

Vi satt och såg ut över sjön Marmen. En augustikväll utan mygg, surströmmingsresterna var just bortforslade. Ljungan vidgar sig dramatiskt efter Matfors. Fram till 1990 låg här ett pappersbruk, ännu tidigare fanns sågverk och stångjärnstillverkning. I Marmens glittrande vatten skymtas en liten ö. Vi började tala om öar. Ty Sverige är öarnas land.

Öarna ligger vid kuster och i insjöar, någon gång mitt i ett innanhav. De bildar skär och stora landmassor. Deras antal kan svälla till arkipelager. Östersjön är örik. Uppe på land meandrar sig vattendrag och formar våtlandskap, som nästanöar. Vid bukter och fjärdar har det växt upp fiskelägen. I åar och floder finner man ålkistor, i forsarna fångas kräftor, i fjällbäckarna tas harr och röding. Också i bäckar och kvarndammar kan det finnas öar.

Många av dessa har namn, på kartblad eller åtminstone i folkmun. Vi tog fram en karta och började diskutera någonting som såg ut som ett mönster: att nästan alla större öar norr om Dalälven, längs havsstränder eller i inlandet, har sina ö-ändande namn i bestämd form och de flesta söder därom i obestämd. Seskarö längst däruppe är ett undantag som bekräftar regeln, Selaön i Mälaren ett annat; flera är inte svåra att upptäcka. Ett mindre antal öar förekommer i bägge namnformerna.

Undantag, men finns det en regel? Människan vill ha ordning, därtill har hon vetenskapen. Hon måste inte sällan intala sig att det förhåller sig på ett visst sätt. Detta skapar någon form av trygghet, överskådlighet. Vilket kan vara bedrägligt. För tänk om mönstret är ett annat! En del öar heter någonting som inte alls talar om för främlingen att de är öar, och det tycks gälla de allra största, varav en del utgör hela landskap eller regioner: Gotland, Öland, Södertörn (på grund av Södertälje kanal), ››

Anders Björnsson är publicist och historiker.

Största ödensiteten finns i Ålands hav. Fyra av de mest tättbefolkade öarna ligger i Stockholm: Lilla Essingen, Södermalm, Reimersholme, Kungsholmen. Som om inte detta var nog: öar är väldigt artrika, men det är också på öar som den största artutrotningen idag sker.

Tjörn, Orust, Hisingen. Forntida hövdingadömen några? Vem vet med säkerhet. Av tidigare svenskbebodda öar längs Estlands Östersjökust är Ösel den största; svenskar sägs också vid någon tid ha bott på den tredje största ön, Moon.

Ännu ett mönster alltså, eller inget alls?

Nej, ett system, ett regelverk kan det väl inte vara, säger vi oss till slut. Men en aning, möjligen. Som stimulerar nyfikenheten. Som befordrar föreställningsförmågan. Vi närmar oss verkligheten med diktarens tygellösa rättframhet. Och dikten blir det behärskade protokollet över ett infall, en besatthet eller en fullständig galenskap. Någonstans – i inbillningen – går det också en gräns vid vilken det antagna undantaget förvandlas till regel.

Således är människan en gränssättare.

Trivialt? Ja.

Det finns, uppger etnologen Owe Ronström, en gotlänning, sexhundraåttio miljoner öar i världen, om man inräknar vattenomflutna landpartier med en yta på minst en kvadratdecimeter, ”stora nog för fåglar att landa på”; antalet namngivna öar sägs uppgå till en halv miljon. (*Öar och öighet. Introduktion till östudier,* Carlssons, 2016) Största ödensiteten finns i Ålands hav. Fyra av de mest tättbefolkade öarna ligger i Stockholm: Lilla Essingen, Södermalm, Reimersholme, Kungsholmen. Som om inte detta var nog: öar är väldigt artrika, men det är också på öar som den största artutrotningen idag sker.

Se där: aritmetik, statistik, gränssättning.

Dock, gränser behövs för jämförelsens skull. Och jämförelser ersätter för historikern det vetenskapliga experimentet, har det sagts. För man kan inte experimentera med människor utan risk för att det blir en revolution som naturligtvis också är ett experiment. Nå, essän för sin del experimenterar nog den med; den försöker säga någonting annorlunda om det som är välkänt eller någonting oväntat om det som är obekant och låter utsätta det för granskning. De flesta försök misslyckas. Även detta är trivialt. Man prövar sig fram.

”Det jag förbiser kan andra klä i ord”, sade en gång Robert Walser, en minimalist.

En annan fråga är om man kan eller bör definiera vad en ö är, och hur. Volkmar Billig, tysk kulturhistoriker, uppehåller sig vid den i inledningen till sin bok *Inseln. Geschichte einer Faszination* (Verlag Metthes & Seitz, 2010). Det tyska ordets betydelseursprung pekar på närheten till vatten, det romanska eller anglosaxiska begreppet associerar till avskildhet *(island;* jämför med det latinska verbet isolare). Ändå säger man ibland insulär om någonting som är isolerat, befinner sig på distans. Det är möjligt att man måste gå med på en dubbeldefinition – både närhet och avskildhet – om öns väsen ska bli hanterligt. Länken till omgivningen: som både förenar och begraver.

Den som söker sig till övärlden för att få vara i fred möter inte nödvändigtvis friden. Hos August Strindberg, Gustaf Janson, Gustaf Hellström är grannosämja någonting konstitutivt för ett liv i skärgården. Också deras litterära produkter har det stått strid om. Gäster i denna verklighet har säkert varit välkomna, eftersom de fört konsumtionsefterfrågan med sig, men inte alltid välsedda. Mellan jordägare och jordlösa på ön har det gärna rått misstänksamhet, avundsamhet, långsinthet. Det har starrbligats. Högsta formen av ovänskap är naturligtvis tigandet, ordlösheten.

Till en del öar har man sänt fångar. Karlstens fästning och Vaxholms fästning tog emot hög som låg. I filmen *Pippi Långstrump på de sju haven* var den senare tillhåll för sjörövare. Men jag har också varit med om barndop som har ägt rum på öar. Där finns gott om vatten som det kristna dopet kräver. Man bör nog inte heller förvånas över att städer har vuxit upp på öar, utmärkta lägen för handel och transporter; stundom har kanalisering lett till att små holmar och vattenkraftverk anlagts.

Dubbelbetydelser alltså: residual, förbindelselänk, straffanstalt, livets start- och slutpunkter.

Med landhöjningen är det så att nya öar kan bli synliga, medan gamla övergår till att bli fastland. Jag skriver detta i en terräng av uttorkade vikar och farleder, med en längesedan övergiven fornborg på fyra hundra meters håll.

En av de sorgligaste skepnaderna i novellitteraturen är nog den ryske ämbetsmannen Vasilij Borisovitj Poplavkin, och då finns det ganska gott om sorgliga ryska ämbetsmän. Han var en plikttrogen men fantasilös kolonialadministratör i Alaska, halvön som år 1867 övergick från Ryska riket i amerikansk ägo. Han tyckte själv att han absolut inte passade in här i världen och fick snabbt gråa hår. Först efter många år i tjänst begär och beviljas Poplavkin en rejäl ledighet, och han företar sig en mödosam resa som för honom till semesterorter och släktingar, för att slutligen hamna i rikshuvudstaden Sankt Petersburg, gammal träskmark vid Finska viken, i andra änden av riket, tolv tidszoner iväg. Där försöker han under en viss självövervinnelse att förlusta sig, och dagen före sin återfärd, under en privat bal, förälskar han sig också. Men Poplavkin har en förbaskad otur, för han friar vid hemkomsten per brev till fel kvinna – med samma namn som den tillbedda men någon generation äldre och betydligt korpulentare – och när hon anländer får han ett helsikes sjå att värja sig mot omgivningens medlidande. Med honom, inte med den stackars kvinnan.

Så kan det gå, och någon enkel utväg fanns det rimligtvis inte långt bortom sunden.

Figuren Poplavkin förekommer i en samling berättelser av Werner Bergengruen (1892–1964), *Der dritte Kranz,* från 1962. Bergengruen var bördig från Riga med en droppe svenskt blod i ådrorna och kände de baltiska kusttrakterna väl. Alaska torde han inte ha besökt annat än i inbillningens värld. Men det är klart att han måste ha lyssnat till anekdoter, skvaller, rövarhistorier, kanske har han också läst reseskildringar och etnografiska rapporter från Fjärran Östern. Han visste att segelfartyg som lade ut från Ochotsk eller Petropavlosk på försommaren måste övervintra vid ögruppen Aleuterna, på grund av drivisen som bildar en barriär där, ”för att nästa år, när sjöfartssäsongen inleddes, fortsätta sin resa till det amerikanska fastlandet”. Alaska kan översättas med

En ö att landa på.
FOTO: JOHAN BJURER/TT

> Ön som räddningen för den förliste men också som drömmen om paradiset, utopin.

fastland, men också sedan halvön hade upphört att vara en rysk besittning, skulle det dröja innan den integrerades med den nordamerikanska kontinenten. Först några år innan Bergengruen gav ut sin bok, hade Alaska blivit USA:s fyrtionionde delstat.

Det främmande, eller exotiska, är naturligtvis en funktion av tiden och rummet men också av tekniken, sättet att kommunicera. Samfärdseln har ett bestämmande inflytande, även på våra tankebanor. Bergengruen föreställer sig hur det kunde te sig i den yttersta periferin:

> *Novo-Archangelsk, den obetydliga handelsplats med fästning och hamn, som amerikanerna senare gav tillbaka dess indianska namn Sitka, var huvudstad i ett territorium lika stort som Spaniens, Frankrikes, Englands och Tysklands sammanlagda yta; visserligen kunde stora delar av detta område inte befolkas, andra var ännu outforskade, och befolkningens storlek i detta jättelika landskap var mindre än i städer som Vilnius eller Basel. I Novo-Archangelsk, mitt i citadellet på klipporna, fanns det ett guvernörspalats uppfört i trä. Det fanns snö, myndigheten, militär, det fanns tjänstemän anställda i det rysk-amerikanska handelskompaniet, det fanns mestiser och indianer, med benämningar som koljuscher eller tlingiter, låga trähus, eländiga krambutiker, stank av fisk och päls och en klubb där det dracks duktigt och satsades högt. Vita kvinnor var sällsynta, alltså förekom mycket litet europeiskt familjeliv; de flesta tjänstemännen var ungkarlar och höll sig med indianska eller halvblodiga mätresser. Tjänstemännen var välavlönade och befordrades snabbt. Utan sådana stimulanser hade förvaltningen av det väldiga territoriet måst skötas av odugliga förvisade.*

Efter Solzjenitsyn har man i stalinismens Ryssland sett en hel övärld – av fängelser, deportationsorter, hela förbrytarkolonier, de flesta på landbacken. Men det allra första koncentrationslägret upprättades på Solovkiöarna i Vita havet, fem och ett halvt år efter oktoberrevolutionen. Och från Sachalin, fångön, hade Tjechov tre decennier tidigare skrivit sitt reportage om tsartidens obönhörliga statsterror.

Man har också något mera fredligt talat om *Sprachinseln,* språköar, där det kunde talas tyska eller jiddisch eller andra munarter, också på den stora ryska kontinenten. Men pogromer och nationshets var inga okända företeelser.

Min favoritskildring av en ö finns för övrigt i Carl Henning Wijkmarks mästerverk *Dressinen* (1982). Där hamnar den märkliga besättningen av människa och tre människoapor med sin farkost över Atlanten på den ö dit Napoleon, fransmännens kejsare, andra gången blev sänd i exil. Här fick de verkligen vara ostörda, i fred för oceanens vågor och vindar, men detta var blott en mellanstation och tunga umbäranden återstod dem ännu. Med den romanen ställde Wijkmark in sig i ledet av många andra äventyrets mästare som har varit förtrogna med eller fängslas av ölivet: Defoe, Stevenson, Verne, Melville, Hemingway, några av de författare som också apostroferas hos den lärde Volkmar Billig. Ön som räddningen för den förliste men också som drömmen om paradiset, utopin.

Från dessa digressioner kan man lämpligen återvända till trakten för den ursprungliga funderingen, om de svenska önamnen. I maj 2015 gav Lantmäteriets ortnamnssektion med sig för befolkningens protester och återgav Alnön i sågverksdistriktet utanför Sundsvall dess gamla namnform. På tidigare kartor hade det under en viss tid stått Alnö, liksom på vägskyltar, en eftergift för en opinion som verkat för den obestämda formen och kampanjat genom att måla över slut-n:et på skyltarna. Men n-formens återtillskyndare hade i sina besvär kunnat hänvisa till namnen på andra norrländska öar som Åstön, Frösön, Härnön, Ulvön såsom prejudicerande, och än en gång bytte således den statliga myndigheten fot. Fast här handlar det nog inte bara om logik och systematik utan också om lidelser eller kanske till och med om idiosynkrasier. För går man till ett annat ämbetsverk, nämligen Institutet för språk och folkminnen, närmare bestämt dess namnarkiv, så får man klart för sig att Alnön äldst skrevs Alnö utan n, enligt vad namnforskaren Kristina Neumüller uppger i en kommunikation med författaren.

Bestämt eller obestämt tycks alltså primärt ha med ålder, inte med geografi att göra. Sydligt liggande öar har i allmänhet namngivits före nordligt liggande i vårt land, på samma sätt som den svenska kolonisationsrörelsen har gått från söder mot norr (och naturligtvis gick den också österut, mot nuvarande Finland och Baltikum!). Hur trivialt eller fundamentalt detta sedan är, kan man reflektera över. En tumregel bör vara att man inte ska missbruka önamnen, om inte annat därför att det ligger en viss charm i det som inte går att riktigt begripa.

För den mänskliga fantasin finns det i alla fall inga gränser.

FRIZON

Av Erik W Larsson

Kriget utan slut

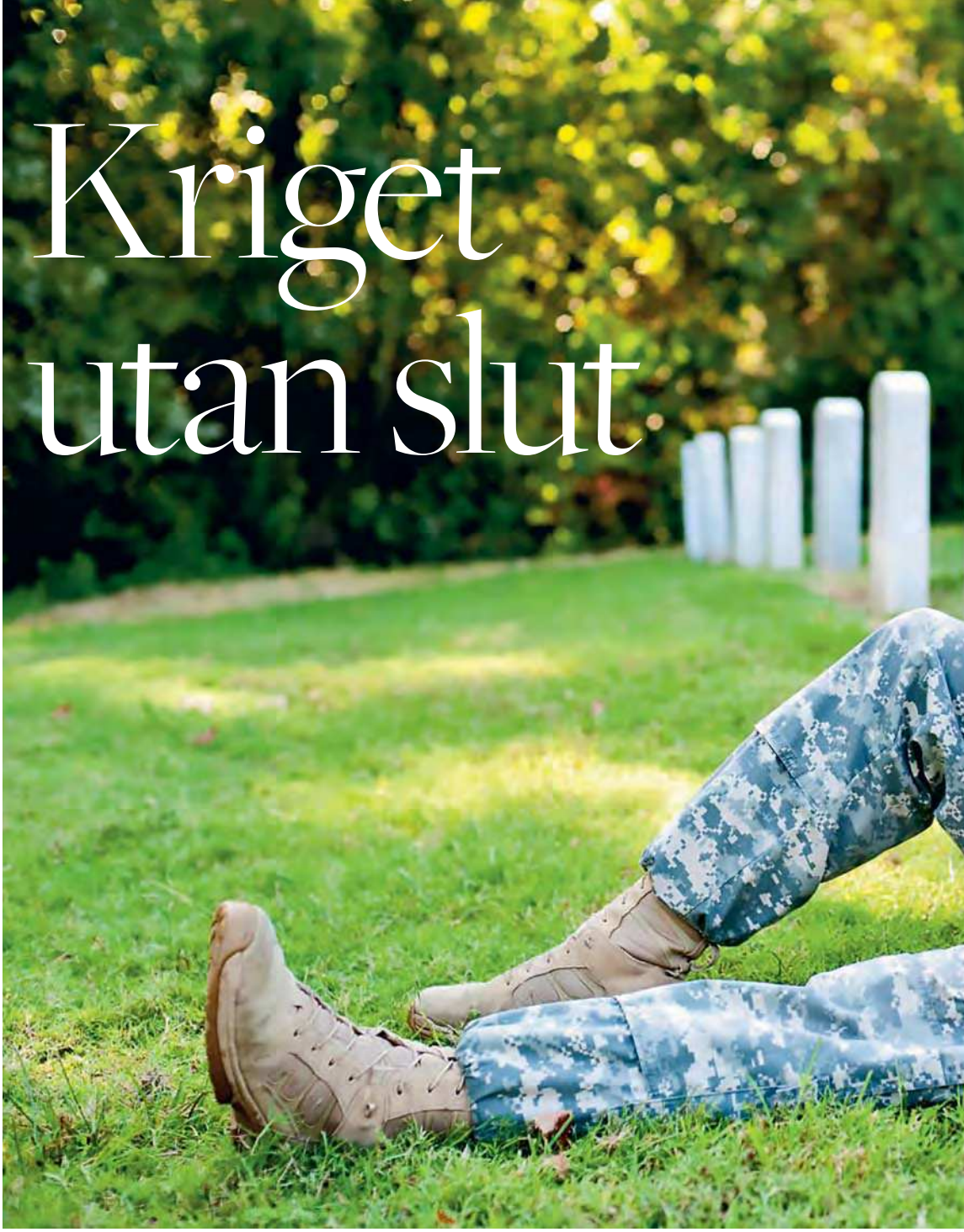

Många amerikanska krigsveteraner lider av posttraumatiskt stresssyndrom. Men att ställa diagnos är komplicerat.

2

Mardrömmar?" frågar jag.

Veteranen nickar.

"Nästan varje natt. Jag ser hans blodiga kropp, och våra killar som försöker få liv i honom. Jag kan inte få bilden ur mitt huvud..."

Han sänker blicken mot golvet, och snyftar diskret. Jag tittar mig omkring efter en näsduk, men inser att jag glömt att fylla på förrådet.

"Det måste ha varit mycket svårt för dig..." säger jag. "Att komma hit, och tala öppet om de här sakerna..."

Veteranen mumlar något till svars, utan att titta upp. Själv sneglar jag mot klockan, och inser att vi gått tio minuter över tiden.

"Hur som helst så hoppas jag att *Zoloft* kommer att lindra dina symtom. Och jag tycker definitivt att du ska ge våra terapigrupper en chans. Att ta del av andras upplevelser kan vara ett bra sätt att bearbeta sina egna trauman."

Veteranen sitter fortfarande tyst. En smått obeväm tystnad inträder.

Erik W Larsson är läkare.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

”Hur blir det med... du vet...” mumlar veteranen.

”Med vadå..?” svarar jag.

Veteranen skruvar skamset på sig. Uppenbarligen hade han hoppats på att läkaren själv skulle leda in diskussionen på du vet.

”...med *service connection*”, säger veteranen. ”Hur blir det med *service connection* för PTSD?”

”Jag hanterar tyvärr inte ansökningar för *service connection*”, svarar jag. ”För sådana ärenden så måste du vända dig till bidragsavdelningen. Här är deras kontaktuppgifter.”

Jag plockar fram ett kort ur bröstfickan och räcker över till veteranen. Han ser besviken och förvirrad ut.

”Jag trodde att det här var en utvärdering för PTSD...” säger han.

”Utredningar för posttraumatiskt stress-syndrom utförs av psykologer, och är betydligt mer omfattande”, svarar jag. ”Är du intresserad av att genomgå en sådan utvärdering?”

Veteranen nickar. Jag sneglar på mina anteckningar och funderar en stund.

”Innan jag skickar en sådan remiss så behöver jag diskutera ditt fall med min handledare”, säger jag. ”Är det okej om jag återkommer per telefon senare idag?”

”Visst”, svarar veteranen, och reser sig för att gå. Hans avsked är artigt, men besvikelsen är uppenbar. *Ska det vara ett sånt jävla tjafs...*

Själv slår jag mig ner för att skriva min journal. Efter några minuter dyker överläkaren – en ytterligt välklädd amatörskådespelare i medelåldern – upp i min dörröppning.

”Allt bra?” säger han glatt.

”Jotack, det flyter på”, svarar jag. ”Har en fråga dock: min förra patient ville bli remitterad till utredning för posttraumatiskt stressyndrom.”

”Okej”, svarar överläkaren. ”Uppfyller han kriterierna?”

”Mjaa... jag menar... killen mår uppenbarligen dåligt”, svarar jag. ”Och han uppger alla de rätta symtomen: depression, ångest, mardrömmar, undvikande beteenden, irritabilitet... hela alltet.”

”Okej?” svarar överläkaren.

”Jag ställer mig dock tveksam till själva *traumat*. Min patient satt i publiken vid en stor flyguppvisning där ett plan störtade och piloten dog. Är det verkligen tillräckligt... *traumatiskt?*”

”Somliga är mer känsliga än andra”, svarar överläkaren. ”Det är inte vem som helst som utvecklar PTSD-symtom efter en sådan upplevelse.”

”Visst”, svarar jag. ”Men vem som helst kan *uppge* PTSD-symtom efter en sådan upplevelse...”

Överläkaren suckar.

”Jag förstår vad du menar...”, mumlar han.

”Jag menar, om min patients trauma uppfyller kriterierna för PTSD så skulle ju alla som satt i publiken den dagen kunna komma hit och vilja bli utredda av psykolog. Det kan ju röra sig om tusentals personer...”

”Det får vi verkligen hoppas att de inte gör”, säger överläkaren. ”Sådana resurser har vi inte.”

Han stryker sitt skägg och funderar en smula.

”Vem skickade hit honom?”

”Gissa”, svarar jag.

”Dr. K?”

Jag nickar.

”Det ante mig...” mumlar överläkaren. ”Det är lika bra att du skickar en remiss. Så vi får det överstökat.”

Jag nickar instämmande, och tar farväl av överläkaren. Det blir den tredje sådan remiss för den här veckan.

De flesta amerikaner har ingen aning om vad *service connection* är. Många har aldrig ens satt sin fot på ett veteransjukhus. Det senare kan te sig en smula konstigt, med tanke på att det amerikanska veterandepartementet (US Department of Veterans Affairs) är nationens näst största departement, med över 200 000 anställda. Veterandepartementet skapades av president Franklin D Roosevelt år 1930, och har till

>>

> Vissa av mina patienter må dra en och annan rövare om sitt förflutna i hopp om höjda bidrag, men deras symtom är äkta. Lyckliga människor försöker inte dricka sig själva till döds.

uppgift att bistå dem som tjänstgjort i den amerikanska försvarsmakten med sjukvård, socialt stöd och begravningsplatser. *The VA* som departementet ofta kallas driver sina egna sjukhus, regionala kliniker, socialkontor, busslinjer och begravningsplatser över hela USA. De har till och med sin egen polisstyrka. I den mestadels privata, amerikanska sjukvårdsdjungeln är VA (Veterans Affairs) ett mycket udda djur.

Termen *service connection* används inom VA för att bestämma graden av funktionsnedsättning som en veteran ådragit sig i aktiv tjänst. Egentligen är det hela mycket enkelt. På patrull i Irak träffas menige Smith av en gevärskula i knäet. Till följd av detta uppskattas hans arbetskapacitet som sänkt med 30 procent. Menige Smith beviljas därmed en *service connection* på 30 procent för *skottskada i knäet*. *Service connection* ligger till grund för den månatliga ersättning som veteranen erhåller efter avsked. Med en *service connection* på 100 procent så kan en veteran se fram emot en garanterad inkomst på tretusen skattefria dollar per månad, i resten av sitt liv. Det är en väldans massa pengar.

Bedömningar av *service connection* för rent fysiska skador är sällan särskilt komplicerade. Psykiatriska tillstånd är en helt annan femma – i synnerhet det ökända posttraumatiska stressyndromet, eller PTSD. För att en sådan diagnos ska kunna ställas måste veteranen uppfylla följande kriterier: (1) förekomst av en traumatisk upplevelse i det förflutna, (2) mardrömmar eller ”flashbacks” relaterade till detta trauma, (3) undvikande av platser, tankar eller känslor som påminner om den traumatiska händelsen, (4) överdriven vaksamhet eller irritabilitet, och (5) depression, ångest eller kognitiva symtom. En bedömning av *service connection* for PTSD innefattar inte bara en kvantifiering av själsligt lidande och relaterad funktionsnedsättning. Den bedömande psykologen måste också avgöra *hur mycket* av veteranens själsliga lidande som kan härledas till en *specifik händelse*. *Hur mycket* av veteranens depression kan kopplas till den där eldstriden i Afghanistan och hur många av hans mardrömmar handlar om *just detta?* Språkbruket kan låta fackmässigt och exakt, men utrymmet för subjektivitet är stort. För många veteraner kan ett enkelt psykologsamtal göra skillnaden mellan ett liv på gatan och ett i överflöd.

”Käka?”

Som grannen Kramer ur ett avsnitt av *Seinfeld* glider den jättelike socialarbetaren Jeff in på mitt kontor. Jag sparar min journalanteckning i datorn, och tillsammans ger vi oss av till sjukhusets kafeteria The Patriot Café för att avnjuta var sin skål med federalt subventionerade kycklingvingar.

”Visste du om att man kan knulla till sig *service connection* nuförtiden?” säger Jeff, med munnen halvfull av friterad kyckling.

Jag svarar med en frågande blick.

”Det är sant”, insisterar Jeff. ”En veteran jag snackade med förra veckan drog på sig hiv från någon bordell i Thailand, där han var stationerad. Efter avsked så ansökte han om *service connection* för *hiv*. Och det beviljades fanemej! Kan du fatta?! Sicket jävla skämt...”

FOTO: TOM WILLIAMS / GETTY IMAGES

Personalen vid VA:s psykiatriska enhet kan grovt delas in i två fack: *cyniker* och *idealister*. Jeff är, i likhet med de flesta veteraner, en utpräglad cyniker. Han är också vida beryktad som något av en lök, vars arbetsdag består i att transportera en kaffekopp fram och tillbaka genom sjukhusets korridorer, samt sporadiskt vissla efter sjuksköterskor. Jeffs militära meriter är det dock ingen som ifragasätter. Som underbefäl för ett specialförband deltog Jeff aktivt i det ökända ”slaget om Fallujah”, och han har, enligt rykten, ett flertal tapperhetsmedaljer hemma i byrålådan. Själv talar Jeff dock aldrig om sina upplevelser, annat än i löjeväckande termer (”Jag brukade gömma mig under sängen när det sa pang”). Med sin militära bakgrund kan Jeff utan svårighet luska ut när en veteran överdriver sina egna meriter (”Vilket elitförband sa du att du tillhörde?”). Om man ska tro Jeff är sådana överdrifter tämligen vanliga, i synnerhet bland veteraner som söker *service connection* för PTSD. Historier om simulerade ”trauman” och bidragsfusk cirkulerar ständigt på militära internetforum, och driver ”riktiga” krigshjältar

> För många veteraner kan ett enkelt psykologsamtal göra skillnaden mellan ett liv på gatan och ett i överflöd.

till vansinne. Jeff har till och med slutat bära den lilla prydnadsnålen som VA:s anställda veteraner traditionellt brukar bara.

”Jag vill helst inte beblanda mig med de här människorna...” muttrar han föraktfullt mellan tuggor av stekt kyckling.

Bakom mig höjer någon volymen på tv:n. Inför kvällens presidentval är hela nationen på helspänn. In i det sista hetsar kandidaterna och deras mediala språkrör det amerikanska folket att gå ut och rösta. För ovanlighetens skull upptar VA en betydande del av valdebatten. Detta har sin grund i en skandal för två år sedan, då nyhetskanalen CNN ertappade flera regionala VA-sjukhus med att förfalska patientinformation för att dölja sina jättelika vårdköer. Enligt vad CNN rapporterar hade upp till fyrtio veteraner avlidit till följd av de orimliga väntetiderna vid ett stort VA-sjukhus i Arizona. Regeringen tillsatte genast en utredning, och VA:s minister, den fyrstjärnige armégeneralen Eric Shinseki, tvingades att avgå. ”De sviker vara veteraner!” blev inom kort ett stridsrop for det republikanska partiet, inte minst presidentkandidaten Donald Trump. I hopp om att ”få fart” på departementet utsåg regeringen Robert McDonald, en före detta vd for dagligvarujätten Procter & Gamble, till ny minister för VA.

Idén var inte dum, men få tror att en engångsdos av näringslivstänk kommer att göra någon större skillnad för VA. Egentligen står departementet inför samma situation som våra svenska landsortskommuner. Amerikanska veteraner tenderar att bo i avlägsna, rektangulära delstater, dit få unga läkare och psykologer vill flytta. Rekrytering är och förblir ett jätteproblem. I hopp om att minska sina vårdköer och blidka sitt ilskna klientel har VA på senare år försökt snabba på och förenkla hanteringen av ansökningar för *service connection*. Dessa åtgärder har dock resulterat i en svallvåg av ansökningar, i synnerhet för psykiatriska tillstånd såsom PTSD.

Enligt rykten låter sig veteranerna ofta ”coachas” av experter inför sina möten med VA:s psykiatrer och psykologer. Med rätt symtom, och ett något så när övertygande trauma (bilolycka, barslagsmål, ››

> Ett nattligt fågelkvitter är allt som krävs för att herr Jones ska flyga kallsvettig upp ur sängen och gripa efter sitt vapen, redo att försvara sin husvagn från inkräktare.

vad som helst) så har VA inget annat val än att inleda en utredning. Det är här min patients ordinarie psykiater – den ökände Dr. K – kommer in i bilden. Trots att han helt saknar anknytning till VA, så behandlar Dr. K nästan enbart veteraner. Hans budskap till sina kunder är mycket enkelt: ge mig era pengar, så ska jag fixa *service connection* åt er. Som fristående psykiater har Dr. K inga egentliga befogenheter hos VA. Han kan dock systemet utan och innan, och förser sina kunder med praktiska anvisningar, journalkopior och andra stödjande dokument - allt för att maximera chansen till *service connection*. Av allt att döma är det en utomordentlig affärsmodell; Dr. K's klinik blomstrar och hans kunder är tusenfaldiga. Av mina nya PTSD-patienter i år kommer en betydande andel direkt från Dr. K.

Jag tar farväl av Jeff och slinker in på kansliet för att kolla posten. Vid en av de allmänna datorerna sitter Helen, en strävsam socialarbetare i fyrtioårsåldern, och författar en jättelik journalanteckning. Jag slår mig ner på stolen bredvid för att gå igenom min senaste posthög. Nästan genast börjar Helen sucka högljutt, som hon så ofta gör.

”Jag tycker så synd om min patient...” säger Helen. ”Han har varit deprimerad i flera år. Och igår natt blev han till slut inlagd, efter att ha försökt dricka sig själv till döds...”

”Usch... låter alldeles hemskt...”, mumlar jag, med blicken fäst på posthögen. Helens idealism och empati för sina patienter är lovvärd, och står i stark kontrast till Jeffs hårdnackade cynism. Hon kan dock bli en smula långrandig ibland, och idag har jag ont om tid.

”Han har lidit så mycket...” fortsätter Helen. ”Hans PTSD är fruktansvärd. Han blev tillfångatagen av den kinesiska regeringen och torterades i flera dagar...”

”Vietnam, antar jag?”

Helen tittar på sin skärm.

”Nej, Filippinerna faktiskt”, svarar hon. ”Han var där år 2012.”

Jag tittar förvånat upp från min posthög, och försöker dra mig till minnes det amerikansk-filippinska kriget från 2012.

”Jag vet, det låter jättekonstigt”, säger Helen. ”Men han tillhörde tydligen något slags topphemlig enhet som var på något slags topphemligt uppdrag i de trakterna...”

”Har han *service connection* för det?” frågar jag.

”Trettio procent”, svarar Helen. ”Vilket är ovanligt. För PTSD brukar de ha minst femtio...”

”Kanske får man avdrag för krig som aldrig inträffat...” mumlar jag för mig själv. Helen svarar med en besvärad min.

”Hur som helst så mår han helt klart dåligt”, fortsätter hon. ”Lyckliga människor försöker inte dricka sig själva till döds.”

I detta har Helen förstås helt rätt, och det är en poäng som cynikerna ofta missar. Säga vad man vill om psykdiagnoser och *service connection*, men en sak är uppenbar: amerikanska veteraner mår inte bra alls. Statistiken för mental sjukdom, alkoholism och självmord bland veteraner är hårresande. Delvis rör det sig om en klassfråga. För bara ett par generationer sedan skickade nationens finaste familjer med nöje ut sina söner i krig för att försvara friheten. Den tiden är sedan länge förbi, och landets stridsvagnar och infanteriplutoner bemannas i allt högre grad av landsbygdens lägre kaster. De som klarar sig helskinnade undan vägbomber och gevärskulor återvänder icke sällan till en hembygd sargad av arbetslöshet, kriminalitet och drogmissbruk. Inte ens bland Dr. K:s tvivelaktiga klientel är det särskilt många som jag skulle beskriva som renodlade simulanter. En simulant är en person som fejkar sina symtom i syfte att uppnå ett särskilt mål. Vissa av mina patienter må dra en och annan rövare om sitt förflutna i hopp om höjda bidrag, men deras symtom är äkta. Lyckliga människor försöker inte dricka sig själva till döds.

Resten av eftermiddagen förlöper utan dramatik. Mellan mina patientmöten följer jag valkampen via Twitter och Youtube, medan den inträder sin sista, kritiska fas. På någon kabelkanal ondgör sig en av Hillary Clintons ”kampanjstrateger” över Donald Trumps hemska uttalanden om kvinnor, invandrare, muslimer och – minsann – veteraner. Det rör sig här om ett möte i Virginia i början av oktober, där Trump antydde att veteraner med PTSD ”inte klarar av att hantera” svåra upplevelser i krig, och att detta förklarar deras psykiska obehag. Uttalandet tolkades av vissa som en nedvärdering av traumatiserade veteraner som ”svaga”, och Hillary Clintons kampanj svarade genast med följande Twitterinlägg: ”Veteraner med PTSD är starkare än vi någonsin kan förstå. De förtjänar förstklassig vård.” Presskvinnan på min skärm hamrar ihärdigt in samma budskap i tv-publiken (”Trump kränkte våra veteraner” etc). Hon drar också upp Trumps oförskämda utspel mot föräldrarna till armékaptenen Humayun Khan, en muslimsk amerikan som dödades i en självmordsattack i Irak år 2004. Programledaren verkar hålla med; Trumps respektlösa beteende har helt fördärvat hans anseende bland landets veteraner. Detta fokus på kränkthet har gått som en röd tråd genom Clintons hela kampanj, åtminstone sedan herr Trump trädde in på arenan. I sina appeller till kvinnor och etniska minoriterer har Hillary Clinton ofta profilerat sig som en varmhjärtad och moderlig beskyddare från den otäcke farbror Trump.

Det är ingen dum taktik, men jag frågar mig hur effektiv den egentligen är bland amerikanska veteraner. Skulle en kille som Jeff verkligen rösta på en politiskt korrekt vänsterliberal som Hillary Clinton för att han känner sig ”kränkt”?

Strax efter klockan fyra rullar sköterskan in dagens sista patient på mitt kontor. Jag känner omedelbart igen herr Jones, en skäggig och rullstolsburen sextiofemåring, iklädd en keps bärande marinkårens sigill. Män som herr Jones är skälet till att VA började utfärda *service connection* för PTSD från första början. Under tre långa år i Vietnam tjänade herr Jones sitt fosterland som s k ”tunnelråtta”. Hans uppdrag var att utforska Viet Congs underjordiska gångar, och ”rensa” dessa från fientliga element medelst sin kniv och sin 45-kalibriga automatpistol. Tunnlarna var mörka och trånga, fulla av skorpioner och ormar, och icke sällan inredda med dödliga fällor. Herr Jones minns än idag hur kamraten framför honom störtade mot sin död i en fallgrop försedd med vässade bambustavar, doppade i gift.

”Folk nuförtiden vet inte vad Viet Cong var för ena…” muttrar herr Jones genom sitt skägg. ”Vad de gjorde med våra killar som de tillfångatog…”

Herr Jones tog sig ur kriget levande, men hans första äktenskap gick snabbt i kras därefter. Folksamlingar och öppna platser gjorde honom nervös, och han hade utvecklat ett våldsamt temperament. Sömnlöshet var ett annat problem, som herr Jones – i brist på annat – behandlade med whisky och öl. Numera är han nykter, men sover alltjämt med en fulladdad AR-15 automatkarbin under sängen. Ett nattligt fågelkvitter är allt som krävs för att herr Jones ska flyga kallsvettig upp ur sängen och gripa efter sitt vapen, redo att försvara sin husvagn från inkräktare. Herr Jones är beviljad hundra procent *service connection* för sin PTSD. Inte ens Jeff skulle ha något att säga om detta.

Senator John McCain som krigsfånge i Nordvietnam 1967. FOTO: TT

”Någon jävla hippie kallade mig för barnamördare häromdagen…” mumlar herr Jones sammanbitet.

”Var då?” frågar jag.

”På Walmart”, svarar herr Jones. ”Jag blev så förbannad att jag nästan gav honom på käften… men jag lyckades behärska mig…”

VA har under årens lopp anammat flera olika terapimodeller för PTSD, utöver de mediciner som vi psykiatrer skriver ut. Många av våra äldre, och värst drabbade patienter, är dock föga intresserade av dylika, pratbaserade behandlingar. Herr Jones är inget undantag. Gruppterapi ger han inte mycket för (”för många jävla skojare”). Kognitiv beteendeterapi är för krångligt och tidsödande. Månatliga medicinkontroller är, på sin höjd, vad herr Jones orkar med. De ger honom ett tillfälle för att snacka av sig – att ventilera sin ilska över politik (”ena jävla lögnare”), civilister, hippies, exfruar och andra källor till obehag. Man kan ju inte belasta frugan med sådana saker.

Efter att ha tagit farväl av herr Jones samlar jag ihop mina saker för att gå. I korridoren stöter jag återigen på överläkaren, som är på väg i samma riktning som jag.

”Hur gick det med Dr. K:s patient?” frågar överläkaren. ”Han som ville bli utredd för PTSD?”

”Jag skickade en remiss, som du sade”, svarar jag. ”Han har tid hos psykologen om en månad.”

Överläkaren nickar fundersamt.

”Jag träffade faktiskt Dr. K en gång”, erkänner han. ”Vid en rättslig förhandling om en gemensam patient.”

”Jag föreställer mig att han dök upp i en guldpläterad Mercedes iklädd Armanikostym…” svarar jag med ett flin. Överläkaren skrockar förnöjsamt.

”Man skulle ju kunna tro det”, svarar han. ”Men jag vet inte om han är så cynisk som vi tror. Han påtalade bestämt att den amerikanska staten står i djup skuld till sina veteraner, och att hans patienter förtjänar varenda cent som de kan få ut i *service connection*. Dr. K är tydligen också veteran själv, från Vietnam. Visste du det?”

Jag skakar på huvudet. Det kände jag inte till.

På vägen ut ur byggnaden passerar vi flera stora porträtt, av både president Barack Obama och som hans nya VA-minister, Robert McDonald. Som federal institution föreligger det VA att ha den högste chefens avbild klart synlig för alla sina besökare.

”Kan du tänka dig…” säger jag till överläkaren. ”Nästa år är det kanske president Donald Trump som kommer att titta ner på oss från de här väggarna.”

Överläkaren drar en lång suck.

”Det får vi verkligen hoppas att vi slipper…” svarar han. ”Jag vill inte ens tänka på att han skulle kunna vinna. Efter alla hemska saker han har sagt om kvinnor… om invandrare… till och med om våra egna veteraner…”

Väl ute på parkeringsplatsen skakar jag överläkarens hand, varpå vi skils åt. Senare samma kväll vinner Donald Trump det amerikanska presidentvalet – med kraftigt stöd från landets krigsveteraner.

> Amerikanska veteraner tenderar att bo i avlägsna, rektangulära delstater, dit få unga läkare och psykologer vill flytta.

OPINION

Göteborgs universitet har systematiskt anställt lärare utan föregående utlysning. Mycket talar för att också andra universitet på samma sätt brutit mot lagen.

Universitetet bryter mot lagen

Jan Almäng och Christer Svennerlind

I november 2015 anmälde vi Göteborgs universitet för systematiska brott mot bland annat Anställningsförordningen och Lagen om anställningsskydd (LAS). Grundproblemet var/är att man vid Göteborgs universitet tagit för vana att anställa personer utan föregående utlysning. Vi identifierade 90-talet författningsstridiga anställningsbeslut, varav 21 avsåg tillsvidareanställningar som i strid med gällande rätt aldrig lysts ut. Majoriteten av fallen hade ägt rum under de senaste fem åren. Universitetskanslersämbetet (UKÄ) har i skrivande stund inte yttrat sig över vår anmälan, men internrevisionen vid Göteborgs universitet har i sitt yttrande gett oss rätt på alla punkter.

ENLIGT SVENSK LAG skall alla offentliga anställningar utlysas så att den som är intresserad skall kunna söka anställningen. En myndighet är skyldig att anställa den för anställningen mest lämplige. Tidigare fanns för tillsvidareanställning som professor eller lektor krav på sakkunniggranskning – allt för att förhindra godtyckliga anställningsbeslut. Det kravet plockades bort av regeringen Reinfeldt beträffande lektor, men det lever kvar som kutym.

Det finns emellertid ett slags lucka i lagstiftningen. Genom att upprepade gånger anställas på tidsbegränsade anställningar kan en person komma att automatiskt erhålla tillsvidareanställning utan föregående utlysning. Har exempelvis en vikarie fått fem halvårslånga vikariatsanställningar så omvandlas per automatik det femte vikariatet till en tillsvidareanställning. Detta eftersom Las § 5 stipulerar att vikariatsanställning i mer än två år under en femårsperiod automatiskt övergår i en tillsvidareanställning. Detta är känt under benämningen ”inlasning”. Det har länge varit en offentlig hemlighet på svenska universitet och högskolor att inlasningar regelbundet används för att komma runt kravet på utlysning och sakkunniggranskning vid tillsättning av tillsvidareanställningar.

Våra egna misstankar om att författningsstridiga anställningar förekom på den institution vid vilken vi verkade väcktes på allvar under hösten 2013, då den dåvarande prefekten för institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori vid Göteborgs universitet beslutade att en person i teoretisk filosofi skulle anställas genom inlasning. Det skulle bli den fjärde tillsvidareanställningen i filosofi sedan fem år tillbaka som tillsattes utan utlysning och sakkunniggranskning. Vi kunde snabbt konstatera att anställningsbeslutet 2013 var felaktigt. Personen hade inte varit anställd tillräckligt länge för att uppfylla villkoren för inlasning. Vi överklagade till Överklagandenämnden för högskolan och fick anställningsbeslutet undanröjt.

VID DET HÄR LAGET började vi bli ordentligt misstänksamma. Tänk om det här inte var det enda fallet där man vid anställning hade förfarit i strid med gällande rätt? Vi började studera äldre anställningsbeslut. Omgående kunde vi konstatera att man vid Göteborgs universitet satt i system att bryta mot gällande rätt. På två fakulteter (Humanistiska respektive Samhällsvetenskapliga fakulteten) hade man till och med infört ett system där prefekter kunde ansöka hos sina dekaner om att få personer som var tidsbegränsat anställda tillsvidareanställda, genom ”inlasning”. Huruvida de här personerna verkligen hade varit anställda tillräckligt länge var i sammanhanget av underordnad betydelse. Vi kunde snart identifiera det ena fallet efter det andra där lärare erhöll tillsvidareanställning trots att det saknades tillräcklig tid för att

> Med andra ord tyder mycket på att anställningsbeslut utan föregående utlysning är ett närmast epidemiskt problem.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

visstidsanställning skulle övergå i tillsvidareanställning.

Göteborgs universitet var närmast demonstrativt ointresserat när vi påtalade oegentligheterna. Inte heller fackförbundet SULF, via sin dåvarande, lokale ordförande, visade något som helst intresse för att bistå oss. Till slut hade vi inget annat val än att anmäla Göteborgs universitet till UKÄ.

Våra efterforskningar visar att det på Humanistiska fakulteten mellan 2010 och halvårsskiftet 2012 totalt hade fattats 30 beslut om att tillsvidareanställa lektorer. En minoritet, 12 stycken, hade föregåtts av utlysning. Åtminstone 10 karakteriserades av fusktillämpning av Las. Med andra ord var en minoritet av alla tillsvidareanställningar utlysta och åtminstone en tredjedel var olagliga.

TYVÄRR FINNS DET SKÄL att tro att det inte bara är vid Göteborgs universitet man tagit för vana att tillsvidareanställa universitetslärare utan föregående utlysning. För några år sedan kunde en grupp idéhistoriker visa att 18 av 29 lektorer i ämnet (i hela landet) under en tioårsperiod tillsvidareanställts med hänvisning till Las. Och en undersökning tyder på att 2006–08 föregicks bara 10–15 procent av alla anställningsbeslut vid Uppsala universitet av sakkunniggranskning.

Vi har inte några siffror för hur vanligt det här är i hela riket. Det är dock känt att det är mycket vanligt med internrekryteringar på svenska universitet. Vetenskapsrådet säger i en rapport, släppt i januari 2016, att över 60 procent av alla forskare och lärare vid större svenska universitet har en doktorsexamen från det universitet de är verksamma vid. Om vi försiktigt utgår från att anställning utan föregående utlysning är det dominerande anställningsförfarandet när man internrekryterar, så är en mycket stor andel av dessa 60 procent anställda utan föregående utlysning och sakkunniggranskning. Med andra ord tyder mycket på att anställningsbeslut utan föregående utlysning är ett närmast epidemiskt problem.

Vilka konsekvenser får anställningsförfaranden som de ovan beskrivna? Förmodligen sänker det allvarligt kvaliteten på både undervisning och forskning. Vi har inte tillgång till någon omfattande statistik, men om man enbart tittar på författande av internationella tidskriftsartiklar finns det en del som tyder på att lärare som anställts utan utlysning och sakkunniggranskning är mindre produktiva än andra. Exempelvis publicerade i vårt eget ämne, teoretisk filosofi, tillsvidareanställda universitetslärare i landet i genomsnitt fler än två internationella tidskriftsartiklar per person mellan 2010 och 2014. I Göteborg var motsvarande siffra för de fyra som anställts utan föregående utlysning 0,33. (För att erhålla den siffran tittade vi på filosofitidskrifter som rangordnats av European Science Foundation och tillämpade författarfraktionering.)

EN ANNAN KONSEKVENS som bör nämnas är att många unga forskare tidigt slås ut, och därför aldrig ens får chansen att på lika villkor konkurrera om anställning som forskare eller universitetslärare. I många ämnen är det en stor överproduktion av forskare och följaktligen är konkurrensen om tjänster hård. Inte sällan skulle de som anställs utan föregående utlysning vara chanslösa i en öppen konkurrens. Systemet är med andra ord djupt orättvist. I ett litet ämne kan det gå många år mellan att lektorat blir utlysta. Även mycket lovande forskare kan under sådana omständigheter förlora möjligheterna att kunna stanna kvar inom akademin. Situationen förvärras av att fasta universitetslärartjänster i många ämnen är sällsynta. Det är inte ovanligt med 30–40 sökande till ett lektorat i ett ämne som teoretisk filosofi. De flesta som disputerar i ämnet – även docenter med internationella meriter – tvingas söka anställning som annat än universitetslärare. En sådan situation skapar naturligtvis ytterligare incitament för mindre nogräknade akademiska ledare att anställa lokala förmågor som man av en eller annan anledning önskar gynna – vilket i sin tur fördjupar problemet ytterligare.

Det vi har beskrivit är ett i grunden klientelistiskt system. Anställningskulturen på många svenska universitetsinstitutioner är av den arten att de lokala beslutsfattarna har både makt och vilja att gynna klienter.

Men i praktiken har vi i Sverige en lagstiftning som väsentligen saknar spärrar för klientelism i universitetssfären. Saken förvärras av att rättsvårdande myndigheter saknar intresse för att lagföra myndighetsutövande chefer som systematiskt bryter mot grundlag, lag och förordning.

Jan Almäng är docent i teoretisk filosofi vid Göteborgs universitet
Christer Svennerlind är fil dr i teoretisk filosofi vid Göteborgs universitet

TEMA

ARVET EFTER LUTHER

Det har gått ett halvt årtusende sedan Martin Luther formulerade reformationens tändande gnista. Under denna långa tid har Sverige först anammat protestantismen helt och fullt och sedan vänt den ryggen. Men trots sekulariseringen fortsätter det lutherska tankegodset att sätta sin prägel på vårt land.

FOTO: /TT

Han förändrade världen

Reformationens utveckling berodde till stor del på Luthers personlighet, kompromisslösa doktrin och hårdföra debattmetoder. I sin färska bok *Martin Luther. Renegade and Prophet* målar Lyndal Roper ett starkt och mångfasetterat porträtt av reformatorn.

Av David Crane

Som alla barn en gång visste spikade en obskyr tysk munk den 31 oktober 1517 upp sina 95 teser på porten till slottskyrkan i Wittenberg och inledde därmed reformationen. Det verkar inte finnas några konkreta belägg för att detta verkligen skedde som det hävdas i myten, men oavsett om Martin Luther spikade upp sina teser på porten eller klistrade fast dem eller helt enkelt skickade dem till Tysklands ledande präster blev den kristna världen sig aldrig mer lik.

Martin Luther. Renegade and Prophet är en analys av en mans inre liv och utveckling men inte, något som Lyndal Roper betonar, en allmän historia över reformationen eller ens den lutherska revolutionen i Wittenberg. Hon är väl medveten om farorna med att reducera stora historiska skeenden och teologiska argument till en individs känslomässiga och psykologiska kamp. Har det dock någonsin funnits en man som kunde axla den här sortens speciella betydelse – och dessutom en man vars teologi så direkt verkar utgå från hans personlighet – så är det Martin Luther, denne karismatiske, stötande, paradoxale och förfärlige augustinermunk som förvandlades till avfälling, det framgår av hennes övertygande och framför allt oerhört ärliga biografi.

Luther – Luder – föddes i Eisleben i norra Tyskland 1483 och växte upp i skuggan av Mansfeldgrevarnas slott i den lilla gruvstaden med samma namn. Senare i livet hävdade han bestämt att han hade oklanderliga bonderötter, men hans far var gruvbesiktningsman och framstående smältmästare och den unge Martin växte upp i en rökig stad fylld av slagghögar i utkanten av den civiliserade världen.

Det större sammanhanget kring den vuxne Luthers uppror – det växande motståndet mot prästerna i slutet av 1300-talet, påvedömets överdåd och pålagor under renässansen, många prästers skamliga okunnighet och frånvaro från ämbetet, de skandalösa avlatsbreven, den puttrande fientligheten mellan Rom och Tyskland – är välbekant, men för Roper är det inte möjligt att förstå Luther utan att förstå världen i Mansfeld som han härstammade från. Det finns en naturlig tendens inom studier av reformationen att koncentrera sig på de självständiga furstendömestäderna i den södra delen av landet, men den fula, otrygga och splittrade värld som bidrog till att utforma Luthers lidelsefulla, auktoritära, oförsonliga, rått fysiska natur låg närmare en tysk 1400-talsversion av tv-serien ”Deadwood” än den humanistiska kulturen och medborgartraditionerna i Nürnberg.

Trots att Luther livet igenom var lojal mot sin uppväxtort kan det inte ha funnits mycket där som gav honom någon särskilt upphöjd känsla av människans godhet och inte någonting som kan ha skyddat honom mot de mindre angenäma sidorna i Augustinus teologi när han trotsade sin far och blev augustinsk munk. I efterhand kan det förefalla märkligt att en man som tillbringade en stor del av sin tid med att rasa mot munkväsendet gick med i en så sträng orden, men vad det än berodde på – och Roper gör rätt i att inte tillhandahålla något färdigt svar – fanns det ett drag av skuld och självförakt i Luther som fann en sorts förvrängd tröst i augustinordens asketiska disciplin och mörka teologi.

I Augustinus lära, där människan beskrivs som ytterst lastbar, och en strikt tolkning av Paulus har vi alla de ingredienser som behövs för protestantismen; men det är svårt att inte ha en känsla av att reformationen tog den riktning den gjorde på grund av Luthers personlighet. I början av 1500-talet var det inte svårt att få en måttlig augustinsk teologi att passa ihop med den katolska renlärigheten, men måttlighet var aldrig en del av Luthers personlighet och tes för tes, kris för kris, bön för bön, uppenbarelse för uppenbarelse – det var i badrummet, på ”kloaken”, som han ››

Teser att ta ställning till.

FOTO: TT

i ett berömt citat hävdade att tanken att det endast var genom tron man kan betraktas som rättfärdig ”slog honom som en blixt” – förenades reformatorn och teologen i honom och gav upphov till den katolska kyrkans mest oförsonlige fiende.

Det var denna kombination av doktrin och personlighet som gav Luthers angrepp på påvemakten dess styrka och dess destruktiva kraft. Det fanns ingenting i hans angrepp på reliker och avlatsbrev som inte förekom över hela Europa vid den här tidpunkten; men om människan endast kan räddas genom tron, och alla goda gärningar i sig var syndiga då var den medeltida kyrkans hela botstruktur – försäljningen av avlatsbrev, förbönerna till Maria och helgonen, dyrkan av reliker, påvens auktoritet, att det fanns ett prästerligt stånd som skulle medla mellan människan och Gud – i så fall bara nys.

Med tanke på Luthers temperament var det inte troligt att historien skulle ta slut där, och det kanske sorgligaste med den här boken är hur mycket utrymme den måste ägna åt hans strider med andra reformatorer. Det fanns åtminstone en sträng logik i hans brytning med Rom; men skulle någon annan än Luther ha kunnat finna tillräcklig grund för oenighet med så vitt skilda allierade, vänner och lärjungar som Erasmus av Rotterdam, Andreas Karlstadt, Martin Bucer och Huldrych Zwingli och äventyra att reformationen överhuvudtaget kunde fortsätta på det sätt som han gjorde?

Även om det fanns verkliga teologiska skillnader mellan Luther och hans medreformatörer, särskilt ifråga om tesen om Jesu närvaro i nattvarden, verkar den obehagliga sanningen vara att precis som i Alexander Popes dikt ”Atticus” stod han ”inte ut med en broder i närheten av tronen”. Han talade om samvetet när det han egentligen menade var *hans* samvete. Han predikade Bibelns tydliga sanning när det han egentligen menade var Luthers tolkning av Bibeln. Intellektuell självständighet, hur uppriktig den än var, hur marginell den än var, var detsamma som illojalitet; meningsskiljaktigheter var detsamma som förräderi.

Och hans polemiska färdigheter, hans oöverträffade förmåga att slåss med fula medel, hans geniala utnyttjande av möjligheterna som följde på tryckpressen – här hjälptes och bistods han av den hemske Lucas Cranach – innebar att dessa strider utkämpades med en bitterhet och våldsamhet som skulle komma att förgifta debatten mellan kyrkosamfunden i 400 år till. Inte heller var detta Luthers enda trista arv. ”Judarna”, kunde han skriva, ”kysser, äter, dricker och vördar” djävulens exkrement. ”Han proppar och sprutar dem så fulla att det svämmar över och flyter ut ur varje plats, ren djävulsskit, ja, det smakar så gott för deras hjärtan, och de glufsar i sig det som suggor.”

Detta var, som Roper hävdar, inte bara en kvarleva av katolsk antisemitism, utan en väsentlig del av den protestantiska identiteten och en protestantisk känsla av utkorelse – och däri ligger probemet med att skriva om Luther. Hon låter det inte råda några tvivel om hans oerhörda betydelse i reformationens historia, men endast en hagiograf skulle nöja sig med det. I sin inledning skriver hon att hon inte är ute efter att framställa en konsekvent Luther; och hon håller det hon lovar. Hans liv och personlighet bestod av en mängd motsägelser och hon duckar inte för någon av dem. Hennes Luther är på en och samma gång teologen som gav Tyskland Bibeln i översättning till folkspråket och mannen vars filosofi ifråga om politisk respekt skulle få mörka följder för dem som levde under nazisternas styre. Hennes Luther är barnet från Mansfeld som förkunnade alla troendes prästerskap och ändå verkade oförmögen att anamma protestantismens samhälleliga och medborgerliga följder.

Han var också den karismatiske predikanten som förkunnade Bibelns befriande kraft och for ut mot bönderna som tog honom på ordet; den hålögde asketen som levde i celibat i ett försök att nå martyrskap som dog, fet och gift, i sin säng; en sorts spegelvänd antinomist, vars övertygelse om människans fullständiga syndighet gav honom en så märkvärdigt avslappnad inställning till den mänskliga sexualiteten; den moderna sekularismens gudfar som brottades med djävulen, universitetsläraren som såg förnuftet som en ”sköka”, landsortsbon från Sachsen som förändrade världen …

Inte någon enkel hjälte, som Lyndal Roper försiktigt konstaterar.

David Crane är en brittisk historiker och författare.
Artikeln publicerades ursprungligen i *The Spectator*.
Översättning: **Martin Peterson**

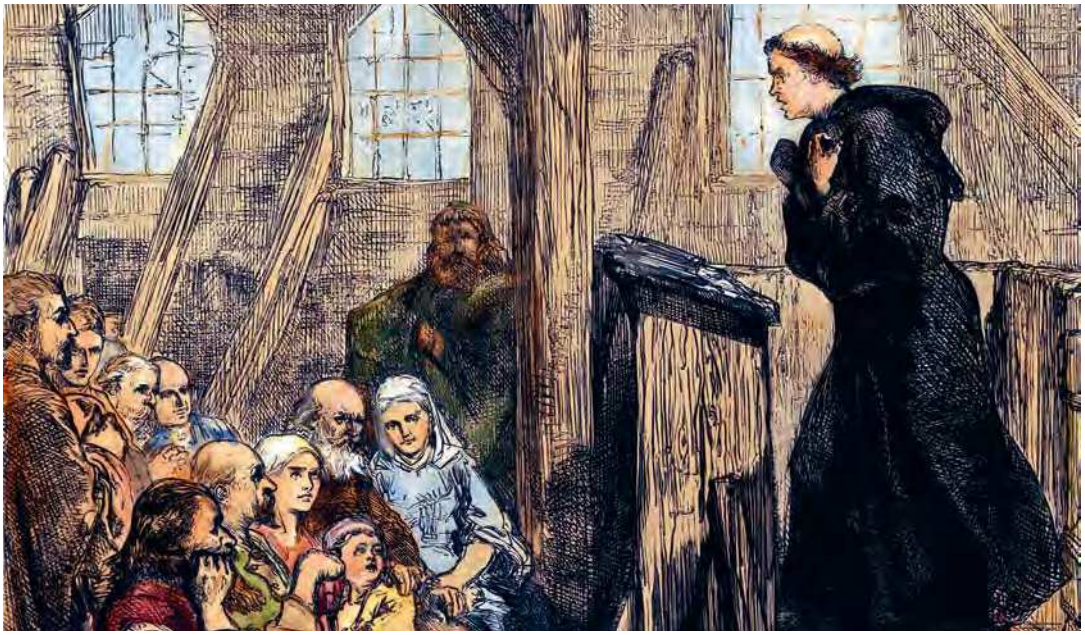

”Han talade om samvetet när det han egentligen menade var hans samvete. Han predikade Bibelns tydliga sanning när det han egentligen menade var Luthers tolkning av Bibeln. Intellektuell självständighet, hur uppriktig den än var, hur marginell den än var, var detsamma som illojalitet; meningsskiljaktigheter var detsamma som förräderi.”

FOTO: THE GRANGER COLLECTION

Gatlopp för Luther

Protestantismens ideal formade den sekulära och statsindividualistiska svenska modellen. Det är därför lättare att hitta Luther i samhället i stort än i kyrkan.

Av Per Svensson

Vad har Martin Luther någonsin gjort för oss?

Tja, det var tack vare honom vi kunde lägga ner skärselden.

Men annars då, vad har Luther givit oss som vi inte skulle vara lyckliga över att ha sluppit?

Idén att också vanligt folk ska lära sig läsa?

Visst, men bortsett från läskunnigheten, skolsystemet och alla debatter om detta system mellan Jan Björklund och Gustav Fridolin, vad har vi svenskar Luther att tacka för?

Vad sägs om särbeskattningen, studielånen och vab-dagarna? Och Midnattsloppet!

Han hade gjort raketkarriär i sin orden, Augustinerna. Han var bara 33 år men hade redan haft höga chefsposter. Sedan ett par år var doktor Martin Luther också professor i teologi vid det nygrundade universitetet i Wittenberg.

Nu satte han sin karriär på spel genom att offentliggöra 95 teser mot kyrkans avlatshandel. Spikade han upp dem på porten till Slottskyrkan i Wittenberg? Kanske. Kanske inte. Det är inte fullt klarlagt. Säkert är i alla fall att han skickade ett brev med sina teser till ärkebiskopen av Mainz. Det var som att skicka en debattbok mot kött till vd:n för McDonald's.

Avlatshandeln byggde på idén att det fanns snabbspår genom skärselden. Goda gärningar kunde förkorta en annars plågsamt lång tid av renande plågor. För den som inte hade ork att själv utföra saligbringande gärningar hade kyrkan tagit fram en attraktiv produkt: avlatsbrevet. Man kunde köpa andelar i det överskottslager av goda handlingar, som kyrkan ansåg sig förfoga över.

Påven Leo X hade 1515 utlyst en så kallad plenaravlat, en heltäckande avlat. Ärkebiskopen Albrecht av Mainz fick koncession på affärerna i sin del av Tyskland och marknadsföringen lades ut på en förfaren dominikanermunk, Johannes Tetzel, känd för sin reklamslogan: "Så snart din slant i kistan klingar/sig själen upp ur skärselden svingar."

Albrecht kom, liksom många andra prominenta prelater från en furstefamilj, Hohenzollern och hade tre olika biskopsämbeten. Det var egentligen inte tillåtet. Han hade därför tvingat köpa dispens av Vatikanen. Det var dyrt. Pengarna hade ärkebiskopen lånat av bankirfirman Fuggers.

Men skulden var inget problem. Enligt avtalet med påven skulle Albrecht få behålla hälften av avlatsintäkterna. Pengarna skulle sedan slussas vidare till Fuggers. Den andra hälften skulle gå till påven och bygget av Peterskyrkan.

Fursten köper sin titel och lurar undersåtar att betala mutorna. Så såg upplägget ut.

Jag drar denna långa historia för att tydliggöra att när han formulerade sina teser agerade Martin Luther som visselblåsare snarare än som kyrkosplittrande revolutionär. Han var indignerad över det moraliska förfallet i den kyrka han tillhörde, och han var långtifrån ensam om detta. Luther tog risken att drabbas av repressalier, men räknade knappast med att han bara några år senare skulle vara bannlyst av påven och förklarad fredlös av den tysk-romerske kejsaren. Han räknade heller inte med att de spikar han (eventuellt) slog in i kyrkporten i Wittenberg skulle få hela den västliga, latinska, kyrkan att rämna.

Men så blev det. Det berodde på att Luther först och främst var akademiker, en av sin tid mest kreativa intellektuella, och successivt arbetade sig fram till en kritik av avlatshandeln som inte bara var moraliskt utan också teologiskt, teoretiskt, grundad. Det var denna kritik som sprängde påvekyrkan.

Luther var inte den ende reformatorn i 1500-talets Europa, han ››

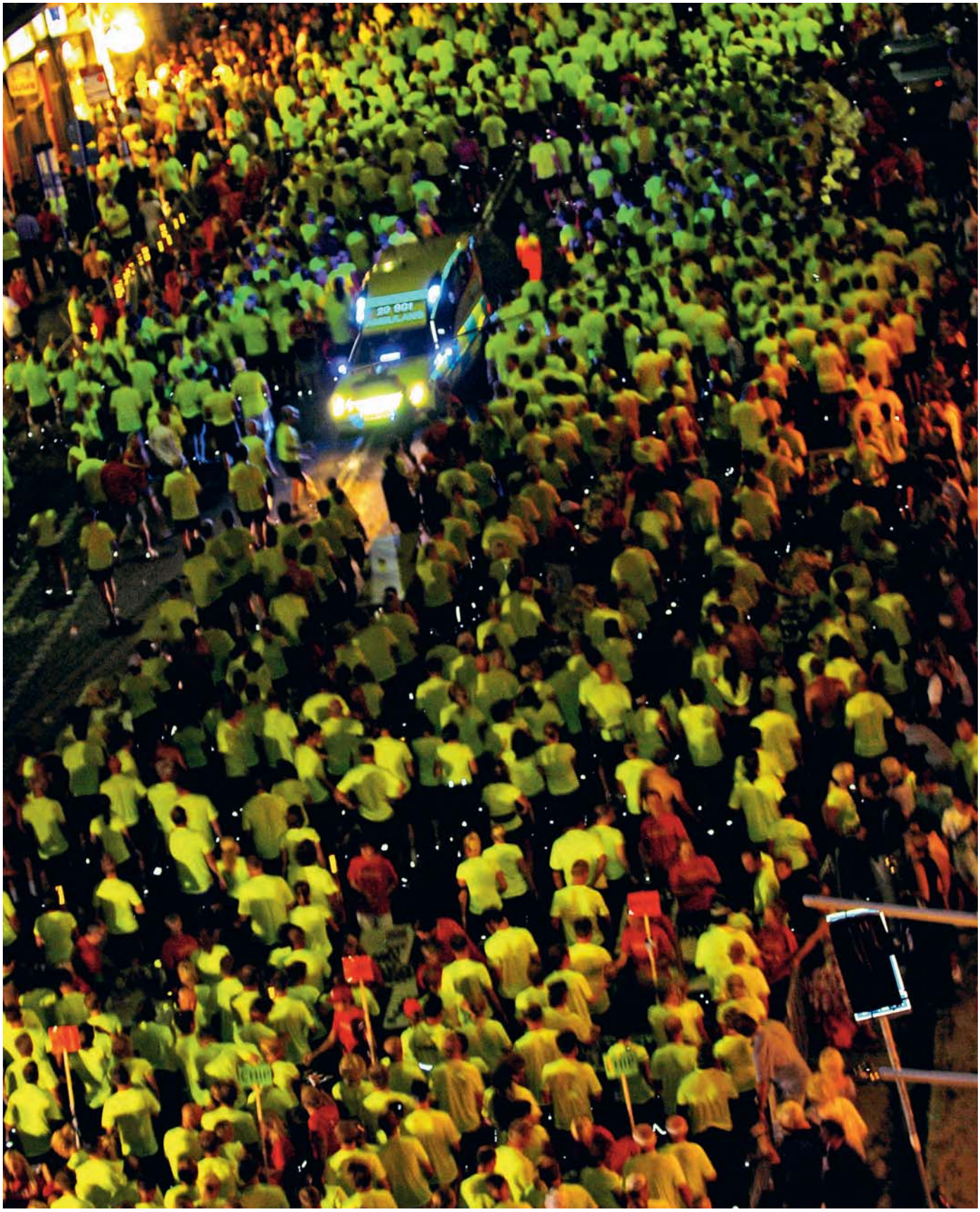

Midnattsloppet: Kan det bli mer lutherskt?

FOTO: PREETI PRADHAN/TT

var inte ens den ende i Wittenberg. Men hans teser var den glödande stubintråden. Det är därför 500-årsminnet av reformationen förlagts till 2017.

Luthers ”upptäckt”, baserad på närläsning av Bibeln, i synnerhet Paulus brev till romarna, var att människan inte kan bidra till sin rättfärdiggörelse, stärka sina salighetsaktier, genom gärningar. Rättfärdiggörelsen är istället en gåva från Gud, ett uttryck för nåd.

Detta är den protestantiska kristendomens axiom, uttryckt i en tredelad formel: Sola scriptura. Sola fide. Sola gratia. Bara Skriften. Bara tron. Bara nåden.

Det kan låta som en diskussion om påvens skägg, men det handlade i själva verket om påvens makt.

Om Bibeln är den enda auktoriteten, varför måste man då lyda påven? Om ens öde efter döden inte påverkas av vad man gjort eller inte gjort i jordelivet, varför skulle det då finnas en skärseld? Och om skärselden inte finns, och om nåden är en gåva man inte kan göra sig förtjänt av, varför ska man då underkasta sig kyrkans påbud om hur man ska be, bikta sig, bekänna sin tro? Är då inte varje människa fri i sitt förhållande till Gud? Tre år efter offentliggörandet av de 95 teserna, 1520, skriver Luther en underbar pamflett vars titel svarar ja på den frågan: ”Von der Freiheit eines Christenmenschen” (Om en kristen människas frihet).

Ur reformationen träder den moderna människan fram. Hon lämnar medeltidens ordning bakom sig, världen där varje människa hade sin givna plats och roll.

Sociologen Max Weber skrev i början av 1900-talet avhandlingen *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Den protestantiska etiken och kapitalismens anda), där han drev tesen att de protestantiska trosföreställningarna bidragit till att skapa samhällen präglade av rationalitet och flit.

Det finns gott om invändningar, men det är samtidigt svårt att förneka att det tycks finnas en överlappning mellan företagsamhet och, i synnerhet, kalvinistisk och puritansk protestantism.

Den gren av reformationen som personifieras av Jean Calvin kom på ett annat sätt än lutherdomen att lägga tonvikt vid den enskildes moral och sammanhållningen inom de enskilda församlingarna. Det har gynnat en viss typ av företagsamhet. Man känner varandra från kyrkan. Man vet att man kan lita på varandra.

I den kalvinska protestantismen är de horisontella relationerna viktiga, nätverken som tvinnas i och kring församlingen. I den lutherska världsbilden är det snarare de vertikala relationerna som strukturerar den enskildes liv. Luther tänkte sig att människan lever i två skilda sfärer. Det andliga respektive värdsliga regementet. I det andliga regementet är alla fria och jämlika inför Gud. I det värdsliga regementet härskar tvärtom en strikt hierarki och en absolut lydnadsplikt. Fursten är här den yttersta och yppersta auktoriteten.

Med hjälp av denna modell kunde Martin Luther förena sin teologiskt grundade tes om den kristna människans frihet med det oreserverade stöd för furstemakten som han proklamerade såväl av övertygelse (han var en tidig förespråkare för ordning och reda i politiken) som av nödtvång (den fredlöse Luther beskyddades av sin sachsiske landsfurste, Fredrik den vise). Man skulle, och kunde, vara både en fri kristen och en lydig undersåte.

De furstar som attraherades av Luthers läror tog gärna fasta på det sistnämnda.

Decennierna kring 1500 var dramatiska och dynamiska. Det är lätt att peka på paralleller till vår egen tid. Globaliseringen skapar nya fantasieggande möjligheter, men också oro och otrygghet. Columbus ”upptäcker” Amerika. Portugiserna har öppnat nya handelsvägar till Afrika och Asien. Stora förmögenheter skapas. Ekonomiska tyngdpunkter förskjuts. En tidig form av finans- och industrikapitalism etableras (Luthers egen far var gruventreprenör).

En medierevolution pågår. Tryckpressen förändrar allt. Det är med hjälp av böcker, småskrifter, pamfletter och karikatyrer Luther och de andra reformatorerna kan föra och vinna propagandakriget.

De politiska ramverken brister. Den medeltida ordningen faller sönder. Furstarna ser möjligheter att stärka sin makt.

Febriga apokalyptiska stämningar och strömningar växer sig starka. I reformationens marginaler härjar terroristiska sekter med starka drag av dagens IS.

Det är dessa skalv och klimatförändringar som gör reformationen närmast oundviklig. Det gemensamma taket av tro brister när grunden för det europeiska huset skakar. Hur ska detta hus se ut i framtiden? Hur ska taket läggas om? Debatten förs med teologiska argument, men samtalstonen är långtifrån from. Luther kan avfärda en skrift av den hyllade humanisten Erasmus av Rotterdam som en hög dynga serverad på silverfat. Överhuvudtaget är professorn i Wittenberg förtjust i att färgsätta sina argument med fekalier. Djävulen får ofta ge sig tillkänna på dass. Luthers inställning till polemik är att man ska undvika nyanser. Påven är Antikrist.

”I tyska ögon är en gudstjänst i Svenska kyrkan överraskande katolsk. Präster i mässkrudar. Stora korstecken. Höjda kalkar.”

Femhundra år senare, i oktober 2016, omfamnar påve Franciskus och den svenska lutherska ärkebiskopen Antje Jackelén varandra vid en ekumenisk gudstjänst i Lunds domkyrka. Den tyska tidningen *Die Zeit* har rest med påven från Rom till Lund och Malmö. Skribenten Evelyn Finger kan i sitt reportage inte helt dölja sin positiva förvåning över den försonliga stämningen under påvebesöket i det protestantiska Sverige. I Tyskland finns det ju fortfarande ”betongprotestanter”, som vill hålla reformationsjubileet påvefritt och ”betongkatoliker” som betraktar protestanter som ”kättare”.

Äh, det där är ju sääää 1517, säger vi coola och toleranta svenskar.

I tyska ögon är en gudstjänst i Svenska kyrkan överraskande katolsk. Präster i mässkrudar. Stora korstecken. Höjda kalkar. Fridshälsningar. Ordet, det centrala i Luthers religiositet, kan få stå tillbaka för det rituella.

Allt detta kan tolkas som en tidstypisk anpassning till en kultur präglad av genreupplösning och *greatest hits*-mentalitet; gudstjänsten som ett slags religiös Spotifylista sammanställd för en publik som efterfrågar ”andlighet” i största allmänhet, inte teologiska spetsfundigheter.

Så kan det vara. Men det handlar också om ett historiskt arv. Också i den tidiga svenska lutherska kyrkan kunde man unna sig att vara lite småkatolsk ibland.

Franciskus gjorde två framträdanden i Malmö. Men han besökte aldrig min hemstads basilika, Petrikyrkan. Hade han gjort det hade han kunnat studera en gravsten på hedersplats framme vid högaltaret. Där ligger stadens reformator, den lutherske prästen Claus Mortensen, begravd. I inskriptionen på stenen hyllas han som ”destructor papistici cultus”, förgörare av den papistiska kulten.

Hårda bud, men så var också Mortensen dansk. Malmö var på ››

1500-talet en av Danmarks största städer, en sjudande handelsmetropol och ett centrum för den radikala reformationen.

I Lund, drygt en mil norrut, var påvekyrkan i gengäld stabilt företrädd. Lund var ärkebiskopssäte för hela Norden. Här fanns den stora domkyrkan och ett otal kloster och mindre kyrkor.

På 1530-talet rivs flera av dem. Stenen fraktas till Malmö och används till bygget av den kungliga fästningen Malmöhus. Så kan en maktförskjutning göras tydlig.

I Danmark blir striden mellan reformatorer och anhängare till den romerska enhetskyrkan hård, men kortvarig: redan 1536-37 blir Danmark formellt ett evangeliskt land. Det finns ett teologiskt intresse också hos representanter för den världsliga makten. Sedan han 1523 tvingats bort från tronen slår sig Kristian II (i Sverige kallad "Tyrann") en tid ner i Wittenberg för att vara nära den nya lärans källflöden.

Var Gustav Eriksson Vasa intresserad av teologi? Inte mycket tyder på det. Han höll sig visserligen med rådgivare och lärde som var övertygade anhängare till reformationen. Olaus Petri (Mäster Olof) hade liksom sin bror Laurentius Petri studerat i Wittenberg.

Men Sveriges self made-kung hade ett instabilt förhållande till den rena evangeliska lärans företrädare. Hans stabila intresse var istället makten och de mynt han behövde för att kunna säkra den.

Reformationen blev därför från start ett huvudsakligen politiskt projekt i Sverige. Kyrkan förvandlades, i ordets djupaste bemärkelse, till en statskyrka.

Det är, som den tidigare biskopen Carl-Axel Aurelius påpekat i sin studie över den svenska Lutherbilden genom tiderna, Luther i Sverige, typiskt att det första Lutherjubileet i Sverige firades 1621, inte 1617, som i resten av världen.

Här var det dalkarlarnas val av Gustav Eriksson (Vasa) till hövitsman som var den stora händelsen, inte Martin Luthers epokgörande uppgörelse med påvekyrkans avlatshandel.

Gustav ville lägga beslag på kyrkans rikedomar (och makt). Lite ritualer kunde allmogen kanske få behålla?

Teologiskt svajade Sverige fram och tillbaka, än åt katolskt håll (Johan III, Sigismund), än åt det kalvinistiska (Karl IX). Först vid ett stort kyrkomöte i Uppsala 1593 blev Sverige formellt och fullt ut protestantiskt.

Överföringen av egendom från kyrkan till kronan genomfördes däremot med imponerande konsekvens. När Gustav Vasa besteg tronen ägde kronan ynka tre och en halv procent av jorden i riket (inklusive Finland). När han dog 1560 hade andelen ökat till 21 procent. Kyrkan ägde i början av 1520-talet drygt 17 procent av rikets jord. Vid kungens död hade kyrkans andel krympt till noll.

Man kan här tycka sig skymta något av den samförståndsanda, den pragmatism, som senare ska karaktärisera den svenska modellen. Det är inte så noga med ideologin, huvudsaken är att staten får sin del av vinsterna. Men på 1600-talet utvecklas Sverige till en teokrati som skulle få vilken renlärig ayatolla som helst att nicka gillande. Den så kallade lutherska ortodoxin behärskade landet. Kyrkan blev ett mellanting mellan KGB och Socialstyrelsen, den allsmäktiga statens ögon och öron och tunga ute i byarna, på en och samma gång kungamaktens underrättelsetjänst och propagandaapparat.

"Man skulle, och kunde, vara både en fri kristen och en lydig undersåte. De furstar som attraherades av Luthers läror tog gärna fasta på det sistnämnda."

Luthers dåliga rykte i Sverige beror sannolikt inte bara på Ingmar Bergman (den onda biskopen i Fanny och Alexander) utan också på den polisiära roll prästerna tilldelades och tog på sig under ortodoxin.

Det arvet levde kvar förvånansvärt länge.

Men i den lutherska läran finns också saker som undergräver all ortodoxi. Lutherdomen hade gjort Skriften till den utslagsgivande auktoriteten i alla trosfrågor. Också enkelt folk skulle kunna läsa Bibeln. Reformationen bidrog därför till att tidigt bredda och öka läskunnigheten i Sverige,

Och ett läsande folk, ett folk som fått gå i skola, blir så småningom också ett tänkande och reflekterande folk. "Läseriet" var det talande namnet på de folkliga väckelserörelser som på 1700- och 1800-talet fick människor att försöka göra verklighet av Luthers ord om en kristen människas frihet. Så lades en grund för den frikyrklighet som betytt så mycket för det moderna svenska samhället: frikyrka, småföretagsamhet, frisinne. Det är en klassisk treenighet

Luther betonade också, som framgått, varje människas oförmedlade relation till Gud. Det finns en intressant parallell här till det fenomen historikerna Lars Trägårdh och Henrik Berggren gjort känt som den svenska statsindividualismen. Deras tes är att Sverige inte är det kollektivistiska land det ofta påståtts vara. Svenskarna är tvärtom extremt individualistiska, men har använt sig av kollektiva system, välfärdsstaten, för att frigöra sig från beroendet av släkten och den egna kärnfamiljen.

Trägårdh och Berggren lade fram sin idé i boken *Är svensken människa?* utgiven 2006. Nio år senare gav de ut en ny upplaga och hade då lagt till ett kapitel om det lutherska arvets betydelse för de strukturer de lyft fram. Här spänns bågen mellan nåden och vabersättningarna: "Att det finns ett historiskt samband mellan protestantism och statsindividualism känns intuitivt korrekt, givet att båda företeelserna utmärks av en dialektisk rörelse mellan universalism och individualism; i det ena fallet står medborgaren i en direkt relation till staten, i den andra kommunicerar den troende

Ond biskop: Jan Malmsjö i *Fanny och Alexander*. FOTO: IMAGO STOCK

Ensam med sin gud.

FOTO: GORM KALLESTAD/TT

omedelbart med Gud utan inblandning av kyrkliga auktoriteter."

Socialdemokratin brukar ibland kallas sekulariserad lutherdom. Folkpartiets traditionella folkrörelseliberalism skulle i konsekvensens namn kunna betecknas som sekulariserad kalvinism.

I allians, och som politiska motståndare, bidrog båda dessa rörelser på avgörande sätt till att forma det moderna svenska samhället under 1900-talet.

Det är inte minst därför det, något hårdraget uttryckt, ibland kan te sig lättare att hitta Luther i samhället i stort än i den svenska kyrkan.

Det finns också något mycket lutherskt över ett särdrag i svensk kultur: benägenheten att vilja vara ensam i grupp.

Svenskarna sitter alltid tysta i bussen, sägs det ibland, som om detta vore symtom på en själslig defekt. Det är det inte. Det är istället ett uttryck för den lutherska mentalitet som gynnat framväxten av statsindividualismen. Svensken har inget emot att inordna sig i ett kollektivt system; men när han gör det förbehåller han sig rätten att samtidigt vara "sin egen man", för att citera den av Lars Trägårdh och Henrik Berggren flitigt åberopade Geijerdikten "Odalbonden".

I sin bok lyfter de också fram en fin formulering av Manfred Björkquist, Sigtunastiftelsens grundare och biskop i Stockholm. Han beskrev den svenska kyrkan som en tillflyktsort för alla som trivs med kollektiv ensamhet:

"Kyrkan skall ge rum åt den individualistiska typen, som kväljs av varm bönhusluft. Och sådan är kyrkans sköna gudstjänst under de höga valven, att ensittaren där kan vara ensam med sin Gud och ändå bäras af en församling."

Bönhuset, det var statskyrkans konkurrent frikyrkan. Idag kan man känna den lite kväljande och kvävande gemenskapsvärmen också på annat håll: i föräldrakooperativet, i bostadsrättsföreningen, under jobbets teambuilding-aktiviteter, på Facebook.

Tur då att det finns andra sammanhang där man, med Manfred Björkquists ord, kan njuta av "kysk gemensamhet och varm ensamhet".

Jag tänker på löpartrenden.

Ta Midnattsloppet, själva essensen av kollektiv individualism. I identiska funktionströjor hänger sig tusentals människor samtidigt och på samma sätt åt en hyperindividualiserad prestationsjakt.

Kan det bli mer svenskt? Kan det bli mer samtida? Kan det bli mer lutherskt?

Per Svensson är författare och kulturskribent i *Sydsvenskan*.

Luther bakom allt

Inget annat land är som Sverige en skapelse av Luther och lutherdomen. Luthers lära är omöjlig att skilja från svenskheten själv.

Av Svante Nordin

I en novell av Willy Kyrklund blir berättaren bjuden på te av Gud. Gud använder tillfället för att berätta om villkoren för att bli frälst. Det visar sig att Martin Luthers formel ”genom tron allena” inte bara är karaktäristisk för lutherdomen utan också överensstämmer med det faktiska förhållandet. Det är bara genom att tro på den rena evangeliska läran, formulerad i Augsburgska bekännelsen och bekräftad och fastslagen genom Uppsala mötes beslut 1593, som man kan bli frälst och komma in i himlen.

– Men det betyder ju, invänder berättaren, att de saligas skara till alldeles oproportionerlig del kommer att utgöras av svenskar. Svenska kommer att bli det dominerande språket i paradiset.

– Javisst, svarar Gud och tar en ny klunk te. Men du skall inte vara ledsen för det. Du är ju svensk.

Om Kyrklunds Gud hade rätt vad gäller villkoren för att att komma till himlen må här lämnas osagt. Att konsekvenserna skulle bli de angivna med anmärkningsvärt många svenskar bland de saliga är dock otvivelaktigt.

I kanske inget annat land hade Luther en så total framgång som i Sverige. Och omvänt – inget annat land är i så hög utsträckning som Sverige en skapelse av Luther och lutherdomen. Luthers lära är omöjlig att skilja från svenskheten själv. Kanske kan man framhålla fyra knutpunkter som tydliggör den ursprungliga alliansen mellan Sverige och lutherdomen.

Den första knutpunkten, förutsättning för de övriga, är Västerås riksdag 1527. Kompletterad med andra beslut genomförde den reformationens, det vill säga Sveriges övergång till lutherdomen sådan den tolkades av framför andra Olaus Petri. Olaus Petri uttolkade också den politiska innebörden. Gud hade uppväckt ett kungligt svenskt blod i form av Gustav Vasa. Nu var det slut, förklarade denne Gustav Vasa, på makten för munkar, präster och andra påvens kreatur. Sverige hade lösts från unionen med Danmark. Det löstes också från inflytandet från Rom. Landet blev på allvar en nationalstat. Det nationella kungadömet, indragningen av kyrkans egendom till kronan, slutet för biskoparnas och prästernas oberoende makt, allt detta var delar av ett stort sammanhang. Naturligtvis hade processen motsvarigheter i andra länder. Men var genomfördes den med så mycket mod i barm eller så mycken kraft i arm som i Sverige?

Som bekant förföll det stora verket. När Johan III började visa papistiska tendenser var det verkligen i fara. Till slut hotades Sverige av risken att hamna under en polsk och katolsk kung, Sigismund, Johans son och dessvärre legitim arvinge till Sveriges tron. Det blev Gustav Vasas tredje son, hertig Karl som räddade svenskheten. Efter en galning och en halvpapist kom en järnhertig. Karl lät sammankalla Uppsala möte 1593. Nu uppstod klarhet till sist. Prästerskapet som samlades i Uppsala antog den heliga skrift som enda rättesnöre för tron. Den heliga skrift var detsamma som Augsburgska bekännelsen, vilken genomgicks punkt efter punkt och befanns korrekt. Kättare skulle utvisas ur landet. Ordföranden sammanfattade besluten:

”Nu är Sverige blivet en man, och alla have vi en herre och Gud.”

Rent världsligt hade man visserligen för tillfället två herrar, en katolik och en protestant. Men Sigismund kunde snart avsättas och Karl bli kung. Därefter återstod bara att på nytt upprätta Uppsala universitet för att uttolka den gällande läran.

Sverige var nu enat till en man och ett folk. Man kunde övergå till att sprida ljuset. Det gjorde Gustav II Adolf när han ingrep i trettioåriga kriget. Det handlade om att befria förtryckta trosförvanter från påvens ok, förklarade kungen vid riksdagen 1629. Hundra år efter reformationen kom Sverige lutherdomen till undsättning i dess ursprungsland, Tyskland. Ljuset kom nu från norr.

››

Folkkyrka.

FOTO: MONS BRUNIUS/TT

Den fjärde knutpunkten kom när Karl XI stadfäste en ny kyrkolag 1686. Nu blev kyrkan i Sverige slutgiltigt statskyrka med kungen som överhuvud och med prästerskapet som statens och kungens tjänare och ämbetsmän. Svenskhetens samhällsmodell var färdigkonstruerad. Kyrkobokföringen, tills vidare unik i världen, blev den så att säga demografiska bekräftelsen. ”Nu tacker Gud, allt folk”, skrev Jesper Swedberg i den psalmbok som fick godkändstämpel av kungen 1695.

På den tiden man läste historia i skolorna brukade man lära sig allt detta om fosterlandets tillblivelse. Stämmer det ännu? Det kan sägas naturligtvis att Luthers lära eroderades mer och mer under 1700-tal, 1800-tal och 1900-tal och att numera snart sagt ingenting finns kvar i världens mest sekulariserade land, där det i stället är romersk katolicism, halvt kätterska frikyrkoläror eller islam som är den levande tron hos dem som alls tror något. Eller kan det sägas att innehållet skiftar, men formen finns kvar, så att exempelvis mångkulturalismen blivit kärnan i en ny svensk enhetskultur (låt vara ifrågasatt av nya kättare), som kyrkorna och universiteten har i uppdrag att tolka och förkunna.

”Man skulle, och kunde, vara både en fri kristen och en lydig undersåte. De furstar som attraherades av Luthers läror tog gärna fasta på det sistnämnda.”

Men man kan också peka på andra faktorer. När Sverige blev lutherskt gav det upphov till ett nytt prästerskap, inte bara till präs-

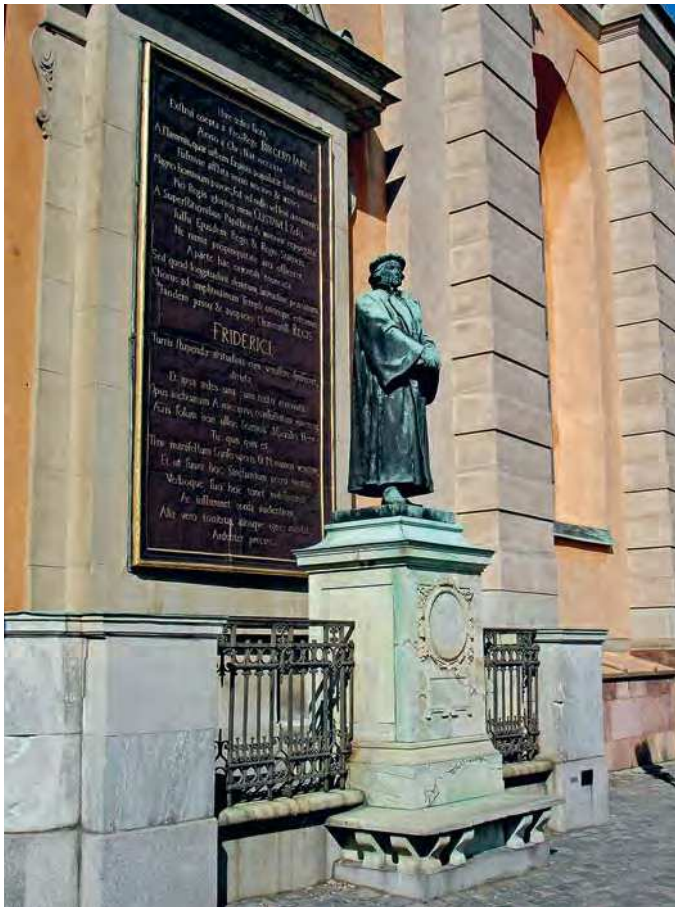

Olaus Petri: den stora utbildaren.

av svensk kultur genom århundradena skapats av prästsöner och prästdöttrar är detta ingen obetydlig sak. Inte heller är det en obetydlig sak att den moderna svenskan och det svenska skriftspråket skapades genom Gustav Vasas bibel. Inte heller att psalmerna utgjort stommen i en svensk sång- och lyrikskatt. Många av de kyrkobyggnader som fyller landet (och tömmer församlingarnas kassor) byggdes under katolsk tid. Men de har dock till och med i detta fall under ett halvt årtusende tjänat lutheransk gudstjänst. Vad J A Eklund kallade ”fädernas kyrka i Sveriges land” har döpt, konfirmerat, vigt och begravt svenska folket under samma tid. Den förvaltning som fortfarande styr oss är i inte ringa utsträckning en skapelse av Gustav Vasa, Axel Oxenstierna och Karl XI, en skapelse vars ideologiska bas lades av lutherdomen.

Ännu en sak var viktig med lutherdomen. Den var en frukt av det tyska kulturinflytandet i Sverige. Och den bidrog till att det förblev starkt. Bortsett från det mäktiga franska inflytandet under den gustavianska eran varade den tyska dominansen fram till andra världskriget. Det gjorde sig gällande på de mest skilda fält – inom vetenskapen, litteraturen, politiken, militärväsendet. Men det faktum att kyrkan, landets mäktigaste och mest förgrenade ideologiska statsapparat hämtat sin bekännelse från Tyskland hade svåröverskådlig betydelse. Det är väl också uppenbart att den tyska kulturens självmord 1933 fick stora skadeverkningar också för Sverige. Svensk kultur förlorade sitt naturliga grannskap. Den avlägsna och av svenska förhållanden tämligen ointresserade angloamerikanska kulturen kunde aldrig fylla samma funktion som impulsgivare, inspiratör och uppmuntrande samtalspartner. Lutherdomen och den svenska kyrkan fick en knäck som de aldrig hämtat sig från.

Fanns det någon upplysning i Sverige? I så fall skilde den sig betydligt från den franska upplysningen. En man som Voltaire attackerade den katolska kyrkan samtidigt som han försvarade monarkin. Men i Sverige var kyrkan och kungamakten samma sak. Där fanns aldrig samma manöverutrymme för upplysta kritiker som i katolska länder, där spänningarna mellan kyrka och stat skapade ett visst frirum. Detta var något som bidrog till den svenska maktens sällsynt monolitiska karaktär.

Enhetligheten hade fördelar, inte bara för de styrande. Sverige upplevde inget inbördeskrig sedan Sigismund besegrats vid Stångebro. De omvälvningar och revolutioner som senare ägde rum var tämligen beskedliga och försiggick utan större blodsutgjutelse. Sverige var blivet en man, som man slagit fast i Uppsala. Tendensen mot ortodoxi gjorde att de stora, upplivande debatterna uteblev. Men enheten gav också nationell styrka.

När lutherdomen som statsbärande tankesystem började knaka i fogarna skapades en ny sorts nationalstat på dess grund. Händelserna 1809 bidrog till det. När Finland försvann blev resten av Sverige språkligt mera enhetligt. Finland självt började nu omskapa sig till en finsk nationalstat, fullbordad genom självständigheten 1917. Norrmännen gjorde till svenskarnas förargelse något liknande efter 1814, ledande fram till unionsbrottet 1905. Danmark utkämpade under 1800-talet krig mot Tyskland för en ny definition av det danska. Sverige gick en fredligare väg. Men också här

Gustav Vasa rider in och tar över.

FOTO: DEAGOSTINI/GETTY IMAGES

blev slutresultatet en ny idé om nationen. Luther gled in i bakgrunden. Men Mäster Olof, Gustav Vasa, Karl IX, Gustav II Adolf och Karl XI förblev ihågkomna som en viktig del av svenska folkets underbara öden.

Under 1900-talet förblev denna nationalstat länge stark. Kyrkan fortsatte att spela en roll, den blev folkkyrka och folklore. Vita kyrkor mitt i byn, julottor i snöiga landskap, förfädernas gravar, Betlehems stjärna belysande vägen hem, allt detta förblev länge en del av nationens fantasiliv, ehuru numera befriat från dogmer. När Per Albin och de andra proklamerade folkhemmet byggde de vidare på traditionen.

Först mot slutet av 1900-talet och början av 2000-talet befanns allt detta förlegat och färdigt för avskrivning. I en globaliserad värld föreföll flaggor lika mogna som katekeser för historiens sophög.

Bara några år senare uppstod emellertid en förnimmelse av yrvakenhet. Behövde Sverige inte längre en ideologisk formel, ett kitt som höll samman? Känslan uppstod av att nationen föll sönder. Somliga såg en återgång till nationalstaten (eller folkhemmet) som lösningen. Andra talade en smula svävande om en ”värdegrund”. Men varifrån skulle en sådan värdegrund hämtas? På vilka gemensamma trosuppfattningar skulle den vila? Lutherdomen hade en gång i tiden tillhandahållit en värdegrund, fast som hälleberget. För fast, menar väl numera de flesta. Men att bygga på lösan sand framstod å andra sidan alltmer som vanskligt.

En sak tycks den nya värdegrunden likväl ha gemensamt med den gamla. Den omfattas huvudsakligen av svenskar (ehuru långt ifrån av alla svenskar). Den kallas numera också ofta i den politiska retoriken ”svenska värderingar”. Naturligtvis är de importerade, liksom lutherdomens var det. Något säger mig att de inte kommer att visa sig fullt så hållbara. Att skolorna skulle kunna lära ut dem kan man tvivla på. Redan undervisningen i långkatekesen hade sina svårigheter. Men alldeles feltänkt var den naturligtvis inte. Varje land behöver en gemensam formel. Det Luther gav våra förfäder kommer vi att få – varifrån?

Svante Nordin är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.

Evangeliet glöms

Svenska kyrkan håller inte isär det värdsliga och det andliga. Rättfärdiga ledare glömmer att också de är syndare. Detta är en kyrka som fjärmar sig från arvet från Luther.

Av Annika Borg

I år firas Lutherjubileet, eller reformationsjubileet, som uppmärksammar att det var femhundra år sedan Martin Luther formulerade sina teser mot den medeltidens romersk-katolska kyrkas missbruk och korruption. Enligt traditionen spikade han upp teserna på kyrkporten i tyska Wittenberg. I Wittenberg hade munken Luther sitt värv som doktor i teologi vid universitet, med expertområdet Bibelns Gamla testamente.

Vilka är då ingredienserna i den teologi som förändrade teologin, kyrkan och historien? Det är en fråga att kretsa kring idag, femhundra år senare. Svenska kyrkan är en av världens största lutherska kyrkor och enligt lagen om Svenska kyrkan ska kyrkan vara evangelisk-luthersk. Hur förvaltas och upprätthålls det lutherska reformatoriska arvet idag i Sverige? Har det längre någon betydelse eller har det blivit en slentrianmässig självdefinition utan egentlig täckning?

Inför julen 2016 samlade sig Svenska kyrkan tillsammans med företrädare för andra kyrkor, som den romersk-katolska och de reformerta, till ett julupprop. Juluppropet uppmanade Sveriges regering och riksdag att vrida klockan tillbaka och återinföra samma regler som gällde under flykting- och migranttrycket 2015. Den ändring av reglerna som har full politisk majoritet hos båda blocken och stöd hos majoriteten av medborgarna beskrevs av de kyrkliga företrädarna som en ”teknifiering, empatilöshet och avhumanisering” när det gäller migranter och flyktingar. Den som däremot ville inneslutas i det oförvitligas och godas gemenskap, kunde underteckna juluppropet på nätet eller via upptryckta listor och på så sätt få ett kvitto på att man var friköpt från synd.

Det var ord och inga visor strax före jul när stjärnorna lyste, ljusen tindrade och gemenskapen stod för dörren. Den som till äventyrs sökte efter julens glada budskap om ett barn som blir fött, fick leta någon annanstans än i kyrkliga utspel och flöden julen 2016.

Att Svenska kyrkan – återigen – försökte förfäkta att krubbans strålglans och Jesu första tid i livet ger klara besked om migrationen i världen och målkonflikter i den svenska välfärden stötte på patrull. Juluppropets moraliserande ton och bristen på ansvarstagande, såväl konkret som när det gällde att förstå konsekvenserna av det man kräver, föll inte i god jord bland många av de kyrkomedlemmar som betalar skatt och kyrkoavgift i det land i Europa som tagit emot flest människor på flykt.

Skribenten och tidigare politiskt sakkunniga för Liberalerna Jenny Sonesson skrev en krönika där hon önskade sig fridens och gemenskapens julbudskap från kyrkan, istället för att mötas av ett upprop om den fråga i svensk politik som är mest laddad. Andra menade att kyrkan själv kan öppna sina hjärtan och sälja av sin skog, öppna alla sina församlingshem och övriga lokaler och bidra konkret till migrationsbudgeten.

I kyrkliga sammanhang runt om i landet uppmanades människor att skriva under uppropet, som en garant för att vara friköpt och sitta säkert på de godas sida. En anonym kyrkobesökare vittnade om att vederbörandes kyrkobesök kunde kännas obekväma för att det förväntas att man gav stöd åt en politisk linje och skrev under, ”annars är man inte kristen”. De som drev uppropet och linjen uttryckte sig precis så: ”Det här gör vi för att vi är kristna.”

Julen 2015 gav ärkebiskop Antje Jackelén ett antal intervjuer i svenska tidningar som alla hade samma tema: migration och flyktingar. Den som kände behov av den inre andliga påfyllningen genom att möta orden om den Gud som blir människa och föds i en krubba för mänskligheten och frälsningens skull, ett budskap om frid, fick vända sig någon annanstans.

Några år tidigare, julen 2011, var det Israel-Palestinakonflikten som stod i fokus. I en julhälsning på sajten Youtube tog Jackelén, som då var biskop i Lund, fram en julkrubba i olivträ. Men det var inte vilken julkrubba som helst, utan en med en mur som gick rakt igenom. Den här gången gick evangelietexterna om Jesu födelse

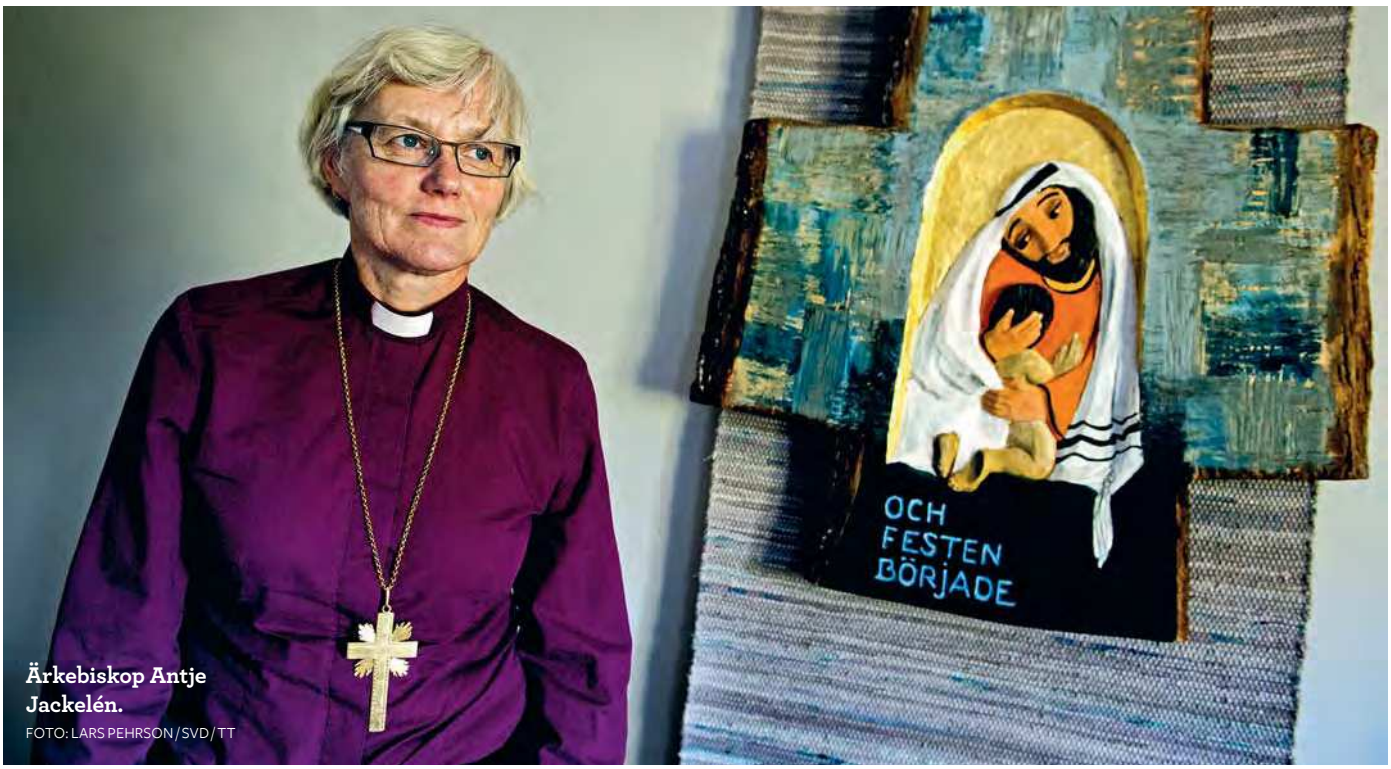

Ärkebiskop Antje Jackelén.
FOTO: LARS PEHRSON/SVD/TT

att böja till att handla om muren, eller skyddsbarriären, i dagens Betlehem. Poängen var att om Jesus hade fötts idag, så skulle Maria och Josef hindrats från att komma fram till krubban.

Budskapet kunde uppfattas som starkt: Idag hade inte världens Frälsare kunnat födas. Sensmoralen snuddade vid den obehagliga tanken att Israel – ett ord som i teologin har en mångfasetterad betydelse; Guds utvalda folk, judarna, landet – står i vägen för frälsningen. Under historien har den kristna kyrkan anklagat judarna för Jesu död, med brutala konsekvenser för det judiska folket. Den retoriska figuren i julhälsningen kunde förstås som att det är Israels, judarnas, fel – då och nu.

Eftersom Svenska kyrkan är en luthersk kyrka, är det särskilt viktigt för henne att vara uppmärksam på synen på judendomen och judarna. Martin Luther skrev sent i livet ett antal texter som var antisemitiska. Hans kristocentriska teologi slog över i ett skuldbeläggande av judarna och en förnekelse av judendomens existensberättigande. Jubileum eller inte, det är en mörk och farlig aspekt av Martin Luther, som alltid behöver hållas levande i kyrkans medvetande.

Exemplen ovan ger en glimt av hur Svenska kyrkan i sin kommunikation alltmer har kommit att ta på sig en självpåtagen och icke efterfrågad auktoritet med anspråk på att vara ett moraliskt och politiskt rättesnöre i den sakpolitiska samhällsdebatten. Den processen har pågått länge och handlar inte enbart om de senaste årens utspel och upprop.

För många medlemmar i Svenska kyrkan blir dessa utspel en stötesten. Det har ett flertal undersökningar, även sådana som kyrkan själv har utfört, visat. Människor vill att det finns ett kyrkligt engagemang för utsatta människor, men avvisar att kyrkan ska lägga sig i det politiska livet.

”Den retoriska figuren i julhälsningen kunde förstås som att det är Israels, judarnas, fel – då och nu.”

Det medlemmarna uttrycker är i själva verket den distinktion en evangelisk-luthersk kyrka som Svenska kyrkan bär – eller borde bära – i sig själv: den teologiska grundsyn som skiljer det andliga och världsliga regementena åt.

Distinktionen mellan det andliga och det världsliga regementet hämtar sin inspiration från bibelordet om att ge kejsaren vad som tillhör kejsaren och Gud vad som tillhör Gud (Matteusevangeliet 22:17-21). Svaret ger Jesus när han sätts på prov med en politisk fråga om rätt och fel. Några enkla politiska svar på sakfrågor, som här om skatt, ger inte Jesus.

Martin Luther utvecklar tankarna om det andliga och det världsliga. Förenklat innebär denna teologiska syn att samhällets institutioner med dess makthavare är instiftade av Gud till samhällets bästa. I en av Svenska kyrkans bekännelseskrifter, *Confessio Augustana*, författad av Luthers medarbetare reformatorn Philipp Melanchthon (1497–1560), uttrycks denna lutherska teologiska grundsyn så här:

”Ty den världsliga styrelsen sysslar med helt andra ting än evangelium. […] Den andliga och den världsliga makten böra för den skull inte sammanblandas. Den andliga makten har befallning att predika evangelium och förvalta sakramenten.”

”Om biskoparna hava någon världslig makt, hava det den icke såsom biskopar, i kraft av evangeliets befallning, utan i kraft av mänsklig rätt, förlänad av konungar och kejsare för den världsliga förvaltningen av sin egendom. Men detta är ett annat uppdrag än evangelii ämbete.”

Kristna människor bidrar med sitt arbete, sitt engagemang, sina roller och uppgifter till samhällets bestånd. Kyrkans roll och uppgift är ett annat slags gemenskap, den andliga. Det är där – när kyrkan är och fungerar som kyrka – evangeliet klart förkunnas och ››

sakramenten rätt förvaltas. Det är där människan möter lagens krav: Guds bud och vilja. Hos människan väcker dessa krav en medvetenhet om de egna tillkortakommandena, ett syndamedvetande.

Men i samma ögonblick som den insikten drabbar, och delaktigheten i världens bortvändhet från Gud står klar, möts människan av evangeliets Ord. De orden är förlåtelse och upprättelse, löftet om att hon kan resa sig upp som den redan friköpta varelse hon är. Genom att Jesus Kristus friköpt människan då han dog på korset, är summan redan betald. Den kristna människan är fri. Lag kan inte tänkas, inte förkunnas, utan evangelium. Det kan sägas vara reformationens grundprincip.

För Martin Luther var denna brottning djupt personlig och existentiell. Det är i det ögonblick han själv drabbas av lagen och insikten om sina egna tillkortakommanden, när han inte kan finna en nådig Gud, som reformationen startar. Det kan uppfattas som anakronistiskt att tala om Luther genom rastret av vår tids uppfattningar om individen och det individuella. Martin Luther var och förblir en 1500-talsmänniska, med den tidens världsbild och samhällsuppfattning. Individens frigörelse var, i vår tids bemärkelse, inte uppfunnen. Men i hans tänkande finns ändå frön till ett sådant tänkande om individen.

Luthers teologiska och trosmässigt drabbande insikt består i att han själv inte kan lägga ett uns till sin egen frälsning. Rättfärdiggörelsen och frälsningen kommer genom tron allena, *sola fide*. Det är genom att tro på Jesu Kristi verk, den frälsning korsdöden gav, som han kan resa sig igen som människa. Martin Luther finner Ordet – och i sin själanöd förstår han det nu på djupet – hos Paulus, i Romarbrevet, i Galaterbrevet och Efesierbrevet (2:8). Han, Luther, är friköpt, finns personligen i Guds plan och har möjlighet till en gudsrelation.

”Människor vill att det finns ett kyrkligt engagemang för utsatta människor, men avvisar att kyrkan ska lägga sig i det politiska livet.”

Mot den bakgrunden får man även förstå reformationens centrala syn på kyrkan som den gemenskap där evangeliet klart ska förkunnas. För att den enskilda människan ska väckas genom Guds lag och nås av evangeliets frigörande ord om förlåtelse och upprättelse, behöver bibelordet och bibelutläggningen – predikan – värnas och utgöra centrum. Förutsättningen för det är att människor får höra budskapet på ett språk de förstår, inte bara ett mummel och mässande på ett för dem okänt språk som latin.

Nu sammanföll Luthers liv med utvecklingen av boktryckarkonsten, men det är viktigt att se att dessa teologiska incitament för att gudstjänster så småningom i reformationens spår hölls på de språk människor talade och att bibelöversättningar och andra skrifter trycktes och spreds. Ordet, språket och tillgängligheten handlade om något så allvarligt som människans frälsning.

Reformationen kan, historiskt sett, sägas vara startskottet för att utbildning och folkbildning så småningom kom fler och fler grupper i samhället till godo. De bibliska berättelserna och den kristna trons olika delar var den kulturella kanon alla människor förhöll sig till. När texterna kom i bokform, på ett språk man kunde tillägna sig, vidgades människors kunskapshorisont.

Sett i ljuset från korset är människan enligt Luther både syndare och rättfärdig. Det finns en dubbelhet i hans antropologi, som visar insidan av den process då människan drabbas av lagen och upprättas av evangeliet: hon får insikt om att hon är en syndare, men att hon i Guds ögon – och samtidigt – är rättfärdig.

De bruk i den romersk-katolska kyrkas som Luther gör upp med byggde på en helt annan tankegång om människans och kyrkans roll: kyrkan som institution och Petrusämbetet – påven – sågs konstitutiva för kristendomen och som nödvändiga för människans frälsning. Kyrkan förvaltade frälsningen och med det åtföljde givetvis en stor makt över människor.

Mot detta står Luthers syn på människan som religiöst myndig och bemyndigad att själv upprätta en gudsrelation. Även om kyrkan som institution är viktig för Luther, så är den inte som fastlagd institution nödvändig för människans frälsning. Kyrkan förfogar inte över frälsningen eller förlåtelsen, dessa är Kristi verk allena. Gud har ingen ställföreträdare på jorden.

Den existentiella upplevelse och andliga nöd som drabbade Luther, mynnade ut i hans utveckling av teologin om rättfärdiggörelsen genom tron allena. Det kan sägas var en inre drivkraft för förändring. Det fanns också en yttre, även om de givetvis hänger samman. Den yttre handlade om kyrkans bruk och missbruk.

Martin Luthers uppgörelse med dåtidens romersk-katolska kyrka var dramatisk. När man läser Luthers skrifter, som *Om kyrkans babyloniska fångenskap*, eller *Om den trälbundna viljan*, som är en skarp dialog med Erasmus av Rotterdam, slås man av att dagens temperatur i debatten är ganska ljummen. Det här är stridsskrifter, kyrklig maktkritik som varken förr eller senare har formulerats så skarpt och kompromisslöst.

Kritiken rör kyrkans anspråk på att förfoga över förlåtelsen och därtill konkret sälja den för att få in pengar. Det var det försäljningen av avlatsbrev var ett uttryck för, enligt Luther. Luthers teologiska kritik av medeltidens romersk-katolska kyrka och handeln med avlatsbrev rör sig på flera nivåer. Dels handlar kritiken om ett själavårdande perspektiv. Martin Luther menade att kyrkan lurar människor och på så sätt riskerar deras själar. Dels predikar kyrkan gärningslära: Att en kan människa genom sina handlingar kan lägga ett uns till sin egen frälsning, åstadkomma något som inte Kristus redan har gjort för mänskligheten. På så sätt förleder kyrkan människor. Luther skriver i *Om kyrkans babyloniska fångenskap*:

”Avlat är ett gagnlöst påfund av de romerska smickrarna.”

En annan nivå handlar om biskoparnas leverne och att de lierar sig med den politiska makten, ingår i kotterier, ägnar sig åt korruption och lägger pålagor på människor. 1521 exkommunicerar påven Leo X Martin Luther och även hans skrifter blir bannlysta. Exkommunikationen upphävdes inte under Luthers levnad (han dog 1546) och än idag förekommer diskussioner om varför den romersk-katolska inte häver förkastelsedomen över Luther. Svaret från den romersk-katolska kyrkan (så sent som 1983) har varit att den jordiska kyrkans jurisdiktion upphör när en människa dör.

Reformationen ledde till att nya grenar på kristendomens familjeträd växte ut. Enligt historieskrivingen var Luthers intention att förändra kyrkan inifrån. Men konfliktytorna blev för starka, synsätten och tolkningarna kolliderade helt enkelt för hårt. Det är viktigt att komma ihåg att den romersk-katolska kyrkan för den skull inte förblev statisk, där skedde förändringar och en utveckling av trosuppfattningarna.

Luthers teologi bär i sig en dubbelhet: å ena sidan uppmanar den människan att förbli vid sin läst, acceptera och träda in i sin givna roll i samhället och å den andra innehåller den sprängkraft till radikal förändring.

FOTO: PETER KNEFFEL/TT

Ett exempel är synen på kvinnor. Enligt Luther finner kvinnan sin kallelse i rollen som maka och mor (1 Timoteusbrevet 2:15). När Luther värnar kvinnans ställning på detta sätt kan det med våra ögon ses som patriarkalt och könsrollsstereotypt. Men utifrån den tidens bruk och synsätt vidgar han ramarna för vad vi idag skulle benämna självbestämmande.

För kvinnor var klosterlivet eller (ofta) ett arrangerat äktenskap livsmöjligheterna. Luther protesterar mot hemliga förlovningar och pekar på kvinnors utsatthet samt problemet med arrangerade äktenskap. Äktenskapet ska ingås öppet och utifrån båda parters konsensus, menade han. Han slog vakt om äktenskapet som en trygg ram för kvinnor och barn. Luther lyfte även fram vikten av sexuell utlevelse och skriver i *Om kyrkans babyloniska fångenskap* att om en man inte ger sin hustru ett barn, får hon ta sig en älskare.

”Sett i ljuset från korset är människan enligt Luther både syndare och rättfärdig.”

Så, hur firas denne mångfasetterade reformator i Sverige 2017? Om man dammsuger Svenska kyrkans evenemang för och om Luther under året så finns de, men det är ändå förvånansvärt sparsmakat. Det finns de som säger att Svenska kyrkan har tappat bort Luther. En av förklaringarna är att många präster, och även biskopar och andra i ledningsfunktion, inte själva har sin bakgrund i den lutherska traditionen, utan i den frikyrkliga, reformerta. I den reformerta, calvinska traditionen är inte distinktionen mellan de andliga och världsliga regementena lika stark. En större betoning ligger på samhällsansvar och gärningar, vilket lätt kan slå över i politisk aktivism. En annan förklaring är att prästutbildningen under decennier brustit vad gäller fördjupande Lutherstudier.

I årets första nummer av Kyrkans tidning intervjuas Sveriges store auktoritet på Luther, den tidigare biskopen Carl Axel Aurelius, som nu är verksam vid Köpenhamns universitet. Aurelius säger:

”Hela reformationen med avlatskritiken är i grunden en själavårdande sak. Luther reagerade därför att folk for illa. Om man tappar bort det, tappar man bort väldigt mycket.”

Aurelius understryker att det kräver ett utbildat prästerskap som är väl förankrat i kyrkans tro och lära.

Mot bakgrund av Svenska kyrkans utveckling kan man detta jubileumsår drista sig till att undra om inte inslag i samtiden och kritiken mot kyrkan liknar reformatorns uppgörelse med kyrkan: En kyrka som förkunnar gärningslära – lag –, men glömmer evangeliet. Kyrkliga ledare som tror sig veta bäst och anser sig vara rättfärdiga, men glömmer att de själva också är syndare, precis som alla andra. En kyrka som genom upprop och aktivism invaggar människor i en tro att de är friköpta genom en handling eller genom att omfatta en politisk åsikt. En kyrka som inte håller isär det andliga och det världsliga regementena och glömmer att människor är religiöst – och politiskt – myndiga. En kyrka som fjärmat sig långt bort från sitt lutherska arv.

Annika Borg är teologie doktor.

INTERVJU

Latinamerika plågas åter av ekonomiska och politiska kriser. Ekonomen och författaren **Mauricio Rojas** ser frånvaron av social sammanhållning som en viktig orsak.

Av Mats Wiklund

Grunden är alltid instabil

2016 var året då allt oåterkalleligen vände till det sämre i Latinamerika: ekonomin, politiken och framtiden. I Brasilien, Chile, Argentina, Bolivia, Ecuador och – framförallt – Venezuela havererade förtroendet för en utveckling som alldeles nyligen tycktes löftesrik. På bara ett par decennier hade demokratin befästs och en bred och välmående medelklass etablerats. Men en inbyggd korruption och utbredd ekonomisk vanskötsel, denna kontinents eviga följeslagare, kunde i längden inte de mest uppåtgående kurvor besegra.

De uppenbara tillkortakommandena har blivit särskilt tydliga genom de kriser som slag i slag drabbat populistiska vänsterregeringar där politiska ledare tvingats bort eller bitit sig fast med demokratiskt tveksamma metoder. Det stora haveriet står Venezuela för: kravaller, hungersnöd och inflation i Weimarklass. Landet lever i ett tillstånd av anarki där våld och laglöshet helt tagit över.

Förfallet kan skyllas på fallande råvarupriser, särskilt oljan. Men känsligheten för konjunktursvängningar som beroendet av en export baserad på naturresurser medför förklarar långtifrån allt. ”Vad som åter blivit påtagligt är svagheterna i en utvecklingsmodell huvudsakligen baserad på ymniga naturresurser samt relativt billig och lågkvalificerad arbetskraft. Fattigdom, skriande ojämlikheter och undermåliga utbildningssystem begränsar utvecklingen av befolkningens humankapital och därmed möjligheterna att kunna konkurrera med mer kunskapsintensiva varor och tjänster. Detta, och inte exportens skiftande öde, är Latinamerikas verkliga akilleshäl.”

Så skriver Mauricio Rojas i *Axess* (4/16) under den betecknande rubriken ”Fast i det förflutna”. Rojas kom som flykting från Chile till Sverige i mitten av 1970-talet, helt inställd på att återvända och ansluta sig till en väpnad kamp. Men av någon anledning kom aldrig kallelsen till träningslägret på Kuba. Han stannade kvar och genomgick den gradvisa metamorfos som ledde honom till demokrati, akademiska studier (docent i ekonomisk historia) och en liberal hållning. Han har varit vd i Timbro och riksdagsledamot i Folkpartiet. Flera av hans böcker om latinamerikansk historia är översatta till olika språk. Jag träffade honom i Lund några dagar efter det nya året.

Mats Wiklund (MW): 2016 var verkligen ett *annus horribilis* för Latinamerika. Och att det skulle avslutas med Fidel Castros död känns nästan som högre makters spel. Hur reagerade du på den?

Mauricio Rojas (MR): Han var oerhört viktig för mig. Jag brukade lyssna på hans tal på grammofonskivor i timmar. Jag kunde dem nästan utantill. Det var en religiös handling och präglade hela min ungdom och uppväxt. Men för mig hade han dött mycket tidigare. Han var som en sista överlevande från en försvunnen epok. Ett slags vålnad från en krossad dröm.

MW: Symbolkraften hade helt enkelt upphört?

MR: Hela min kritik av marxismen har utgått från att de här människorna, som Castro, någon gång ville göra väl med sina stora drömmar om det kommunistiska samhället. Det finns en tragik i varje sann revolutionärs liv: omvandlingen från idealist till bödel. En av de saker som skakade mig när jag reflekterade över min personliga utveckling var insikten att jag själv hade kunnat bli sådan. Alla ingredienser fanns där. Intellektuella ››

Men i Latinamerika fungerar den nya medelklassen tvärtom. Det är den som instabiliserar.

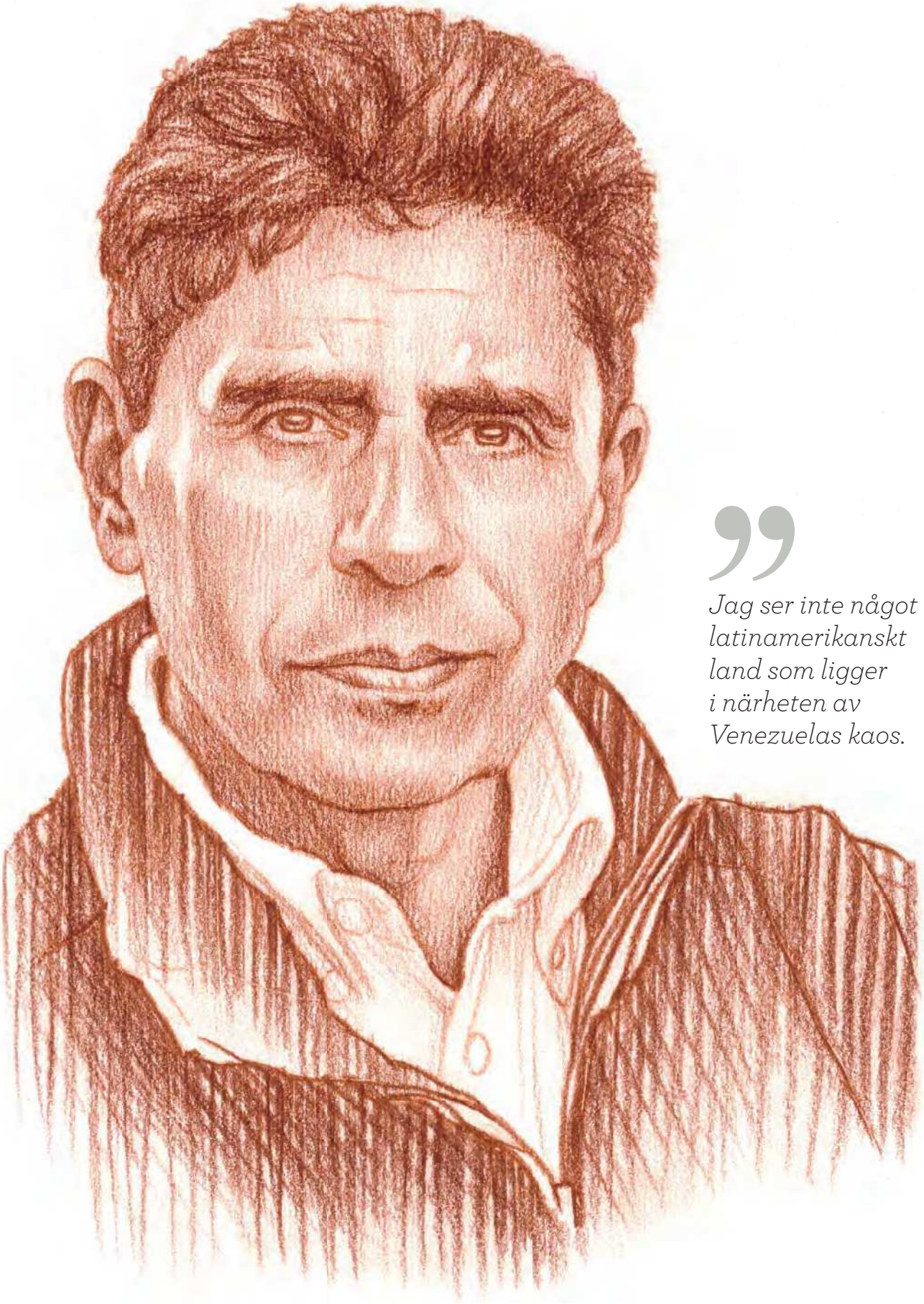

Jag ser inte något latinamerikanskt land som ligger i närheten av Venezuelas kaos.

är farliga därför att de kan drivas av sin idé till en yttersta gräns. Jag insåg att det onda finns, inte bara i mig utan i alla människor, som en möjlighet. Under vissa omständigheter och genom vissa idéer kan ondskan blomma upp. Det farliga med sådana som Castro är att de är övertygade om att de gör något gott. Det är möjligt för dem att begå brott därför att de tror att de håller på att skapa ett lyckorike. De känner inga gränser.

MW: Finns det någon gemensam nämnare i den latinamerikanska krisen? Något som förklarar utvecklingen och varför det gått så dåligt.

MR: Det finns två saker, båda två väl kända. Det ena är alltså att Latinamerika alltid byggt sitt välstånd och sina tillväxtperioder på basis av naturresurser. Men när utvecklingen vänder och exportpriserna faller då faller hela ekonomin utan att det finns fungerande alternativ. Det har skett gång efter gång. Det andra är den bräckliga sammanhållningen i samhället. De sociala klyftorna är så stora att grunden alltid är instabil och humankapitalet otillräckligt för att leda utvecklingen i en annan riktning.

MW: Men vad är det som gör att man avstår från att planera för framtiden, att investera långsiktigt i humankapital, utbildning och samhällsbärande institutioner, när tiderna är goda?

MR: Det är ett väldigt svenskt sätt att tänka. Men den katolska, sydamerikanska kulturen är annorlunda. Det är nuet, dagen, som gäller. Att leva det goda livet. Det finns en drivkraft att spendera mer än man har, oavsett hur mycket man än har. Det saknas ett puritanskt filter.

MW: Men det finns andra förklaringar än kultur, till exempel avsaknaden av en rättsstat och en inåtvänd och egoistisk ekonomisk elit. Du tar själv upp de faktorerna i en essä där du jämför kapitalismens utveckling i Sverige med Latinamerika.

MR: En grundtanke i Sverige är att samhället är en stor gemenskap. Den finns inte i Latinamerika. Samhället är en massa olika människor och grupper som har väldigt lite med varandra att göra. Det rör sig om en likgiltighet inför de andra. Men svenskar skulle inte sova gott om de visste att någonstans i deras land fanns det svenskar som svalt. Eftersom den känslan saknas i Latinamerika finns heller inte politiska förutsättningar för att utveckla en stabil helhet. Det är som om samhället saknar fasthet och måste göras om gång efter gång. Den som är borta från Sverige i sex månader kan tro att ingenting har hänt. Men det här landet rör sig långsiktigt och under konsensus. På tjugo år sker väldiga förändringar. I Latinamerika verkar det hända jättemycket varje dag, men inte på lång sikt.

”Att leva det goda livet. Det finns en drivkraft att spendera mer än man har, oavsett hur mycket man än har.”

MW: Plus ça change, plus c’est la même chose.

MR: Exakt.

MW: Detta är verkligen nedslående. Å andra sidan tycks det som om du sätter din lit till medelklassen som blivit så mycket större och mer inflytelserik.

MR: Jag har funderat en hel del på det. I politiskt tänkande hävdas att medelklassen bidrar till stabilitet, att den är ett ankare. Men i Latinamerika fungerar den nya medelklassen tvärtom. Det är den som instabiliserar.

MW: Hur då?

MR: Det är den som går ut på gatorna, som kräver och mobiliserar. Det är en medelklass som utvecklat föreställningen att genom att mobilisera kan man få vad man vill. Inte genom investera och planera långsiktigt och pragmatiskt utan genom att gå ut och kräva vår del av kakan, här och nu.

MW: Medelklassen är alltså uteslutande inriktad på sina kortsiktiga intressen?

MR: Tag till exempel Chile. Där har medelklassens förväntningar vuxit så pass mycket att ingen ekonomiskt utveckling kan tillgodose deras behov.

MW: Men detta såg vi ju i Västeuropa och inte minst i Sverige under efterkrigstiden. Allt fler började tillhöra medelklassen och fick ökade förväntningar på ekonomiskt och social trygghet.

MR: De svenska förväntningarna har ingenting att göra med de latinamerikanska förväntningarna. Till och med när ni drömmer drömmer ni pragmatiskt och jordnära. Ni har en pliktkultur – det har inte vi. Vi har en utåtriktad kultur som bygger på hur mycket jag kan visa upp.

MW: Men finns det inte några representanter i den politiska klassen som försöker bryta utvecklingen?

MR: Under vissa perioder har vi haft det, till exempel i Chile efter Pinochet, som präglades av pragmatism. Då kontrollerades förväntningarna. Men det var mycket frågan om en oro över att inte gå tillbaka till det förflutna. Det inträffade alltså inte en djupare kulturell förändring.

MW: Ändå tog partierna ett gemensamt ansvar.

MR: Det gjorde de också i Spanien 1978 (efter Francos död) när de bestämde sig för att hålla samman för att inte riskera demokratin. Alltså: det finns vissa ögonblick efter ganska dramatiska, historiska omständigheter där till och med de latinska folken blir rationella och pragmatiska. Men det sker när inte någon annan möjlighet återstår. Men snart återgår man till det gamla vanliga beteendet där man tror att man kan drömma sig till en bättre verklighet. Skulle vissa politiker försöka att driva en form av svensk politisk hållning skulle de inte få några röster. Latinamerikaner faller lätt för messianska ledare och budskap.

MW: Du är mycket pessimistisk över utvecklingen generellt. I Venezuela är den katastrofal. Du har till exempel varnat för att en statskupp är fullt tänkbar. Vad tror du kommer att ske på sikt?

MR: Jag tror inte att det finns någon bra utväg. De styrande har ingen reträtt. De kommer inte att acceptera ett erbjudande om någon form av fri lejd från oppositionen. Jag tror alltså att vi går mot en väldig konfrontation. Regimen kan bruka våld men den har också ett stöd hos vissa delar av folket som är aggressivt, militant och beväpnat.

MW: Det låter som om du beskriver ett inbördeskrig. Finns det risk för något sådant?

MR: Det beror helt och hållet på hur armén beter sig. Om den ställer sig på regimens sida och till exempel upplöser Nationalförsamlingen och förbjuder de övriga politiska partierna är saken klar. Då händer ingenting. Men om det uppstår en splittring i regimen kan någon typ av inbördeskrig bryta ut. Att avväpna de så kallade kollektiven, de chavistiska basgrupperna kommer inte att vara lätt eller oblodigt. Och de fattiga områdena i Caracas och Venezuela är ofantliga och står utanför all kontroll. En omvandling av landet till en rättsstat skulle ske till ett oerhört pris.

MW: Finns här en risk för smittoeffekter? Att vad som sker i Venezuela på något sätt skulle kunna spridas till andra delar av Latinamerika?

MR: Jag ser inte något latinamerikanskt land som ligger i närheten av Venezuelas kaos. Där har chavismen gjort så mycket skada. Hela ekonomin – hela samhället – är förstörd. Ingenting fungerar. Så ser det inte ut någon annanstans i Latinamerika. Ecuador, Nicaragua och Bolivia rör sig i den riktningen, men, nej. Ingen annanstans har man förstört så mycket som i Venezuela. Och ingen annanstans är man så beroende av en produkt som oljan. Venezuelas ekonomi har aldrig varit frisk. Oljan har smittat den hela tiden.

MW: Med andra ord: Venezuelas problem är inte de andra latinamerikanska ländernas problem.

MR: Utom i Kuba som gjorde sig beroende av den billiga oljan från Venezuela.

MW: Om vi vänder blicken från Venezuela och istället tittar på ett land som Chile eller Brasilien. Ligger det ändå inte en fara i att här finns en medelklass som verkligen har fått det bättre men som

Fidel Castro: befriaren som blev diktator.
FOTO: TT

nu med säkerhet är på väg att få det sämre, bli fattigare. Fram till alldeles nyss var den övertygad om att detta välstånd var permanent och kunde tas för givet. Men nu vänder det igen! Finns det inte en risk att de i sin besvikelse och frustration blir mottagliga för mer auktoritära idéer.

MR: Det kan hända och det stämmer att vi befinner oss i en osäker förändringsfas. Fram till 1980-talet fanns ett slags mönster i Latinamerika. Efter ungefär tre år av dåligt civilt styre kom en militärkupp. Och efter tre år av dåligt militärt styre kom en civil demokratisering. Den tiden är tack och lov förbi. Jag vet inte om militären på något sätt skulle kunna återkomma eller om vi går mot stora sociala konfrontationer, konflikter och demonstrationer. Förtroendet för politikerna har minskat dramatiskt. Vad man kan vara rätt säker på är att populismen och karismatiska ledare åter dyker upp med svulstiga löften och polariserande budskap.

MW: Historien upprepar sig.

MR: Så har det varit. Det verkar finnas en oändlig tro på en frälsargestalt.

MW: Den kris som nu ser ut att sprida sig och bli värre har många inblandade och kan förklaras med år av försyndelser hos både höger och vänster. Men de senaste tio femton åren – goda år – har ändå förknippats med vänsterpolitik och progressiva vänsterrörelser. De har gjort stora misstag och vad man nu betraktar är deras sammanbrott och intellektuella kollaps.

MR: Ja, så är det. De förvaltade de goda åren med fantastiska exportmöjligheter på sämsta tänkbara vis. Olyckan var att de fick så mycket pengar. Oansvariga regeringar med obegränsat kapital kan göra mycket skada. Dagens fattigdom i Venezuela är den största på över femtio år. Men om jag kan tillåta mig att vara lite optimistisk och bortse från den venezuelanska katastrofen är det ändå så att medelklassen trots allt är större, människor har en bättre utbildning och de fattigare har blivit färre. Det pågår trots allt en utveckling. Frågan är hur pass hållbart det är och hur hårt den ekonomiska krisen kommer att slå.

”De förvaltade de goda åren på sämsta tänkbara vis. Olyckan var att de fick så mycket pengar.”

MW: Donald Trump är en annan okänd faktor. Vad man förstår kommer han att stå för en nationalistisk protektionism som riskerar att slå hårt mot Latinamerika.

MR: Inte minst mot Mexiko. Jag var där nyligen och de är oerhört bekymrade över en sådan linje. Mexiko har byggt upp sin ekonomi på en gemensam marknad med USA.

MW: Man kan undra över om oron över Trump har andra förklaringar än ekonomiska. Latinamerika betraktades länge som ”USA:s bakgård”, en region som lämnades i fred men ändå kunde utnyttjas för egna ekonomiska och politiska syften.

MR: I den mer traditionella latinamerikanska synen på den ”amerikanska imperialismen” fanns idén om att bara man slapp gringos skulle det bli bättre. Nu inser alla, även vänstern, att vi behöver dem och deras marknad. Latinamerikanerna förstår numera, med möjligt undantag för Argentina, att frihandel är det bästa och att begränsningar av handelsströmmar slår hårt. Protektionism och importsubventioner är ingen lösning.

MW: I Sverige har Latinamerika varit väldigt viktig under lång tid för vänstern. Det har knutits stora förhoppningar till utvecklingen där. Men idag, efter allt som hänt i Venezuela och allt vad som framgått av en institutionaliserad korruption och ekonomisk vanskötsel i andra länder med vänsterstyre, hör man knappt ett ord från vänstern. Jag har inte noterat någon därifrån som debatterat vad som skett eller dragit några slutsatser av en kris som på det hela taget är självförvållad.

MR: Tredje världen är som en leksak för vänstern i de utvecklade länderna. Man behåller den så länge den är rolig, sedan slänger man den, tittar åt ett annat håll och pratar om något annat. Så har man gjort så många gånger förut. Man har satt sin lit till sådana som Mao, Pol Pot, Chávez: ”befriare” som man aldrig skulle vilja se här. Vänstern idag har en otrolig brist på utopier och framtidstro. Allt kollapsar. Vad ska man nu hänvisa till? Var kan man få lite revolutionär extas ifrån? Deras paradis ligger så långt bort från verkligheten.

Den orädde Rauschning

Den konservative Hermann Rauschning uppmärksammades under andra världskriget för sina antinazistiska böcker. Senare har sanningshalten i dem ifrågasatts. Nu borde bilden av honom kunna nyanseras.

Av Per Landin

Hermann Rauschning – många känner nog idag inte ens till namnet. Men under något år i början av andra världskriget befann sig denne man i händelsernas absoluta centrum. Det var kring jul 1940 som Rauschning, tidigare senatspresident i fristaten Danzig, publicerade en artikelserie i tidningen *Paris-Soir*. Den utkom nästan samtidigt i bokform på franska, tyska och engelska, och senare även på svenska och många andra språk.

Dessa *Samtal med Hitler* gav en ögonöppnande bild av den tyske rikskanslern. För att stärka autenticiteten återgavs ett halvsuddigt gruppfoto som visade Rauschning bredvid Hitler på Obersalzberg. Till vänster på bilden syns Albert Forster, Danzigs tyske Gauleiter, som snart skulle bli en av Hermann Rauschnings bittraste fiender.

Man kan tycka vad man vill om Rauschning, men det går inte att förneka att han var en av de första som fäste världens uppmärksamhet på Tredje rikets laglöshet och Hitlers erövringsplaner. Till saken hör att avslöjandet kom från en konservativ tysk patriot som själv inledningsvis hade haft vissa förhoppningar på nationalsocialismen men som redan 1934 hade brutit med rörelsen och nu tvingats i landsflykt. Hans familj förföljdes och själv undgick han ett attentatsförsök med en hårsmån. Hermann Rauschning hade som de flesta andra människor i Tyskland kunnat anpassa sig i utbyte mot ett någorlunda drägligt liv för familjen. Han kunde ha gjort det – men gjorde det inte.

Sedan dess har Hermann Rauschnings stjärna befunnit sig i dalande, för att till slut nästan helt slockna. Goebbels var en av de första som ifrågasatte Rauschnings ”skickliga blandning av dikt och sanning”, och han fick snart en rad efterföljare som i olika tonfall och med olika tendens beskrev honom som en bedragare och allmänt otillförlitlig person.

Bläddrar man i svenska tidningar från krigsåren får man veta att *Samtal med Hitler* förbjöds av den svenska regeringen därför att den hotade rikets säkerhet. Ett gott betyg kan man tycka; de tyska emigranterna och vänsterfalangen bland dem borde ha applåderat. Men nej – vad man möter är klagomål över denne ”reaktionens balanskonstnär”, som med ”skrupelfria skriverier” slagit dunster i ögonen på opinionen. Man slog fast att Rauschnings *Samtal med Hitler* till stor del tillhörde fablernas värld, att han var en lant-

Per Landin är författare och fil dr i tyska.

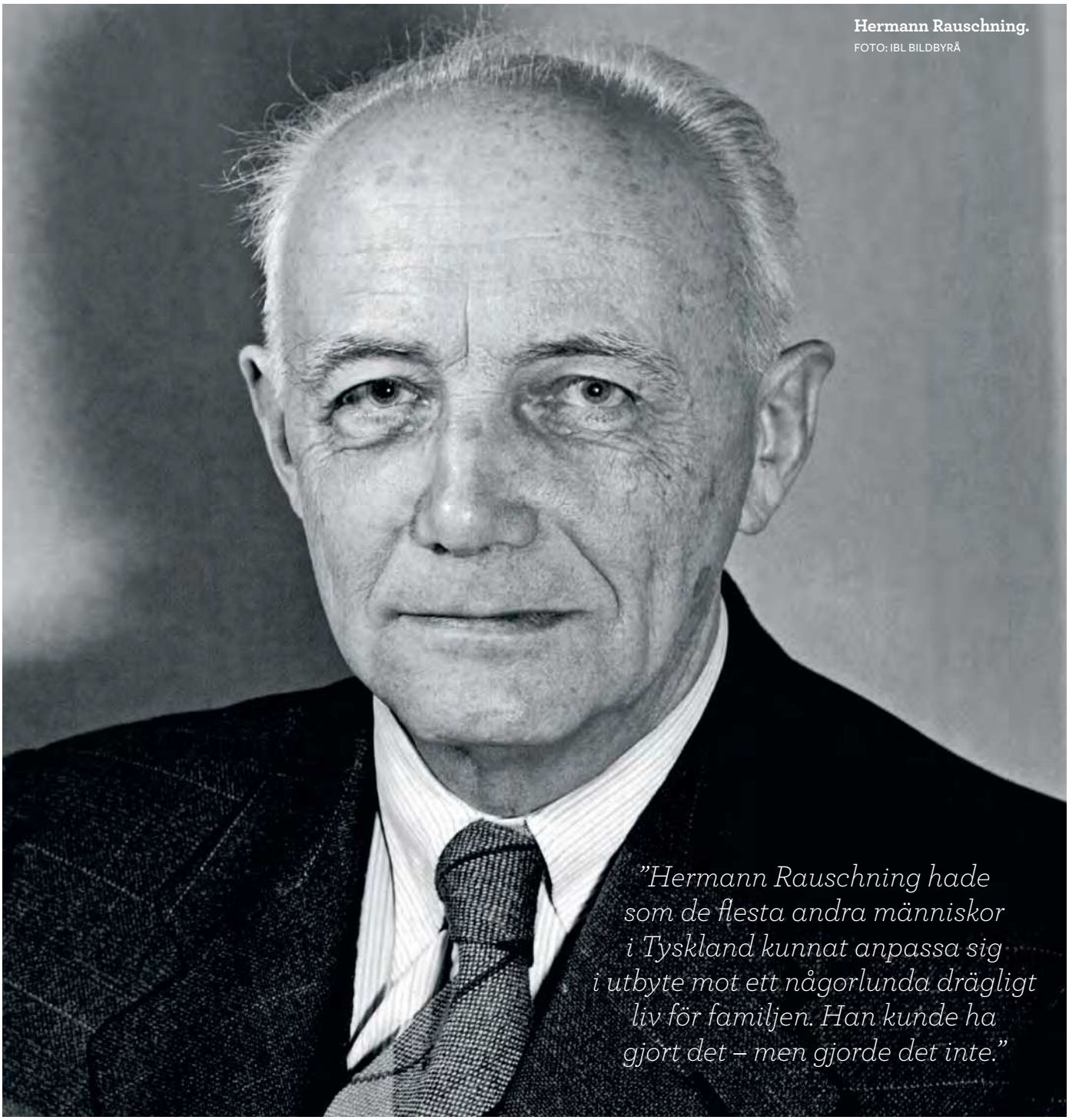

Hermann Rauschning.
FOTO: IBL BILDBYRÅ

”Hermann Rauschning hade som de flesta andra människor i Tyskland kunnat anpassa sig i utbyte mot ett någorlunda drägligt liv för familjen. Han kunde ha gjort det – men gjorde det inte.”

junkare som hade bekämpat demokratin i Weimarrepubliken och en svag senatspresident som inte hade gjort mycket för att hjälpa judarna i Danzig eller den politiska oppositionen. Man tycktes vara överens om att han nog skulle ha stannat på sin post, om han inte hade tvingats lämna den 1934.

Sommaren 1946 publicerade Dagens Nyheters chefredaktör Herbert Tingsten något som till längd och innehåll liknade en dödsruna över Rauschning: ”När han serverar sin världsåskådning utan vidare spisning är han olidlig. Ingenstädes en enkel och klar sats […] över allt dunkelt falskt djupsinne […] Det är djupt att beklaga att mystagoger av Rauschnings typ ständigt översättes och läses.” Tingstens vidräkning föranledde ingen debatt och säger väl något om den förändrade tidsandan.

Nästan lika illa sedd blev han i den unga Förbundsrepubliken. Hans försök att engagera sig politiskt i Västtyskland misslyckades. Han utvandrade snart till USA, där han levde som farmare och dog 1982. Utfrysningen från makten i Bonn har man förklarat med hans bristande partidisciplin och skriverier i en tidning som senare visade sig ha fått understöd från DDR. Det sistnämnda förstärkte bilden av hans opålitlighet.

Men om man betraktar det hela på avstånd undrar man om det inte också var Rauschnings tidiga brytning med Hitler som gjorde honom till en problematisk figur, åtminstone för de västtyska politiker som hade vuxit upp i Hitlerjugend och in i det sista hade trott på slutsegern. Hermann Rauschning visade ju att det hade gått att säga nej till Hitler på ett tidigt stadium. Därmed blev han också ett hot mot de krafter som ville lägga ››

den nationalsocialistiska ”villfarelsen” till handlingarna. Det hade annars varit rimligare att utse en motståndsman som Rauschning till statssekreterare än Hans Globke – mannen som 1935 skrev kommentaren till de rasistiska Nürnberglagarna.

Rauschning föddes 1887 i staden Thorn i Västpreussen som andra barnet i en lantbrukarfamilj vars släktrötter gick tillbaka till ordensriddarnas tid. Fadern, som ägde ett gods i Samland (Ostpreussen), önskade att sonen skulle bli officer och som elvaåring skickades Hermann Rauschning till en kadettskola i Potsdam. Han uppskattade kamratskapet och lärde sig preussiska dygder – plikttrohet, korrekthet och storsinthet – som han hade nytta av senare i livet. Rauschning studerade musikteori och germanistik i München och senare i Berlin, vid vars Friedrich-Wilhelm-Universität han 1911 disputerade i ämnet musikhistoria. Ett kvartsekel senare, närmare bestämt 1938, fråntog nationalsocialisterna honom doktorstiteln, men han fick tillbaka den igen efter ytterligare ett kvartssekel av västtyska universitetsmyndigheter.

Under första världskriget befann han sig främst i Baltikum, sårades flera gånger och återvände 1918 till ett Tyskland som snart inte längre hade några större likheter med kejsardömet vars gränser hade sträckt sig från Maas i väster till Memel i öster. Västpreussen tillföll nu Polen, vilket innebar att Ostpreussens geografiska band till riket kapades. Miljoner tyskar hade plötsligt blivit främlingar i sitt eget land, en minoritet i Polen som måste kämpa för sin identitet. Gränsfrågan blev en utmaning för Rauschning, så stor att han lämnade den musikaliska banan för att istället arbeta med att värna de tyska intressena i Posen. Han grundade ett tyskt bibliotek, gav ut en historisk tidskrift och försökte på olika sätt motverka den utarmning som följde av isoleringen.

”Vad man än tycker om Hermann Rauschning borde hans liv och verk vara förtjänt av ett mer uppriktigt och genuint intresse än det som hittills har ägnats honom.”

Sedan 1915 var Hermann Rauschning gift med Anna Schwarz med vilken han fick fem barn. Svårigheterna att försörja familjen fick honom att i mitten av tjugotalet köpa en större egendom i Warnau (Warnowo) i Danzigområdet, där han odlade sockerbetor, hade ett tiotal avelsston och nötboskap. Arbetet var hårt och hade föga likhet med bilden av lantjunkaren som med silverkäpp inspekterar sina ägor. Fastän Rauschning inte hade valt detta yrke skrev han på ett ställe att det var den enda tid under vilken ”jag varit vad man kallar lycklig”. Det jordnära livet gjorde Rauschning, själv disputerad akademiker, tidigt skeptisk till storstadens intellektuella som med sin teoretiska bildning såg ned på bönderna. Själv var han benägen att sätta den kloke bondens omdöme högre än akademikernas intellekt och fina ord.

Till saken hör att den tyska staden Danzig under mellankrigstiden hade blivit en fristad, som enligt Versaillestraktaten var underställd Nationernas förbund. Danzig befann sig i tullunion med Polen och den så kallade korridoren var ett ständigt polsk-tyskt tvisteämne. Rauschning värnade om tyskarnas intressen och särskilt landsbygdens utkomstmöjligheter, som hotades av modernisering och rationalisering. Det var för att motverka den utvecklingen som han, som aldrig var någon partimänniska, engagerade sig politiskt, först i det tysknationella partiet och från 1932 i det nationalsocialistiska partiet.

Då kunde man inte ana att polackernas hårda behandling av tyskarna i Västpreussen snart skulle ersättas av nationalsocialisternas brutala terror mot polacker och judar i Danzig. Rauschnings tid som senatspresident blev kort och inföll under ett skede då den nationalsocialistiska terrorn ännu inte var så påtaglig i Danzig. Det fritar honom inte från ansvar, att han var ointresserad av partipolitik betydde inte att han saknade ärelystnad. Redan före NSDAP:s valseger residerade han i eleganta Danziger Hof och det kunde han göra mycket tack vare Albert Forster – en effektiv organisatör som Hitler 1930 hade skickat till fristaden för att göra något åt partiets svaga ställning.

Det råder delade meningar om vad Rauschning gjorde och inte gjorde i förhållande till den judiska folkgruppen. Till härkomst och uppfostran var han en annan typ än de lokala partipamparna Forster och Arthur Greiser, som bägge efter krigsslutet dömdes till döden för krigsförbrytelser. Historikern Golo Mann (Thomas Manns son) beskrev senare Rauschning som en lysande talare och organisatör, ”en personlighet av betydande format”. Rauschning hade väl också trott att han skulle få ägna sig åt representativa uppgifter och verka för tysk-polsk försoning.

Men redan i april 1933 – då den första judebojkotten ägde rum i riket – blev han uppringd av oroliga partimedlemmar, som sade ”att om det var på detta sätt man tänkte åstadkomma en förnyelse av den tyska nationen, ville de inte ha något mer med partiet att göra”. Rauschning förklarade att situationen i Danzig såg annorlunda ut än i riket. I ett tal 1933 påstod han mot bättre vetande att nationalsocialismen inte byggde på rashat, utan ”bara eftersträvade att befria tyska folket från destruktiva och främmande element”.

Det stämmer att förföljelserna började något senare i Danzig, främst på grund av Nationernas förbunds överhöghet. Nazistpartiet krävde emellertid nu att han skulle låta internera katolska präster, häkta en judisk tidningsman och förbjuda det socialdemokratiska partiet. Rauschning försvarade fristadens författning mot sådana övergrepp, i tron att han hade Adolf Hitlers stöd. Men efter utrensningarna under de långa knivarnas natt kom han i öppen konflikt. I november 1934 ställde nationalsocialisterna misstroendevotum mot honom. Hitler teg och Rauschning lämnade fristaden. Han stannade ytterligare några månader på sin gård, som senare konfiskerades.

Hans första exil blev svärföräldrarnas hus i Thorn. Därifrån skrev han flera öppna brev i vilka han gjorde upp räkningen med det nationalsocialistiska partiet och erkände hur djupt han hade misstagit sig. År 1935 gick han personligen upp till redaktionerna för *Volksstimme* och *Danziger Landeszeitung* i Danzig och överlämnade en text i vilken han avrådde befolkningen från att rösta på NSDAP. *Der Stürmers* utgivare Julius Streicher stämplade honom som ”landsförrädare”, och även oppositionen anklagade honom för fanflykt.

Vad Rauschning uträttade som politiker har inte gått till historien. Även hans författarbana blev kort och omtvistad. Den förtjänar ändå att lyftas fram som ett exempel på opposition mot Hitler. Redan i Thorn tillkom hans berömda bok *Nihilismens revolution*, som var en av de första och viktigaste uppgörelserna med den nationalsocialistiska ideologin. Den följdes av böcker som *Vilddjuret och den stora freden, Försök med Hitler, brytning med Hitler* och *Männen kring Hitler tala,* som alla utkom på svenska i Alf Ahlbergs översättning.

Det intressanta med hans verk är att det också rymmer en grundläggande kritik av den moderna massdemokratin och Weimarrepublikens formupplösning. *Nihilismens revolution* – för den konservative Rauschning var det slutfasen i en utveckling som började med franska revolutionens rop på frihet och jämlikhet, som under namn av ”upplysning” och ”förnuftstro” eftersträvade frigörelse från gamla fördomar och mänskligt slaveri, för att under det innevarande urarta i en ren Kallocainvärld.

För Rauschning och andra konservativa kritiker under mellankrigstiden handlade det inte bara om en relativ förstörelse; nihilismen bestod i att radikaler och liberaler hade förvandlat egenskaper och traditioner som hade utbildats under årtusenden till relativa

begrepp. Kommunism och nationalsocialism blir i hans värld bara ett uttryck för samma mardröm. Den betyder ödeläggelse av alla högra, transcendenta värden, en sänkning av kulturen ned till ”termitnivå” och den brutala primitivismens seger över all ”äkta form” och skapelse.

Rauschning reagerade mot detta Weimarsamhälle där massan var norm och politiken blev en teknisk fråga om att skaffa parlamentariska majoriteter. Vad Tyskland behövde var enligt Rauschning ett kulturbärande övre skikt, ”eine geschichtsbefugte Oberschicht” av verkliga ledare som bärare av nationens krafter. Ett sådant skikt kunde bara skapas genom en process, en konservativ revolution som verkade för den tyska nationens förnyelse och detta kunde endast ske om de kulturkonservativa själva inträdde i politiken och genomsyrade den med sina värderingar. Han anger dem själv tydligt:

”Tradition istället för radikalism, kontinuitet istället för en rationellt uttänkt start […] Evolution istället för revolution. En form, som framgick ur organiskt växande istället för mekanisering. Självstyre istället för byråkrati. Decentralisering istället för centralisering. Mångfald istället för likriktning. Personligt initiativ istället för förmyndarskap […] Privategendom istället för beroende av inkomster från staten. En kristen grundval istället för rationalismens upplysning.”

Det sorgliga med denna programförklaring var att den så småningom förde honom i Hitlerrörelsens armar, vilket knappast skedde med någon annan av de radikalkonservativa tänkarna från mellankrigstiden. Moeller van den Bruck vände sig från Hitler redan tio år före maktövertagandet och Edgar J Jung, vars bok *Die Herrschaft der Minderwertigen* var en av Rauschnings inspirationskällor, intog en avvaktande hållning och mördades av regimen 1934. Även Oswald Spengler var försiktigt skeptisk till Hitler. Rauschning däremot gick med i partiet 1932 och det krävdes ett nästan tvåårigt samröre med de främsta koryféerna för att han skulle komma till insikt om nationalsocialismens väsen.

Även efter andra världskriget tog Hermann Rauschning emellanåt ställning i politiska frågor. Han var besviken på de konservativa och på generalerna i Stauffenbergkretsen som först 1944 hade kommit till skott, medan han själv tio år tidigare på egen hand och till ett högt personligt pris hade tagit upp kampen mot Hitlerrörelsen.

Man skulle kunna sätt punkt här. Det skulle jag också ha gjort om inte att hans eftermäle hade fortsatt att fläckas av anklagelser om fusk och lögn. Redan på femtio- och i början av sextiotalet började historiker ifrågasätta sanningshalten i främst Hitlerboken från 1940. Först gällde det Rauschnings vilseledande skildring av riksdagshusbranden i Berlin efter maktövertagandet 1933, för vilken Hermann Göring enligt Rauschning hade påtagit sig ansvaret. Hans uppgifter användes länge av ledande efterkrigshistoriker och befäste bilden av branden som ett av nationalsocialisterna iscensatt attentat. Idag anses det klarlagt att Marinus van der Lubbe agerade på egen hand.

Flera historiker ansåg med rätta att man efter detta borde vara skeptisk mot Rauschning som historisk källa. Rauschnings böcker utgav sig inte för att vara vetenskap, och det kan finnas skäl att granska sanningshalten i dem. 1984, två år efter Hermann Rauschnings död, kom nästa avslöjande. En schweizisk historielärare vid namn Wolfgang Hänel hade efter ”åratals efterforskningar” kommit fram till att hela boken var en förfalskning, ett plagiat och ”en propagandaskrift” som var ett led i de allierades psykologiska krigföring mot Nazi-Tyskland. Hänel kunde visa att Rauschning hade träffat Hitler under perioden 1932–34 högst två till fyra gånger och aldrig på tu man hand. Samtalen med Hitler skulle huvudsakligen vara påhittade, bestående av repliker som antingen kom från Rauschning själv eller från andra källor.

Hänel antydde att Hermann Rauschning i grunden var en nationalsocialist, som i frustration över sin misslyckade och avbrutna partikarriär hade slagit sig samman med de allierade, för att utåt framstå som en ädel motståndsman, och försäkra sig om ett bra utgångsläge efter Hitler-Tysklands nederlag i andra världskriget. Det är förvånansvärt att dessa påståenden kunde få sådan genomslagskraft att en av Hitlerforskningens främsta, Ian Kershaw, i förordet till sin Hitlerbiografi helt avvisar Rauschnings bok.

”Hänel antydde att Hermann Rauschning i grunden var en nationalsocialist, som i frustration över sin misslyckade och avbrutna partikarriär hade slagit sig samman med de allierade.”

Sedan muren hade fallit och arkiven öppnats i Moskva har det blivit möjligt att närmare studera Rauschnings liv och uppgifter under de aktuella åren. Flera forskare och skribenter har trätt till Rauschnings försvar. Till dem hörde *Die Zeits* dåvarande chefredaktör Marion Gräfin Döhnhoff, bördig från Ostpreussen, som såg sig manad att framhäva Rauschnings betydelse för Hitlermotståndet och sitt eget politiska uppvaknande.

Tyvärr är manuskriptet till boken *Gespräche mit Hitler* försvunnet. Frågan om hur många gånger Rauschning privat sammanträffade med Hitler lär inte få något enkelt svar. Utifrån de senaste källorna är fyra möten bevisade, och ytterligare två sannolika. Själv förklarade han i en intervju redan 1937, alltså före bokens utgivning, att han inte kunde ”garantera ordalydelsen i sina beskrivningar”, men att andemeningen överensstämde med verkligheten. Även om Hitler inte skulle ha uttryckt sig just så behöver det inte betyda att skildringen är felaktig eller att Rauschning fabulerar.

Med facit i hand kan man säga att Rauschning borde ha refererat sina samtal istället för att dramatisera dem. Han kunde också ha tigit om sina insikter, avstått från att ge ut boken eller väntat till efter kriget då källmaterialet var lättare åtkomligt. Då hade de flesta nog varit nöjda, i synnerhet Hitler naturligtvis. Men Rauschning ville väcka allmänheten under ett skede då få ännu kände personen Hitler eller omfattningen av hans planer. Han drog sina egna slutsatser av vad han hade sett – ett mod som flertalet av de sextio miljoner tyskarna saknade.

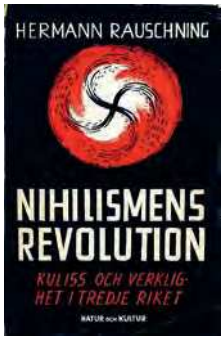

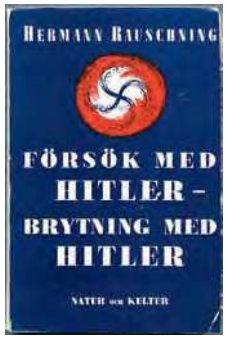

Ingen vet vilket som hade blivit hans öde om han hade stannat kvar i Hitlers Tyskland. Förmodligen hade han dött i koncentrationsläger eller liknande. Han försökte istället att utifrån påverka skeendet och tillbringade senare halvan av sitt liv långt från hemlandet, på en minimal pension. När han dog blev det bara en notis i tysk press. Vad man än tycker om Hermann Rauschning borde hans liv och verk vara förtjänt av ett mer uppriktigt och genuint intresse än det som hittills har ägnats honom.

CIVILISATION

Beethoven passade 68-rörelsen
64 Camilla Lundberg om Beethoven och Sverige

Garbo vantrivdes i Hollywood
66 Martina Björk inspireras av den nya 100-lappen

Brexit oroar irländarna
68 Tommy Olofsson besöker Dublin

Ett urval som havererat
70 Michael Economou läser en tendentiös antologi

Krönika
71 Charlotta Levay är trött på skrytsamma klassresenärer

I korthet
71 David Andersson läser samma bok flera gånger

IDÉHISTORIA

Revolutionära och reaktionära filosofer

Svante Nordins *Filosoferna* är en enastående lärdomsbedrift, som ingen annan i Sverige hade kunnat skriva. Men Nordin borde ha koncentrerat sig på de filosofer han är mest intresserad av, skriver **Tobias Dahlkvist**.

I ARTHUR SCHOPENHAUERS ”Fragment till filosofiens historia”, en essä som ingår i ålderdomsverket *Parerga und Paralipomena* från 1851, jämför han läsandet av filosofihistoriska översikter – istället för filosofernas egna verk – med att vilja låta någon annan tugga maten åt en. Som filosofihistoriker, med ett specialintresse för just Schopenhauer, har jag ofta haft anledning att begrunda denna drastiska liknelse. Att skriva filosofihistoria som håller måttet i Schopenhauers ögon må vara ouppnåeligt, men hur bär man sig åt för att åstadkomma en filosofihistoria som åtminstone inte försöker tugga åt läsarna? Hur använda filosofihistorien till något utöver att sammanfatta vad tänkarna ur det förflutna sagt?

Svante Nordin har utan tvekan haft anledning att grubbla över Schopenhauers vidräkning med filosofihistorien. Schopenhauer hör till dem han fascinerats av: i *Det pessimistiska förnuftet* (1996) skildrar Nordin rent av hur han söker upp Schopenhauer i helvetet för att fråga ut honom om hans syn på den moderna filosofins utveckling. Men inte minst är Nordin upphovsman till en rad böcker som sammanfattar de stora tänkarnas teorier. *Filosoferna. Den moderna världens födelse och det västerländska tänkandet 1776–1900* (Natur & kultur) är en av dessa böcker.

En bok som *Filosoferna*, en otymplig best på 882 sidor, är knappast avsedd för sträckläsning. Den kommer att användas som ett uppslagsverk och det är gott så. Av en händelse kom jag för min del att läsa en betydande del av boken under en tågresa (inte hela boken för all del, så stora förseningar bjuder inte ens SJ på). Faktum är att den låter sig läsas också på det sättet. Inte så att den är något stilistiskt storverk. Däremot är den skriven på en ledig och klar prosa, som gör mången tänkare betydligt mera begriplig än vad de egna verken är.

Filosoferna behandlar 1800-talets filosofi. Men det är ett utökat 1800-tal: Nordin tar 1776 som sin utgångspunkt och får på så sätt med Kant och Rousseau och de amerikanska och franska revolutionerna. Detta utökade 1800-tal delas sedan in i fem kvartssekelsbitar som utgör bokens grundstruktur. Den kronologiska indelningen gör att flera tänkare dyker upp i olika avsnitt: Schelling och Comte och John Stuart Mill återkommer exempelvis i tre olika kapitel. Det framstår som förvirrande när man ställs inför innehållsförteckningen men visar sig snart fungera alldeles utmärkt. De fem avsnitten är sedan i sin tur indelade efter språkområde, varvid den tyska filosofin som sig bör får störst utrymme (”Kan man vara filosof utan att vara tysk?” frågade Thomas Mann), med den franska och den engelska filosofin ett steg bakom. Emellanåt gör Nordin också utflykter till andra områden: till USA, till Skandinavien, till Italien, till Spanien och till Latinamerika. En del av dessa avsnitt hör till bokens mest intressanta: som när Nordin diskuterar hur Rousseaus och Benthams idéer spreds till de sydamerikanska revolutionärerna.

EN DEL AV Nordins val kan ifrågasättas. Hans filosofibegrepp är på gott och ont mycket elastiskt. Att diktare som Hölderlin,

Novalis och Leopardi räknas som filosofer är välkommet, att romanförfattarna Dostojevskij och Tolstoj gör det är också rimligt. Att räkna Oscar Wilde till filosofernas skara tycks däremot som ett mera tveksamt val. Något liknande gäller de kritiker som här kommit att räknas som filosofer. Ruskin och Taine ägnas varsitt avsnitt, medan exempelvis Brandes bara skymtar mellan raderna här och där, och figurer som Brunetière och Wyzewa (nyckelfigurer för det franska intresset för tysk filosofi i slutet av 1800-talet) inte ens gör det. Bland vetenskapsmännen får exempelvis Haeckel och Huxley varsitt avsnitt, men inte Darwin som dock utgör den grundläggande premissen för deras tänkande.

En del filosofer i ordets vedertagna betydelse saknas också. Paul Rée, exempelvis, som nämns som Nietzsches vän och som naturforskare. Han studerade förvisso medicin efter att han lämnat filosofin, men de fyra böcker som han gav ut innan dess hör till det mest intressanta inom den Schopenhauerska filosofin och hade definitivt förtjänat en plats här. Och när ett avsnitt nu ägnas de pessimistiska skolbildningarna tycks det mig märkligt att Philipp Mainländer, den utan jämförelse mest läsvärda av pessimisterna, inte har kommit med.

NÄR NORDIN HÄR och där kommer in på mina specialområden, den pessimistiska traditionen främst lägger jag märke till vissa brister. Märkligt vore väl annars. Om Leopardi sägs att han valde bort poesin till förmån för prosan: det är en tolkning (eller för att tala klarspråk: en förfalskning) som Vilhelm Ekelund gjorde sig skyldig till och som lurat generation efter generation av Ekelundläsare. Leopardi talar om en övergång från filologi till filosofi, inte från vers till prosa: lyriken förblev ända till slutet ett medium för Leopardis filosofi. I avsnittet om Nietzsche går Nordin vilse i ett resonemang om hur övermänniskogestalten ser ut i olika sammanhang och hur svår den är att förena med den eviga återkomsten, den sene Nietzsches stora idé. I själva verket är

> *En del av Nordins val kan ifrågasättas. Hans filosofibegrepp är på gott och ont mycket elastiskt.*

övermänniskan nära knuten till den eviga återkomsten. Övermänniskan är en fantasigestalt som genom att bejaka det meningslösa livet också när det upprepas i all evighet kan hjälpa oss arma stackare att åtminstone bejaka livet en gång. Avsnittet om Hölderlin avslutas med en tendentiös kommentar om hur den ”psykiska sjukdomen förde honom under hans senare decennier bort från världen och från diktningen”. Om det inte är en direkt felaktig uppfattning är det under alla omständigheter ett onyanserat ställningstagande i en kontroversiell fråga som har maskerats som ett oproblematiskt faktum. Men även om *Filosoferna* innehåller en del ensidiga tolkningar och en del rena felaktigheter handlar det om rätt oväsentliga detaljer, skönhetsfläckar.

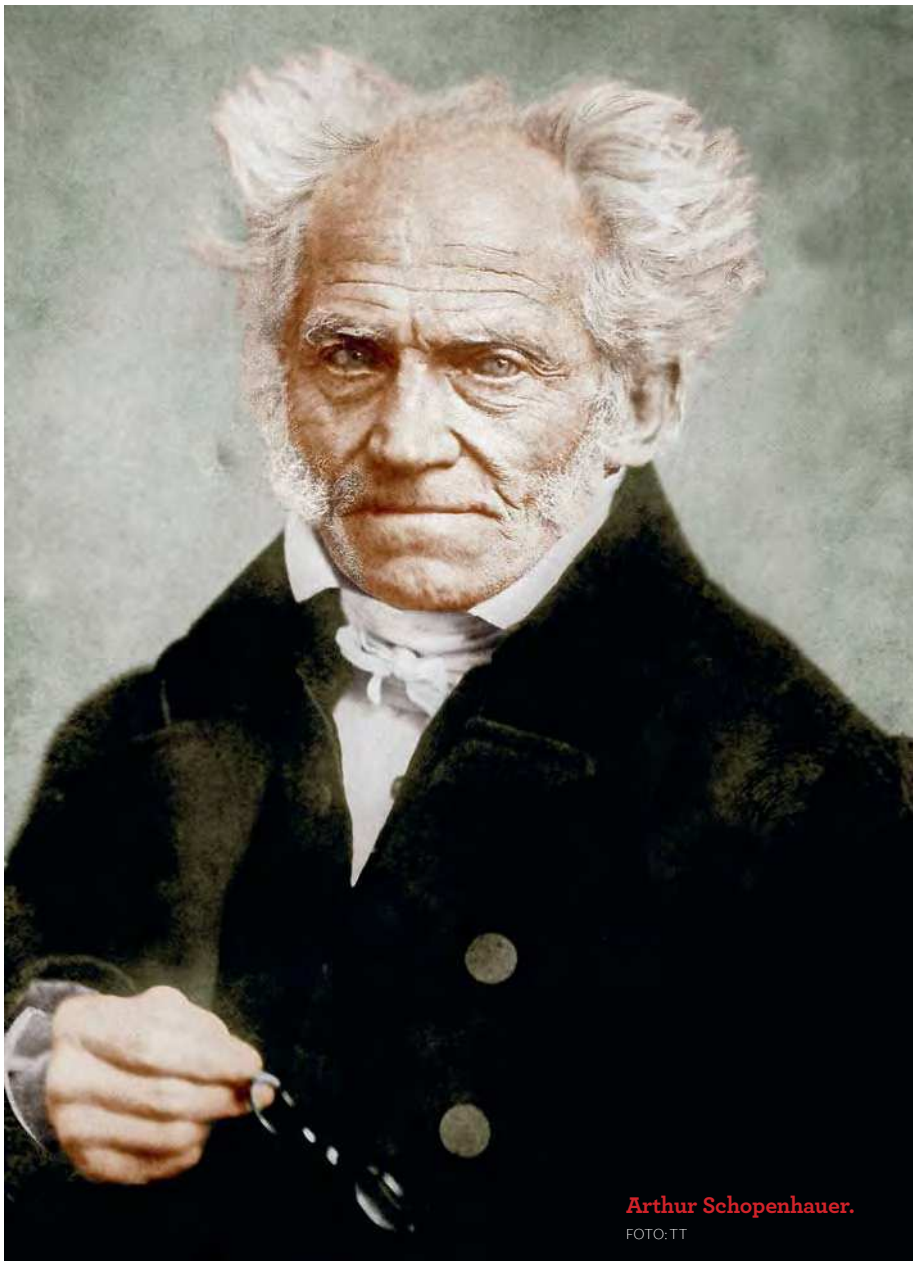

Arthur Schopenhauer.
FOTO: TT

Filosoferna är en lärdomsbedrift. Man kan inte säga annat. I kombination med den 2011 utgivna delen om 1900-talet (*Filosoferna. Det västerländska tänkandet sedan 1900*) utgör den resultatet av en brottning med snart sagt hela den västerländska filosofiska traditionen från Kant. Det finns ingen annan i Sverige som hade kunnat skriva en motsvarande bok, och det finns knappast mer än en handfull människor i världen. Men frågan vad den egentligen tjänar för syfte förblir hängande i luften. Jag vill gärna tänka mig att den är avsedd att vara något utöver ett enkelt referat av 125 års västerländskt filosoferande. Men jag är inte alls säker på vad.

I mina ögon är Nordin som allra mest läsvärd när han utgår från ett tema och diskuterar hur detta kommer till uttryck i en periods tänkande. *Filosofernas krig* från 1998 exempelvis, där första världskriget utgör en ram som det tidiga 1900-talets filosofi diskuteras i relation till. Med en sådan tematisk grund kommer Nordins beläsenhet verkligen till sin rätt. *Filosoferna* är i detta avseende den raka motsatsen. I den mån man alls kan tala om några ramar här utgörs de av 1800-talet och av filosofin, men

››

Oscar Wilde.
FOTO: TT

det är alltså ett 1800-tal som utökats med ett kvartssekel, och det är ett filosofibegrepp som är brett nog att rymma biologer och romanförfattare, konstkritiker och poeter, matematiker och historiker. Och även om anspråket är att diskutera hur moderniteten kommer till uttryck i filosofin är det ett alldeles för vagt och abstrakt fenomen för att det skall kunna skapa en struktur i texten.

UNDER LÄSNINGEN KOMMER jag därför upprepade gånger på mig själv med att önska att Nordin hade skrivit en helt annan bok. Jag hyser inga tvivel om att han hade kunnat skriva en ypperlig vägledning till filosofins bortglömda historia. Vad hade väl Nordins beläsenhet och milda ironi kunnat tjäna för högre syfte än att lyfta fram de tänkare som fallit offer för modets växlingar men inte förtjänar sin plats bland historiens makulatur? Jag hyser heller inga tvivel om att *Filosoferna* hade blivit en mera läsvärd bok om Nordin skruvat ned anspråken en smula och koncentrerat sig på de filosofer som han själv ser som genuint intressanta. Det är nämligen rätt tydligt att en del tänkare får Nordins hjärta att klappa lite snabbare. Om en av dessa, Thomas Carlyle, skriver Nordin att tendensen i hans tänkande var ”revolutionär och reaktionär på samma gång”. Ganska många av de mest välskrivna avsnitten i *Filosoferna* handlar om tänkare som kunde karaktäriseras just så: Joseph de Maistre, Edward Gibbon, Georges Sorel. Jag hade hellre läst en bok som diskuterar de på samma gång revolutionära och reaktionära filosoferna. Och jag tycker mig se konturerna av en sådan bok under ytan i *Filosoferna*.

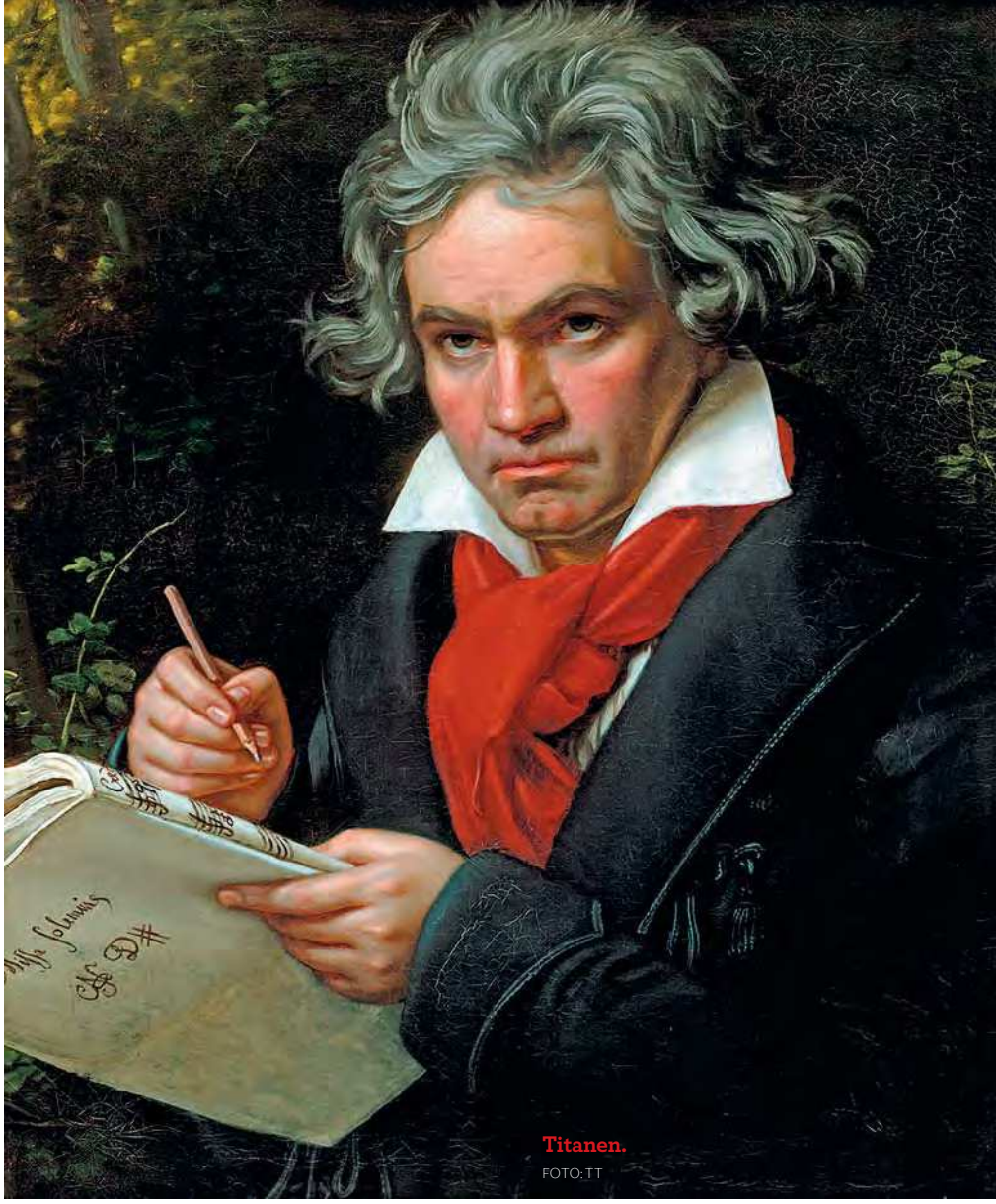

Titanen.
FOTO: TT

MUSIK

Beethoven passade 68-rörelsen

Ludwig van Beethoven har inte haft någon högkonjunktur de senaste decennierna. Det skriver **Camilla Lundberg**, som läst en ny bok om Beethoven och Sverige.

VÅREN 1968 DROG det ihop sig till den allra sista studentexamen i Sverige. Terminen var packad med studentskrivningar och man kunde få vissa tips av lärarna. När det gällde svenskan funderade jag på det musikämne som alltid skulle finnas som alternativ. Sikta på ett jubileum för någon av de stora klassiska mästarna, var rådet jag fick. (Tro inte att popmusik kom ifråga.)

1968? Hittade inget annat än Rossini och Berwald, som bägge hade dött 1868. Jag pluggade lite klentroget på Franz Berwald, fast släppte snart tankarna på kompositörer. Men musik blev det, under den överraskande titeln: ”Beethoven – klassiker och revolutionär. En artikel till 200-årsminnet 1970.”

Min favoritkompositör! Värd en chans-

ning, så att säga på gehör, utan varje form av livlina. Slutorden, av gymnasisten Camilla Lundberg, 17, löd: ”Beethoven har blivit till något magiskt – en myt, och många kompositörer har inte vågat skriva fler symfonier än det magiska antalet nio.”

Till myten hörde vid denna tid revolutionären snarare än klassikern. Beethoven passade in i 68-rörelsen, både i politiken och popen. (”I like Beethoven, especially the poems”, sade Ringo Starr). *Lovely Ludwig Van* och den hårt rockande scherzosatsen i nionde symfonin var signalen till ultravåld i Stanley Kubricks film *A Clockwork Orange*. På själva tvåhundraårsdagen blev Beethoven till lördagsunderhållning i SVT med bidrag av Bernt Egerbladh, Ernst-Hugo Järegård, Marty Feldman, Povel Ramel och Janne ”Loffe” Carlsson bland musikinslagen.

DEN SISTNÄMNDA UPPGIFTEN hittar jag i den nära 500-sidiga volymen *Beethoven i Sverige. Från bisarr mästare till folkkär Ludwig* (Gidlunds förlag). Det är en egendomlig läsning som vittnar om lika fantastisk flit som fanatisk kärlek till föremålet. Med imponerande mängder konsertförteckningar, recensionsutdrag och brevcitat söker Anders Gabriel Sundström, till vardags lektor i piano på Ålands musikinstitut, leda i bevis Beethovenmusikens triumfatoriska erövring av svenskarnas kärlek.

Men den konkreta kopplingen mellan mannen Beethoven och Sverige är trådtunn – det framgår av Åke Holmquists magistrala *Beethoven. Biografin* (2011). Han träffade aldrig någon svensk person; knappt ens Karl XIV Johan i dennes forna egenskap av fransk ambassadör i Wien. Per Daniel Amadeus Atterbom fanns i publiken vid en konsert där Beethoven dirigerade, men de möttes inte. Bland alla så kallade folkvisor från skilda länder som han arrangerade för kommersiellt bruk fanns en enda svensk, Bellmans vaggvisa till sonen Carl. Sent omsider valdes han till utländsk ledamot i den svenska musikaliska akademien. Det brev han skickade till det svenska hovet med en önskan om sponsring blev aldrig besvarat. Mer än så hade inte Sverige med Beethovens person att göra när det begav sig.

Dessutom borde en postum hjältesaga sluta vid födelsedagsfirandet år 1970, ty därefter har kompositörens konjunkturer stadigt dalat. Beethovenbaissen beror inte bara på ett allmänt krympande utrymme för klassisk musik, utan även på stigande aktier för Mozart och Mahler. I en den klassiska musikens högborg – Mazerska kvartettsällskapet i Stockholm, som i mer än 150 år har spelat kammarmusik varje måndag – vinner just Mozart terräng på Beethovens bekostnad. Den senare hade sin *all time high* på 1910-talet, då han spelades runt 225 gånger i Mazerkretsen! (Fast Haydn spelades ännu mer.)

Överlag är det svårt att hitta något som skiljer ut Beethovenreceptionen i Sverige från andra länder utanför de tyskspråkiga områdena. Att just Ludwig van Beethovens person och produktion skulle kanoniseras till det främsta emblemet för klassisk musik hänger nära samman med strävan efter tyskhet. Självklart kom Beethovens dövhet

> ***Beethoven har blivit till något magiskt – en myt, och många kompositörer har inte vågat skriva fler symfonier än det magiska antalet nio.***

och därmed åtföljande sociala utanförskap att passa romantikernas konstnärsideal. Härifrån har vi begreppet ”titan”, som än idag vidhäftas honom; ofta felaktigt ersatt med ”gigant” och ”jätte”. Vad Beethovenbeundrarna åsyftade var liknelsen med titanen Prometeus, den fjättrade kämpen som stred för mänsklighetens bästa. *Alle Menschen werden Brüder*, som det heter i nionde symfonin från 1824.

OCH MED ”ALLA” människor” tänkte man närmast på invånarna i de tyskspråkiga rikena, ett lapptäcke av mer eller mindre feodala små furstendömen. Beethoven blev snabbt en samlande figur för strävan efter tysk enhet; hans symfonier en symbol för något unikt tyskt och upphöjt:

> *Liksom Italien har sitt Neapel, Frankrike sin revolution, England sin flotta et cetera, så har tyskarna sina Beethovensymfonier. Med sin Beethoven glömmer tysken att han inte har någon tradition av målarkonst, med Beethoven föreställer han sig att han har återfått den krigslycka som han förlorade till Napoleon; han dristar sig till att sätta honom på samma nivå som Shakespeare.*

Orden är kompositören Robert Schumanns, som med sin *Neue Zeitschrift für Musik* var en betydande smakdomare vid tiden just efter Beethovens död. Här följde han spåren efter E T A Hoffmann, som var den förste att upphöja just symfonin – dittills ”bara” ett stycke instrumentalmusik (Haydn komponerade mer än 100 sådana) – till ”ett okänt kungarike för mänskligheten”.

Men de universella anspråk som förknippas med den nionde symfonin och dess säregna körfinal blev inte uttalade förrän långt senare. Ett framförande i Stockholm 1834 blev ett praktfiasko; ”publiken lemnade skrattande salongen”, skrev *Aftonbladet*. Arton år senare var det dags igen, och nu sökte samma tidning i slutet av en lång och hyllande recension ”sammanfatta symfonin i en enda bild”: ”en molnig, åskfull och stormdiger dag, på hvars afton först den efterlängtade solens strålar småningom genombryta molnens massor tills den slutligen framträder i sitt fulla majestät”.

VID DET HÄR laget hade nionde symfonin börjat anta konturerna av något upphöjt, unikt och universellt. Det var Richard Wagner som, vid tiden för 1848 års revolution, hade satt i system att lansera verket. Beethovenkulten var redan i svang, men för Wagner hade just denna symfoni betydelse för hans eget komponerande. När det gällde opera – som han nu visste var hans rätta domän – dominerade italienska och franska verk. Med den sjungna finalen i nian, argumenterade han, hade Beethoven nått vägs ände med symfonikonsten. Här kunde endast det tyska musikdramat byggd på antikt grekiskt vis – Wagners egna allkonstverk – ta vid.

Snart skulle Richard Wagner och hans anhängare bilda front mot symfoniker som Johannes Brahms i en fejd som präglade det

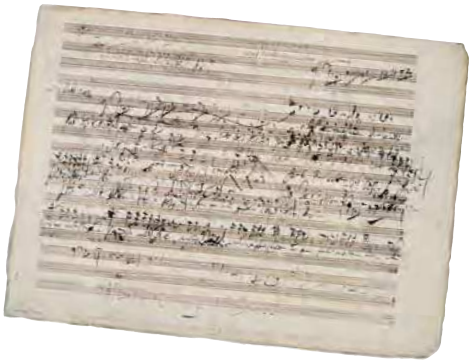

tyska musiklivet resten av seklet: frågan om vilken falang som bäst förvaltade det Beethovenska arvet.

Och den visa, som Beethoven gnolade över Schillers glädje-ode redan under ungdomsåren i Bonn, skulle hamna i många säckar innan den kom i EU:s påse. Arbetarrörelsen i både England och Tyskland hade ”Freude, schöne Götterfunken” som kampsång under mellankrigstiden. Nato antog den som officiell hymn 1967, och fem år senare övertogs den av EU som europeisk nationalhymn. I Japan är det tradition att alla symfoniorkestrar spelar nionde symfonin, ”Daiku” kallad, om och om igen vid jul.

Friedrich Schiller själv var klentrogen om sitt berömda ode. I ett brev till en vän och gynnare menade han att dikten inget hade med verkligheten att göra. Att den möjligen hade värde ”för oss två, men inte för världen och inte för diktkonsten”.

Den gudomliga.
FOTO: TT

FILM

Garbo vantrivdes i Hollywood

På den nya hundralappen finns ett porträtt på Greta Garbo. Bilden togs under en period då hon hade stora framgångar men också kände stark hemlängtan, skriver **Martina Björk**.

EN SOMMARDAG ÅR 1925 stiger en ung skådespelerska från Stockholm ombord på S/S Drottningholm med destination New York. Hon har nyligen tagit sig namnet Garbo. I sitt sällskap har hon Mauritz Stiller, regissören som upptäckte henne och gav henne en roll i stumfilmsklassikern *Gösta Berlings saga* (1924). Deras insatser i den filmen fick Louis B Mayer, direktör för filmjätten Metro-Goldwyn-Mayer, att teckna kontrakt med dem. Vid den här tiden låg svensk filmindustri i framkant internationellt och flera svenskar hade redan gjort sig ett namn i Hollywood, däribland Victor Sjöström.

Några år senare poserar Greta Garbo för sin favoritfotograf, Clarence Sinclair Bull, inför lanseringen av *Susan Lenox* (*Her Fall and Rise*) från 1931. Det är hennes elfte amerikanska film och fjärde talfilm. Den svenska skådespelerskan har gjort raketkarriär och är efter dryga fem år i Hollywood en av drömfabrikens högst betalda stjärnor. I filmen spelar Garbo en ung kvinna som är på rymmen från sin våldsamme far och upptas i ett cirkussällskap. Hennes manlige motspelare är ingen mindre än Clark Gable.

I ETT AV de berömda porträtten från sittningen med Bull avbildas Garbo med huvudet diagonalt tillbakalutat. Hennes drömska blick, riktad snett ovanför kameran, bär något av den trötthet och dysterhet som kom att bli stjärnans signum. Hennes utstrålning är magnetisk, hennes skönhet förhäxande. På bilden är Garbo 25 år, men i hennes bottenlösa ögon tycks rymmas oändlig visdom och erfarenhet. ”Ena dagen är hon barnslig, naiv, en tonåring. Andra dagen gåtfull, tusen år, allvetande, gäcksam, djup. Garbo har i sig flera personligheter än någon annan människa.” Orden är John Gilberts, hennes motspelare i tidiga filmer och älskare utanför vita duken.

Det är just detta fotografi av ”den gudomliga” som har legat till grund för motivet på vår nya hundrakronorssedel. Formgivaren Göran Österlund har vinklat upp ansiktet och reducerat den yviga frisyren till en mer sparsmakad variant. I en hårslinga har namnen på tjugo av hennes filmroller placerats – en säkerhetsdetalj för att försvåra förfalskningar av sedeln.

Greta Garbo reste till Hollywood för att förverkliga sin dröm och lyckades med besked. Men breven hem till Sverige avslöjar en deprimerad människa. Två teman återkommer: hemlängtan och besvikelse över Amerika. Tillvaron i Hollywood beskriver hon som ”själsmördande”. Hon beklagar sin otacksamhet, väl medveten om att tusentals människor avundas hennes ställning. Några ansträngningar att acklimatisera sig uppbådar hon dock inte. Till väninnan Mimi Pollak, klasskamrat från Dramatens elevskola, skriver hon: ”Jag känner inga filmfolk mer än att jag säger god dag till dem på vår studio. Jag är ansedd som ett gammalt original. Jag som alltid satt uppe halva nätterna och söp med Dig hemma. Men när man ej har någon känsla för människorna är det ju ändå bara tröttsamt att träffa dem.” Om hon ändå finge sitta med väninnan på NK i Stockholm och prata över en konjak!

Den drömska blicken.

HON, SOM BEFINNER sig i det som många skulle betrakta som paradiset, känner sig i själva verket utesluten ur det. I ett brev till systern Alva berättar hon: ”Oss emellan sagt så har jag aldrig vantrivts någonstans så som här. Jag vet egentligen ej vad det kommer sig men hela landet och dess människor och seder och bruk och tänkesätt och allt är mig så oemotståndligt antipatiskt att jag formligen lider.” I april 1926 drabbas Garbo av ett hårt slag när systern avlider, endast 22 år gammal. ”Det är som om livet plötsligt tagit slut”, anförtror hon Mimi.

Vantrivseln avtar inte. ”Här känner man inte att man lever”, skriver hon till Saxon i augusti 1927. Hon ”skjuter upp livet” tills hon kommer hem till Sverige. Men gång på gång kommer hennes förhoppningar om att få resa hem på skam. Först julen 1928, efter tre och ett halvt år i USA, återförenas hon med sin mor och sina vänner. En månad tidigare har Mauritz Stiller avlidit, 45 år gammal. Han hade lämnat Amerika tidigare samma år efter flera misslyckanden, ovillig som han var att kompromissa med sina konstnärliga ambitioner. Stiller reste tillbaka till Sverige som en sjuklig, bruten och besviken man. Garbo reser som en firad stjärna. Men det hon längtat så intensivt efter blir inte som hon tänkt sig. Hon, som har räknat med frid och avkoppling, känner sig jagad och nödgad att gömma sig.

Efter återkomsten till Hollywood 1929 isolerar sig filmstjärnan än mer och flyttar mellan olika hemliga adresser för att till sist barrikadera sig i en muromgärdad villa i Beverly Hills. Hennes omvittnade excentricitet och inrutade liv (hon kallade det själv ett klosterliv) är inte helt olikt en annan svensk stjärnas: den litterära gestalten Jac Tracbacs.

År 1930 skrev Hjalmar Bergman romanen *Clownen Jac*, som blev hans sista. Jonathan Borck, stenrik och skygg clown med artistnamnet Jac Tracbac, lever eremitliv i en stor bungalow i Kalifornien. Attribut som exotiska husdjur, japansk trädgårdsmästare och svenskt tjänstefolk går igen även i levnadstecknarnas beskrivningar av Garbos hushåll. Tracbac känner fasa inför att uppträda och har dragit sig tillbaka från rampljuset, men planerar en comeback därför att publiken kräver det. Förebilden till clownen sägs vara hämtad från clownporträtt av Chaplin, Victor Sjöström och Gösta Ekman, men också från författaren själv. I egenskap av manusförfattare tillbringade Bergman några månader i Hollywood år 1924. Erfarenheten gjorde honom djupt desillusionerad. I *Clownen Jac* möter läsaren en artist som ledsnat på livet och blivit ett offer för omgivningens påtryckningar, i en miljö där ytlighet och girighet får gå före konstnärlighet.

> *Jag känner inga filmfolk mer än att jag säger god dag till dem på vår studio. Jag är ansedd som ett gammalt original. Jag som alltid satt uppe halva nätterna och söp med Dig hemma. Men när man ej har någon känsla för människorna är det ju ändå bara tröttsamt att träffa dem.*

MED TANKE PÅ hur stor Garbo och myten kring henne var vid tiden för romanens tillkomst, är det rimligt att tro att Bergman även kan ha haft henne i tankarna. Bergman hade visst samarbete med Stiller, och i ett brev daterat mars 1925 berättar författaren entusiastiskt för Stiller om en idé till en film i vilken Garbo skulle lämpa sig utmärkt för huvudrollen.

Till detta kommer att Garbo själv identifierade sig med en clown. Walter ››

Reisch, manusförfattare till Garbofilmen *Ninotchka* (1939), berättar att han vid ett tillfälle frågat den svenska stjärnan om hennes drömroll. Hennes svar: en clown, en manlig clown. Flera av sina brev till väninnan Hörke Wachtmeister undertecknade hon med ”The Clown”. I ett par fotografier från 1946, tagna av hennes vän fotografen Cecil Beaton, är Garbo avbildad som Pierrot. Journalisten Sven Broman, som var personlig vän med Garbo, återger i en av sina böcker en historia berättad av Garbo om en nedstämd man som av sin läkare får rådet att bege sig till stadens cirkus för att få sig ett gott skratt. ”Jag kan inte”, svarar patienten, ”det är jag som är clownen.” Det verkar ha varit så hon såg på sig själv, som en som attraherade publiken genom en fasad: med ett målat ansikte och publikfriande pajaskonster. ”Jag är trött på att grimasera”, som hon uttryckte det.

När Tin Andersén Axell publicerade brevväxlingen mellan Garbo och Mimi Pollak i boken *Djävla älskade unge!* (2005) blev det uppenbart att Garbos känslor för väninnan var mer än bara vänskapliga. Sommaren 1930 får Garbo reda på att Mimi väntar barn, vilket utlöser en smärre kris hos henne. Hon säger sig vara glad för väninnans skull men kan inte dölja sin ledsnad över att något har gått förlorat. ”Jag tyckte alltid att Du o jag hörde samman på ett säreget sätt. Jag kan inte alls fatta att allt ändrat sig.” Men så tycks hon bestämma sig för att känna delaktighet: ”faktiskt känner jag inte litet faderslycka också”. När barnet väl är fött skickar hon ett telegram till den nyblivna modern med texten: ”Gräsligt stolt över att vara Pappa.” Ett par år tidigare har hon meddelat att Mimi är den enda för henne och att ingen kommer att ta hennes plats. Men det kommer att ändra sig. Under inspelningen av *Susan Lenox* träffar hon den öppet homosexuella författarinnan Mercedes de Acosta med vilken hon inleder ett långvarigt kompanjonskap. I sin självbiografi berättar de Acosta om att det var som att träffa någon hon känt i hela sitt liv och i tidigare liv.

DET ÄR I detta skede av Garbos liv och karriär som hon förevigas i det porträtt som åttiofem år senare får avlösa Linnés bild som motiv på hundralappen. Sedelns baksida visar delar av Stockholm, den stad som Garbo ständigt längtade till, med Stadshuset, som ännu ej var färdigbyggt då hon lämnade sitt land för att göra karriär. Den levnadsglada flickan från Söder blev en filmvärldens Tintomara: en rollfigur, androgyn, beundrad av båda könen, underskön och karismatisk, gåtfull och gäckande.

Från påskuppproret 1916.
FOTO: TT

RESEBREV

Brexit oroar irländarna

Förra året var det 100 år sedan påskuppproret, som ledde till Irlands självständighet från britterna. För EU-medlemmen Irland fanns det dock större anledning att fira kosmopoliten Joyce, skriver **Tommy Olofsson**.

”EN FRUKTANSVÄRD SKÖNHET är född”, var rubriken över kapitlet om första världskriget i den lärobok i historia vi hade i realskolan 1965. Formuleringen är hämtad ur den berömda dikt William Butler Yeats skrev om påskuppproret, ”Easter 1916”, där omkvädet lyder ”A terrible beauty is born”.

En grupp frihetskämpar reste vapen mot britterna och den koloniala övermakt som hade förtryckt Irland ända sedan Oliver Cromwells skräckregemente på 1600-talet. Rebellerna var en märklig blandning av alltifrån kommunister till patriotiskt sinnade högermän och frihetsvurmande liberaler. Den som avlossade första skottet var grevinnan Constance Markievicz, som på nära håll sköt en brittisk polis i pannan.

Efter en veckas strid i centrala Dublin lyckades engelska trupper kväsa upproret. Frihetskämpar som sträckt vapen arkebuserades. Före upproret lär en minoritet av Dublinborna ha varit benägen att stödja kampen för frigörelse. Efter de brittiska repressalierna förändrades opinionsläget radikalt. En våg av indignation svepte över hela landet. Kampen fortsatte, delvis i form av bombattentat mot britterna, delvis med hjälp av parlamentariska metoder och med förhandlingar i London. År 1921 tillkom så den självständiga republiken Irland.

I den patriotiska mytologin är Irland den första nation som i kraft av väpnad kamp har lyckats slå sig fri från en kolonial förtryckare. Det ligger högst ett uns av sanning i detta, eftersom självständigheten trumfades igenom vid ett förhandlingsbord, men myten om att friheten erövrades med vapen är en propagandistisk överdrift som i snart hundra år har spelat en destruktiv roll i den blodiga konflikt som har kastat sin dystra skugga över tillvaron i de sex grevskapen längst uppe i norr, de som tillsammans utgör Nordirland, alltså den lilla del av ön som fortfarande ingår i Storbritannien och där mycket blod har spillts genom åren i vad som kallas *The Troubles*.

Formellt sett råder numera vapenvila

även på gatorna i Belfast. Vad som ibland beskrivs som ett hundraårigt inbördeskrig i norr tycks ha kommit av sig, åtminstone tills vidare. Det kan vara inbillning, men jag tror inte att den konflikten kommer att blossa upp på ett bra tag, annat än i form av sporadiska gatuslagsmål och en eller annan brandbomb i Belfast.

UNGDOMAR I IRLAND är inte längre så intresserade av de gamla konflikterna, i varje fall inte med något brinnande engagemang. De är inte fixerade vid den konflikt som har sugit så mycket kraft ur de närmast föregående generationerna. Partiet Sinn Fein har under det gångna året gjort vad det har kunnat för att högtidlighålla minnet av påskuppproret, men de gamla martyrerna tycks numera huvudsakligen leva vidare i sinnena hos grånade herrar och damer. Evenemangen till hundraårsminnet av påskuppproret har därför blivit ganska sömniga tillställningar.

Viktigare än 1916 och påskuppproret är nu 2016 och Storbritanniens utträde ur EU. Unga irländare är främst upptagna av brexit och av vad detta kan komma att få för konsekvenser för den känsliga ekonomin i republiken. Storbritannien är en viktig handelspartner. Kommer exporten till England att fungera i framtiden? Under 1990-talet och de första åren av 2000-talet talades det ofta om *den keltiska tigern* och den offensiva ekonomiska utvecklingen i landet. Men det kom en kris 2008, i Irland liksom i det övriga Europa. Sedan 2013 är en gynnsam ekonomisk utveckling åter i gång på Guds gröna ö. Men vad ska nu hända?

I dagstidningen *Irish Independent* intervjuas tyska affärsmän, som förutspår att ”Ireland will suffer most from Brexit” och att landet kan komma att behöva få särskilt stöd för att komma över de komplikationer som det brittiska utträdet ur EU kan förväntas medföra för Irland.

Att Tyskland kommer att utgöra ett stöd kan Irland lita på, som vanligt. Det var tyskarna som 1916, under pågående världskrig, såg till att smuggla vapen till de irländska rebellerna. Det var Tyskland som gjorde den första stora beställningen när Irland 1973 hade blivit medlem i EEC. Vänskapen mellan Irland och Tyskland kommer sig historiskt av att de hade en gemensam fiende, Storbritannien, men den har genom årtiondena utvecklats till något som går betydligt djupare.

I folkmun heter det att det i USA bor dubbelt så många irländare som i republiken Irland och att varenda polis i New York och Chicago är irländare och älskar att dricka öl och skjuta skarpt, men i realiteten och från ett europeiskt perspektiv är och förblir relationen till Tyskland den viktigaste för irländarna, inte bara ekonomiskt och i realpolitiskt hänseende utan även i en rad andra mer eller mindre ömtåliga angelägenheter, inte minst inom den kulturella sfären.

Hans Walter Gabler i München är en av vår samtids mest framstående Joyceforskare. Han publicerade 1984 en textkritisk utgåva av *Ulysses*, en utgåva som ledde till en mångårig akademisk strid. År 1993 följde textkritiska utgåvor av såväl novellsamlingen *Dubliners* som Joyces första roman *A Portrait of the Artist as a Young Man*.

Gabler gavs äran att avsluta den serie av föreläsningar om 1916 som under förra året hölls vid National Library i Dublin. Valet av föredragshållare och av ämne ter sig naturligt, men man kan ändå ana en undermening. Jag tänker då i första hand på att det inte är påskuppprorets hjältar som ställs i fokus för den sista föreläsningen under jubileumsåret. Vad som uppmärksammas är istället att det den 29 december var exakt hundra år sedan James Joyces roman *A Portrait of the Artist as a Young Man* gavs ut första gången. Under pågående krig i Europa gavs den ut av ett bokförlag i New York. Den trycktes i 1 500 exemplar. 750 av dessa skeppades över till Europa.

JAMES JOYCE REPRESENTERAR ett annat Irland än det som Sinn Fein och de grånade patrioterna vill högtidlighålla och dra ideologiska växlar på. I den roman som gavs ut för hundra år sedan finns tre företeelser som Joyce angriper: kyrkan, fosterlandet och kärnfamiljen. Den katolska kyrkan liknas vid ”a cow milked by priests”. Fosterlandet ges en ännu mer motbjudande beskrivning, nämligen som en gammal sugga som äter upp sin egen avkomma.

Joyce lämnade Irland vid 22 års ålder. De följande trettiofem åren bodde han omväxlande i Trieste, Rom, Paris och Zürich. Han blev europé och internationalist, men som författare var han ändå alltid trogen sin hemstad och lät alla sina berättelser utspelas där.

Efter föredraget blir det utrymme för frågor från åhörarna. Jag ställer själv en fråga och råkar i den avslöja att jag är svensk. När frågestunden är förbi går Hans Walter Gabler fram till mig och säger på perfekt svenska utan tysk brütning:

– Jaså, du är från Sverige. Vad gör du här i Dublin i december?

Dagen därpå träffas vi för att ta en kopp kaffe på Buswells mittemot National Library. Den i Joycekretsar legendariske professorn berättar då att han är uppvuxen i Stockholm, att han var 2 år gammal när hans familj flyttade dit 1940, eftersom hans far blev utnämnd till chef för den svenska sektionen av det tyska optikföretaget Zeiss. Först vid elva års ålder och efter att ha hunnit börja i första årskursen i realskolan, flyttade han 1951 tillbaka till Tyskland med sina föräldrar. Läsåret 1959–60 återvände han till Sverige och studerade

James Joyce. FOTO: TT

litteraturhistoria vid Uppsala universitet.

Europa är mindre än de flesta tycks tro. Vikingar grundade Irlands två största städer, Dublin och Cork. När islänningarna på 1990-talet lät analysera sin genpool, visade det sig att denna bestod av en blandning av skandinaviska och keltiska gener. Vigdís Finnbogadóttir, Islands president 1980–1996, har uttryckt sin övertygelse om att den isländska vitterheten och Sagalitteraturen har keltiska rötter. I ett tal hon höll i Sverige 2012 uttryckte hon tacksamhet över att vikingarna hade blandat sitt ”barbarblod” med de keltiska slavar de tagit med sig hem från Irland och hävdade, att ”det är de keltiska generna från slavarna som har givit Island sagorna”.

När Nora Barnacle första gången såg sin blivande man trodde hon att han var en svensk sjöman. Vid det laget var det annars en norrman som var Joyces favoritförfattare, Henrik Ibsen. Några år senare lärde sig Joyce norska för att kunna läsa Ibsen i original. I samband med familjens flytt från

> *James Joyce representerar ett annat Irland än det som Sinn Fein och de grånade patrioterna vill högtidlighålla och dra ideologiska växlar på.*

Trieste till Paris gick han miste om sin lärare i norska, men lyckades skaffa en privatlärare i danska. När han besökte Köpenhamn under tre veckor 1936 talade Joyce danska.

Joyce var irländare, men han var också europé. Det är som sådan han är en förebild för dagens unga, för dem som hoppas på Europa och har tröttnat på *The Troubles*.

LYRIK

Ett urval som havererat

Antologin *Svensk poesi* är bra när det gäller den äldre dikten. Men sedan blir urvalet tendentiöst, skriver **Michael Economou**.

MATCHVIKTEN PÅ LITTERATURVETARNA Daniel Möllers och Niklas Schiölers urvalsvolym *Svensk poesi* (Albert Bonniers förlag) – 2 008 gram och 1 071 sidor – går knappast att anmärka på; föregångare som *Svensk dikt* (1978), *Den svenska lyriken* (1978), *Svensk lyrik* (1980) och *Lyrikboken* (1983) blir i jämförelse lättviktiga.

De 650 dikterna är glädjande tecken på vår lyrikskatt. Runtexter tillhör det litterära arvet och ger i antologin en suggestiv upptakt till svensk poesi, som efterhand tar sig an vidlyftiga och angelägna ämnen. Man finner också femtio kvinnor, vilket förvisso inte är många jämfört med de hundrafyrtiotre männen, men likväl en utveckling. Redaktörerna har levt upp till vad de sagt i intervjuer om större jämställdhet, det tillfredsställer ens känsla för rättvisa att se hur bland andra Euphrosyne (1785–1854) och Thekla Knöös (1815–1880) har beretts utrymme; båda betydelsefulla och uppmärksammade under romantiken.

Det äldre materialet är förtroendeingivande, för att inte säga kulturarvsstärkande och kanoniserande, och därför viktigt att framhålla för en allmänhet, i skolor och på universitet. Så långt i urvalet finns inte mycket diskutabelt med projektet, så långt är kriterierna – ”konstnärlig kvalité” och ”litteraturhistorisk relevans” – respekterade och hållbara. Inte heller det faktum att Carl Michael Bellman är den diktare som fått störst utrymme i antologin kan vara något att orda om – ton och text bär tillsammans på starka uttrycksmöjligheter, vilket 2016 års Nobelpristagare i litteratur också bekräftar genom en lång karriär.

Det är med 1900-talets moderna och postmoderna poesi som något händer i *Svensk poesi*, för att inte säga havererar. Något ska läggas tillrätta varför annat måste underordnas, tycks Möller–Schiöler ha resonerat; något anses tillhöra en ”utveckling”, medan annat har valts bort av skäl som inte på något sätt rättfärdigas av redaktörernas i förordet redovisade, tämligen magra urvalsprincip. Det råder i antologins moderna del en alltför kraftig betoning av språkmaterialism och postmodernism samt mot en poesisyn som bottnar i tankar om att all så kallad utveckling är utvecklande.

LÅT MIG GE exempel på vad som sker om man har en sådan syn, och jag tvingas då med sorg i hjärtat konstatera att många poeter måste räknas bort – både män och kvinnor, vilka hamnat utanför av skäl som framstår som svårförståeliga och som av redaktörerna inte någonstans görs mer begripliga. Förgäves söker jag Folke Isaksson, Gösta Friberg, Ylva Eggehorn, Stig Sjödin, Maria Küchen, Östen Sjöstrand, Göran Greider, Göran Tunström, Gösta Ågren, Christine Falkenland, Niklas Rådström, Lars Gustaf Andersson, Göran Printz-Påhlsson, Tommy Olofsson, Niklas Törnlund, Lars Lundkvist, Petter Bergman, Stina Aronsson, Birger Norrman, Sten Hagliden, Elisabeth Hermodsson, Gunnar Lundin, Joar Tiberg, Fredrik Ekelund, Agneta Pleijel och Clemens Altgård med flera. Ja, var är exempelvis Ernst Brunner, Pär Hansson, Helga Krook, Anne-Marie Berglund och Ingrid Kallenbäck?

Det är således inte få poeter, vilka har betytt och betyder något för svensk poesiscen, och till det otäcka hör som sagt att listan kunnat utökas, varför tröst för dem som valts bort från *Svensk poesi* således är att de hamnat i gott sällskap – om det alls kan lindra någons ledsnad över att inte räknas in i Möllers–Schiölers kanoniseringsförsök, vilket i sig försvårar för läsarna att ana konturerna av relevanta, förhärskande utvecklingslinjer i svensk 1900-talspoesi.

Kort sagt: språkmodernister och språkmaterialister har fått ett oproportionerligt stort utrymme. Lars Mikael Raattamaa, Katarina Frostenson, Ann Jäderlund och Johan Jönson med flera ska givetvis vara med, men inte med sådant utrymme. Redaktörernas starka och generösa betoning av deras betydelse har i antologin gått ut över många andra poeter. Sådan är inte verkligheten; bortvalda poeters produktion lever också upp till kriterierna som styrt Möllers–Schiölers urval. Man antyder inte ens att det finns andra uppfattningar och konkurrerande skolor med många poeter, såväl kvinnor som män, vilka kunde ha ingått i antologin och vilka kunde ha gett läsekretsen en bättre uppfattning om annorlunda utvecklingstendenser. Särskilt djärvt är ett sådant utelämnande arbetssätt nu inte – möjligen egensinnigt, men knappast hederligt och rättvisande.

MÅNGA POETER VERKSAMMA i en mer narrativ-klassisk stil, ofta med sina inspirationskällor hämtade ute i Europa, tillhör dem som valts bort. Ett lysande undantag finns i denna tradition; den i antologisammanhang tidigare försummade Jesper Svenbro, men att han ensam får representera många utelämnade kolleger framstår som obegripligt när så många poeter i den språkmaterialistiska skolan har beretts stort utrymme.

Lika obalanserat och föga historiskt framstår redaktörernas i antologin redovisade ”facit” avseende de så kallade konkretisternas betydelse för svensk poesi under 1950- och 1960-tal. Dessa poeter, för vilka språket framstod som mer material än medel, är föregångare till språkmaterialisterna som ju också mer eller mindre vecklar in sig i språket utan att nödvändiga utgångar till friskare luft alltid öppnas. Dessa två traditioners subjektiva, självförhärligande dekonstruktion av metaforen är förvisso revolterande och stark, men också rätt inskränkande av begreppet meningsfull konstnärlig relevans. Konkretister och språkmaterialister har i antologin fått så stort utrymme att man misstänker att det är ett resultat av polemik mot andra poesiuppfattningar.

KRÖNIKA

Skrytsam klassresa

Charlotta Levay är docent i företagsekonomi vid Lunds universitet.

Hur ofta har vi inte hört den – hjältehistorien om klassresenären som lyckats här i livet trots sitt enkla ursprung. Det finns hur många intervjuer, självbiografier och filmer som helst på det temat. Nyligen sändes exempelvis en hyllad dokumentär i SVT om Leif G W Perssons klassresa, byggd på hans likaledes prisade självbiografi med samma ledmotiv. För fler exempel är det bara att googla på ord som ”klassresa”, ”gripande” och ”skildring”. Eller lyssna på valfritt avsnitt av Sommar i P 1. Min uppskattning är att minst var tredje Sommarpratare säger något om sin sociala klassresa.

Fenomenet är inte nytt. För knappt tio år sedan noterade kulturskribenten Mats Gellerfelt att det plötsligt talades mycket om klass och klassresor i svensk skönlitteratur. ”Numera tycks vartenda arbetarbarn som lärt sig läsa ha gjort ’klassresan’ ”, påpekade han med sedvanlig skärpa, men uttryckte också uppskattning för lyckade versioner (SvD 28/5 2007).

Här är de bärande elementen i en typisk klassreseskildring: En hjälte eller hjältinna med arbetarklassbakgrund eller allt oftare invandrarbakgrund. Enkla uppväxtförhållanden. Huvudpersonen har inte samma möjligheter i livet som andra. Blir nedtryckt och lär sig slå tillbaka, tuffa till sig. Kämpar hårdare än alla andra för att lyckas. Känner en stark revanschlusta. Och lyckas mot alla odds! Blir idrottsstjärna eller stjärnreporter eller skådespelare eller minister.

Underförstått är detta en seger inte bara för hjälten/hjältinnan utan för rättvisan. Underförstått är detta en särdeles rekorderlig person som det gått så bra för, trots att han/hon hade allt emot sig.

Ibland ingår även något om osäkerheten som upplevs i olika sociala situationer i de höga samhälleliga strata där personen numera rör sig, ibland något om en inre kamp med skuldkänslor. Det ger en mänsklig touche och visar att personen är ödmjuk och genuin och inte glömmer sitt ursprung.

Klassresegenren legitimerar något som annars är tabu i vårt land – ohämmat skryt. Man accepterar att människor breder ut sig om sin egen kämparanda, målmedvetenhet och framgång eftersom det tjänar ett föregivet ädelt syfte – att bygga upp självförtroendet hos andra med samma enkla bakgrund. De ska kunna identifiera sig med den hjältemodiga klassresenären.

Observera att det inte handlar om ett individuellt fenomen i form av särskilt skrytsamma personer utan ett kollektivt mentalt ramverk som uppenbarligen delas av många. Alla samarbetar. Intervjuare, redaktörer och producenter uppmuntrar klassresenären att ösa på om sin egen förträfflighet.

En välvillig tolkning är att detta är en modern variant av askungesagan och otaliga sagor på temat käck gosse ger sig ut i skogen, överlistar troll och drakar och vinner prinsessan och halva kungariket. Men du hör ju själv – det är sagor man berättar för små barn, medan ”klassungesagan” dras för vuxna.

Så nästa gång du hör en sådan här berättelse, gör tankeexperimentet att det som sägs skulle sägas utan klassresans legitimerande ram. Alltså någon som systematiskt beskriver omgivningen som orättvis och sig själv som fantastisk och som tycks ha obegränsat behov av att framhålla sina starka sidor och framgångar – och sin ödmjukhet, såklart.

Man börjar undra – finns det klassresenärer som inte är narcissister? Och även om man själv råkar tillhöra samma missgynnade grupp som huvudpersonen och känner igen en del av de utmålade hindren, är det verkligen sådan man vill bli?

I korthet

Läs en gång till

I sin bok om Gunnar Ekelöf jämför Olof Lagercrantz honom med den jämnårige diktarkollegan Artur Lundkvist. Lundkvist reste mycket men återvände inte till samma platser. Han läste aldrig samma bok två gånger, medan Ekelöf ständigt återvände till vissa böcker.

Jag tror att Lagercrantz enkla iakttagelse säger något väsentligt om dessa två författare, och jag har alltid känt större sympati för Ekelöf än för Lundkvist. För Ekelöf var det viktigt att skaffa sig sin egen intellektuella egendom, den som han verkligen kunde kalla sin. Annan egendom intresserade honom mindre.

Många texter läser man utan större engagemang, men plötsligt kommer det en bok som verkligen talar direkt till dig och blir en del av din personlighet. Vid olika faser i livet återkommer man till den. Och varje ny läsning fördjupar förståelsen.

Lagercrantz har beskrivit hur han själv som ung, innan han blev kritiker, snabbt slukade den ena boken efter den andra. Han återvände aldrig till samma verk och mindes knappt något av det lästa. Med tiden lärde han sig omläsningens konst: på 1980-talet blev hans många läsningar av Joseph Conrads *Mörkrets hjärta* omtalade.

Jag har goda vänner, som jag annars beundrar och betraktar som bildade, som aldrig läser samma bok två gånger. De betraktar omläsningar som slöseri med tid när så många verk är olästa. Men vad har man för glädje av att ha läst en viss klassiker för tjugo år sedan, om man inte kommer ihåg mycket av den? En berömd novell av Borges handlar om Funes, som mindes bokstavligen allting han hade upplevt. Om man är som han har jag förståelse för att man aldrig öppnar samma bok två gånger, men ytterst få är det.

I mina elakare stunder misstänker jag att de som inte omläser har gripits av något slags duktighetspanik, att de vill kunna skryta med att ha läst så många böcker som möjligt. De läser inte med glödande kinder, utan sammanbitet.

För att hämta stöd för min uppfattning återvänder jag till en av böckerna på mina hyllor, den romerske filosofen Senecas *Om livets korthet*. Seneca manar till eftertänksam läsning av få böcker:

> *Du måste dröja hos vissa bestämda andar och från dem söka dig näring för din själ, om du verkligen vill vinna någon förblivande behållning av vad du läser. Den som är överallt, han är ingenstädes. Den som tillbringar hela sitt liv på resor, han får nog många bekanta, men inga vänner.*

David Andersson

RECENSIONER

Detta nummers recensioner:
Torbjörn Elensky *yttrar sig frihetligt;* ***Niklas Anderberg*** *reformerar bilden av reformationen;* ***Peter Luthersson*** *bildar sig folkligt;* ***Benny Carlson*** *ärerräddar (delvis) ekonomiämnet;* ***Staffan Ulfstrand*** *grubblar över gubbtillvaron;* ***Ylva Herholz*** *definierar tysk identitet;* ***Martin Hårdstedt*** *lär av historien;* ***Mark Brolin*** *lyssnar till tissel och tassel;* ***Hans Hederberg*** *svalkar sig under en guldpalm;* ***Håkan Tribell*** *tänker tillbaka på samtiden;* ***Ann-Sofie Dahl*** *hovniger.*

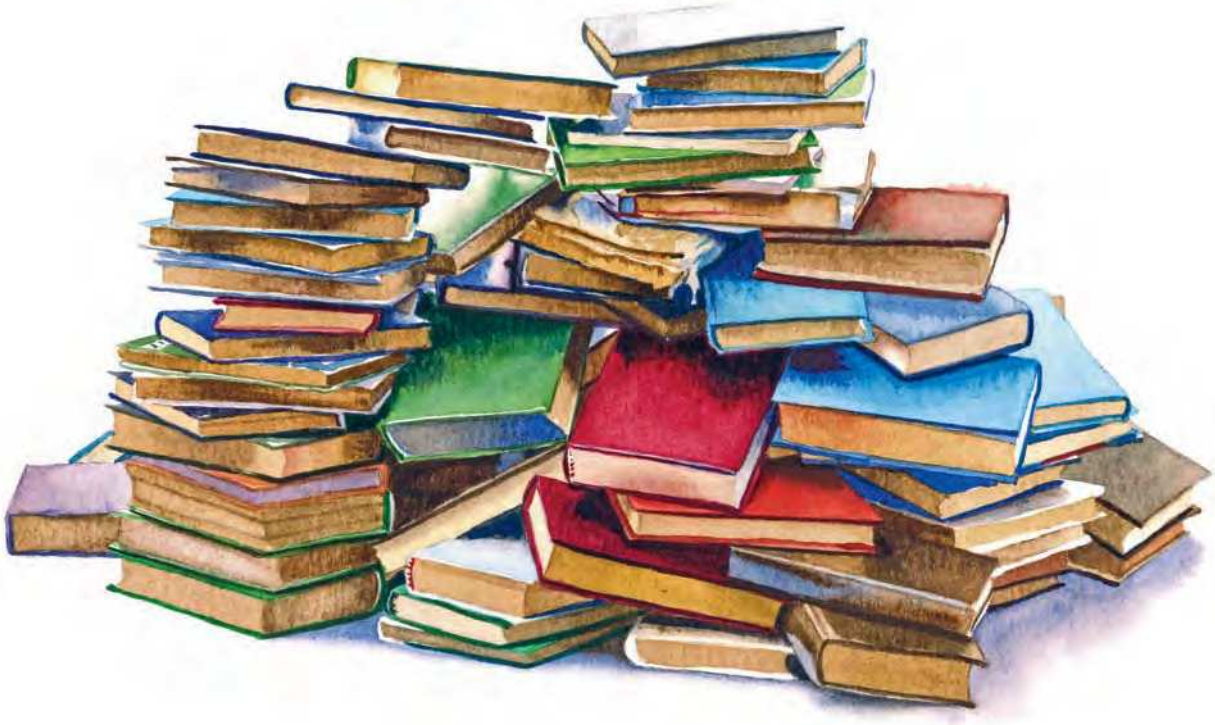

Nya röster: Sprejburk bra, tangentbord ännu bättre.

Alla begär ordet

Ny teknologi innebär nya förutsättningar för vad som yttras i offentligheten, vilket i sin tur innebär nya utmaningar för alla dem som förespråkar ett stort mått av frihet. Torbjörn Elensky läser ett verk med encyklopediska ambitioner och hävdar den västerländska toleransens överhöghet.

YTTRANDEFRIHET

Vi är i Sverige vana vid att betrakta yttrandefriheten som självklar. Den har aldrig på allvar utmanats i vårt land, inte på mycket länge åtminstone, och det har funnits välfungerande mekanismer för att rensa bort extrema yttranden från offentligheten under i stort sett hela efterkrigstiden. Antagligen är det denna självklarhet som gör att vi är så illa förberedda för samtidens nya utmaningar. Plötsligt finns det teknik som låter vem som helst yttra sig, ofiltrerat. Det visar sig att det finns ett uppdämt behov, tydligen, av att hata, förtala, fördöma och bete sig allmänt illa, något som inte har synts förrän det gjorts möjligt i alternativa medier på nätet. Vi har också fått en alldeles särskild prövosten i konstnären Lars Vilks rondellhund, som har stört ordningen på ett sällan skådat sätt och tvingat fram ställningstaganden, åsikter och reaktioner som ställer yttrandefrihetens problematik på sin spets i ett land som inte alls är vant vid att debattera så grundläggande frågor på allvar. Har man verkligen rätt att provocera när det riskerar att leda till våld? Ska man verkligen ge sig på en ”svag grupp” som muslimerna i Sverige? Får man driva med andras tro, när den är så tätt knuten till deras kollektiva identitet?

Yttrandefrihetens utmaningar tillhör vår tids stora frågor. Det är ett helt trivialt påstående, naturligtvis. Men få förstår den postgutenbergska yttrandefrihetens problematik, trots att den är helt grundläggande för både politik och forskning och internationella relationer, inte minst i förbindelserna, och de möjliga konflikterna, mellan olika kulturella, religiösa och ideologiska sfärer.

På ena sidan finns de som sorglöst menar att maximal frihet löser allt – och som glömmer att graden av engagemang hos dem som yttrar sig, samt alla tänkbara sociala, ekonomiska och andra begränsningar påverkar inte bara vad som *får* sägas, utan vad som faktiskt *kan* sägas. På den andra sidan finns de som tycks tro att enkla avgränsningar löser allt: bara vi blir av med rasism, skymfanden av Muhammed, vissa sorters porr och våldsskildringar, och helst också dumheter, lögner och allmänt uppvigglande påståenden, så är det lugnt. Ingendera sidan erbjuder någon lätt framkomlig väg. Själv lutar jag mer åt den förra sidan, främst på grund av att den senare helt enkelt är auktoritär. Öppnar man för ››

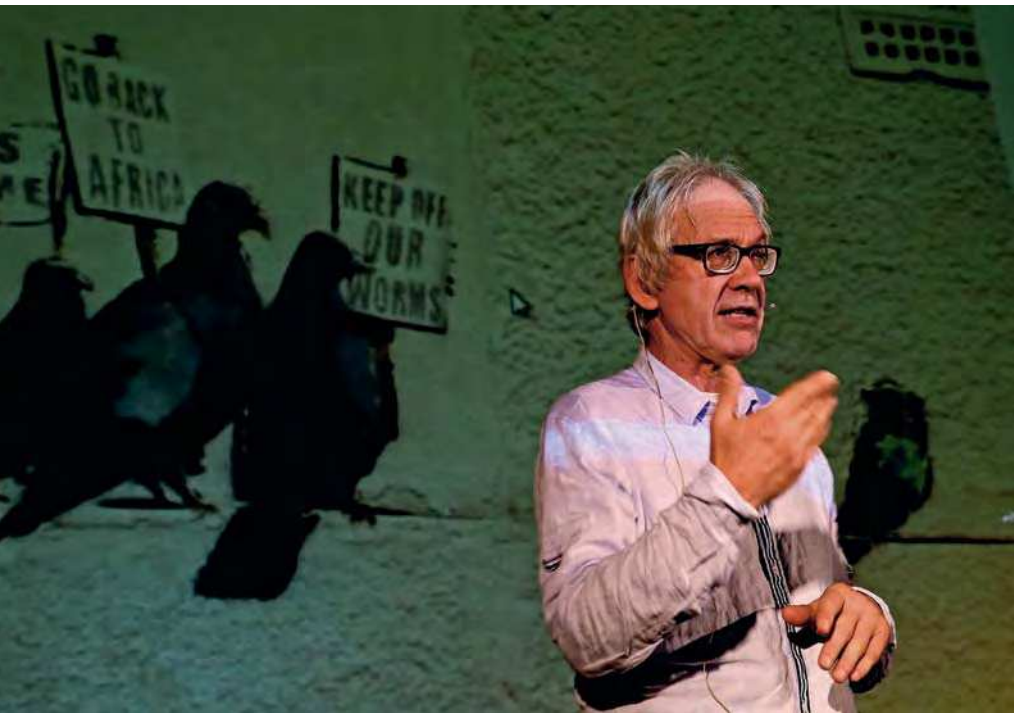

Lars Vilks: går över gränsen.
FOTO: PEDERSEN, TERJE/TT

auktoritära lösningar, skapar man värre problem och åstadkommer bara vad som i själva verket är skenlösningar som ökar spänningarna och förvärrar konflikterna, oavsett om de kortsiktigt kan tyckas hålla dem nere. Men jag inser också problemet med exempelvis lögners och propagandas negativa genomslag i offentligheten.

Tyvärr tycks det långtifrån självklart att förnuftet råder när allt och alla har samma rätt att yttra sig, och det är ett återkommande problem att lögner backas upp av stora ekonomiska resurser, det gäller exempelvis spridandet av kreationism och de ryska troll som jobbar övertid med att infiltrera den europeiska offentligheten och om inte annat skapa osäkerhet och oro. Men det går inte heller lagvägen att förbjuda missbruket av de friheter som utgör själva grunden för hela vår samhällsordning. Censur leder bara till nya uttrycksformer, nya fora, ännu fler underjordiska samlingsplatser, såväl på nätet som ute i verkliga livet, och känslan av orättvis behandling kanske minskar antalet följare, kortsiktigt, men det stärker också de verkligt övertygade i deras kamplust. Så vad göra? Ta ansvar och aktivera sig, det är det enda som duger. Fler borde göra det när nu möjligheterna finns. Det krävs inte ens särskilt stort mod för det, här i Sverige, till skillnad från i stater som Iran, Kina eller Saudiarabien, där aktivister och regimkritiker regelbundet fängslas, torteras och avrättas.

Timothy Garton Ash har lång erfarenhet av censur bakom järnridån. Minnet av kommunistdiktaturernas grepp om offentligheten har bidragit till att göra honom till en hängiven försvarare av yttrandefriheten. Ironiskt nog var det han som myntade begreppet ”upplysningsfundamentalist” i samband med en debatt med Ayaan Hirsi Ali för några år sedan. Men han har själv sedermera tagit avstånd från begreppet. Även i sin nya bok, *Free Speech*, nämner han det hela och upprepar att det var ett felaktigt uttryck. Upplysningen är per definition inte fundamentalistisk, den underminerar tvärtom alla typer av fundamentalism, och ett av dess bärande element är just yttrandefriheten. Den är helt central i alla de politiska, kulturella och vetenskapliga genombrotten under senare århundraden.

”Så vad göra? Ta ansvar och aktivera sig, det är det enda som duger. Fler borde göra det, när nu möjligheterna finns.”

Boken är en grundlig genomgång av principerna för yttrandefrihet i vad han kallar ”Cosmopolis”, den sammankopplade postgutenbergska värld vi lever i. I tio punkter går han igenom vad han anser är nödvändigt för att våra sammankopplade offentligheter ska kunna verka på ett fruktbart sätt. Förutom pappersboken finns även en webbsida, freespeechdebate.com (som jag rekommenderar till alla som vill delta i det livsviktiga samtalet kring dessa frågor), där bokens punkter presenteras både i text- och videoform, och där det pågår en ständig, global debatt kring begreppen, motsättningarna och svårigheterna, liksom om möjligheterna att komma vidare. Förutom engelska finns sidan tillgänglig på dussinet andra språk, som kinesiska, persiska och arabiska.

Detta är alltså inte bara en teoretisk utläggning av grundläggande principer av det slaget vi kan höra i politiska högtidstal, utan det är verkligen fråga om handgriplig aktivism som på ett föredömligt sätt tar till vara den nya teknikens möjligheter. Även om just den pappersbok jag här recenserar är ett avslutat verk som går att bedöma för sig, är den viktigare delen av arbetet den kollektiva webbplatsen, där teorierna kan prövas, utmanas och kanske befästas, i en gemensam arbetsprocess som inte bara visar hur yttrandefrihet, demokrati, och allt det andra, som är så viktigt för oss fungerar, utan praktiserar dem i en öppen miljö.

Det är givande att läsa Garton Ashs bok sida vid sida med Niklas Orrenius reportage om Lars Vilks, *Skotten i Köpenhamn*. Där den förre systematiskt och övertygande visar varför yttrandefriheten är så grundläggande, med många exempel, demonstrerar den senare systematiskt i turerna kring Vilks ett konkret fall som verkligen undersöker hur det kan gå till i en demokrati med högt självförtroende men utan större erfarenheter av konflikter och utmaningar, när någon systematiskt väljer att gå över gränsen. Vilks har aldrig gjort det lätt för sina försvarare, och enligt Orrenius är det just en poäng med projektet: vi ska inte vara säkra på var vi har honom, eller ens om han faktiskt är rasist eller inte. Han vägrar konsekvent att reda ut sina egna ståndpunkter på ett sätt som skulle kunna lugna folk.

Orrenius har förmågan att synliggöra svårigheterna och motsättningarna i sin text, utan att han själv faller i fällan att förenkla eller ta ställning på något förenklande sätt för att själv framstå som entydigt god och rättrådig. Han sätter in Vilks i ett konstteoretiskt sammanhang och redovisar samtidigt hur störd han själv blir av vissa aspekter av verksamheten, och förklarar dessutom varför yttrandefriheten måste försvaras. Just svårigheterna som uppstår kring Vilks gör detta extra tydligt: ”Utan yttrandefrihet, ingen demokrati. Alla vet det.”

Konflikter lär vi aldrig helt bli av med, men uppgiften är att skapa fora och former för att hantera dem så att största möjliga frihet för de allra flesta kan bevaras och utvecklas. Grundläggande liberala idéer egentligen, men som gång på gång stöter på motstånd i vår samtid, från både höger och vänster. Det gäller för den liberalism som har anspråk på att vara mainstream i världen att förklara varför dess hegemoni också är det bästa för de olika mera marginella och, i förekommande fall, extrema debattörerna i offentligheten. Detta är en av de centrala paradoxerna med de friheter som vi i väst sedan länge omhuldar: de fungerar inte fullt ut om de inte också ger sina motståndare spelrum, men motståndarna måste förmås att acceptera den liberala, västerländska överhögheten och de spelregler som ger både dem och deras motståndare möjlighet att ta plats, men aldrig som något annat än marginella spelare på den övergripande liberala arenan. I samtiden finns det starka krafter som utmanar denna modell, och dessa kan lätt göra det med hänvisning till den spelade naiviteten hos de företrädare som låtsas att spelplanen är lika för alla. Utmaningen för liberaler idag är att inse hur de själva intar centrum, samtidigt som de utgår från att de själva alltid är sakliga och rättvisa, neutrala, helt enkelt, som vattnet som alla de andra simmar i.

”När offentligheten inte längre är offentlig – när torget byggts över och blivit en galleria – måste vi ställa nya frågor kring den.”

Garton Ash har valt att spalta upp sin argumentation i tio punkter, genom vilka han behandlar ämnet ur ständigt nya infallsvinklar: 1) Livsblod, 2) Våld, 3) Kunskap, 4) Journalism, 5) Mångfald, 6) Religion, 7) Privatliv, 8) Hemlighetsmakeri, 9) Isberg och 10) Mod. En del av rubrikerna är rätt uppenbara, medan andra väcker frågor. Den fria debatten är demokratins och forskningens livsblod. Våld är en oacceptabel reaktion på ord. Kunskap kräver frihet att framföra också obehagliga åsikter. Journalism är nödvändigt, ständigt granskande, fri och konsekvensneutral. Detta är saker som de flesta är överens om, åtminstone här hos oss.

Men sedan blir det svårare: Vad är det för mångfald som efterfrågas egentligen? Hur ska religion avgränsas – bör även scientologi och Det flygande spaghettimonstret skyddas? Varför skulle religion förtjäna särskilda hänsyn, som inte andra läror och ideologier åtnjuter? Hur skyddat ska kändisars och politikers privatliv vara? Vad är privat egentligen? Vilka hänsyn är det rimligt att ta till staters och företags behov av hemlighetsmakeri? Detta är frågeställningar som Garton Ash går igenom med stor noggrannhet. Ibland serverar han självklarheter, men oftast tvingar han sin läsare att tänka vidare och verkligen engagera sig i den problematik han presenterar. Jag har själv diskuterat flera av dessa ämnen i olika sammanhang, och det lär bli anledning att återvända till dem många gånger. Svårast och intressantast, och mest förtjänt av en fördjupad diskussion idag tycker jag hans nionde punkt är. Detta isberg – vad är det?

Galleria: Torget flyttar inomhus, offentlighet med nya villkor. FOTO: FREDRIK SANDBERG/TT

Content, innehållet, är vad de flesta av oss upplever av internet. Vi läser artiklarna, spelar spelen, chattar med varandra och funderar sällan eller aldrig på de tekniska förutsättningarna. Men villkoren för att vi utan problem ska kunna använda oss av nätet är lätthanterade applikationer (appar), fungerande sessioner, TCP/IP-adresser, datalänkar och längst ner i botten de fysiska installationer som möjliggör själva nätet. Vi lever långtifrån i någon ”postmateriell” värld, även om en del idag förleds att tro så. Förutsättningarna även för det allra mest abstrakta chattandet ligger nedgrävda i jorden, och det är fortfarande mineraler, ingenjörskonst och programmering som ger oss möjligheten att surfa på den symbolmättade oceanen. Det är en global infrastruktur som i hög grad är privatägd, även om flera av de företag som äger den också står nära olika politiska makthavare.

Större delen av all internettrafik går genom några hundra växlar, IXP, som även de är fysiska och står på olika platser i världen. De är känsliga för terrorattacker, och de är väldigt enkla att koppla in sig i för den som vill spionera, vare sig man är makthavare eller spion. Det är en styrka i Garton Ashs bok att han är så noga med att redovisa dessa saker.

Yttrandefriheten är inte bara en abstrakt rätt att säga vad man vill, utan den kräver såväl fungerande rum, platser och plattformar som gemensamma språk och spelregler.

Garton Ash menar att det på isbergets alla nivåer finns olika former av kontroll, inställningar och tillgänglighet: ”fysiska, tekniska, kommersiella, diplomatiska, legala, administrativa, redaktionella…”. Kampen om makten över detta system med alla dess kontrollpunkter ››

involverar – förutom stater, säkerhetstjänster och liknande – också finansiella institutioner, banker, kreditkortsföretag och andra intressenter. Enligt forskaren Laura DeNardis, som Garton Ash hänvisar till, finns det nio lager inom vilka det fria informationsutbytet kan förhindras, med eller utan avsikt, och mer än 100 olika ”levers of control”, alltså ett slags dynamiska kontrollsystem som begränsar uttrycksmöjligheterna på nätet, på gott och ont, givetvis. De abstrakta principerna vilar på en högst materiell grund.

Utmaningarna mot det fria ordet kommer idag inte bara från politiska och religiösa extremister. Ett av samtidens största problem, som ännu är alltför litet utrett och förstått, är att en så stor del av offentligheten faktiskt tillhandahålls på privatägda plattformar. POPS – privately owned public spaces – är ett begrepp som hör hemma i stadsplaneringen sedan tidigt 1960-tal. Det syftar på stadsrum som ägs och drivs av privata företag, som gallerior, köpcentrum, hotellobbyer och liknande. Alltså platser som är privata, men samtidigt tillgängliga för allmänheten, och där således exempelvis yttrandefrihet, i form av demonstrationsrätt, råder.

Åtminstone i teorin; brandföreskrifter, säkerhetstänkande och omdefinieringar av utrymmenas funktioner kan förändra förutsättningarna, om det av någon anledning anses önskvärt. Den postgutenbergska, globaliserade offentligheten domineras av fyra POPS: Google, Apple, Facebook och Amazon. Till dessa kommer flera mindre, alltifrån Ebay till Instagram, samt chattjänster av olika slag, som inte bara möjliggör att utan faktiskt styr hur vi kommunicerar med varandra. Samtidigt som dessa är globala, och de största används av miljarder personer, finns det ingen global lagstiftning som styr dem. Mestadels är de underkastade amerikansk lagstiftning, som är extremt tillåtande när det gäller yttrandefrihet, mycket mer än i de flesta andra länder. Samtidigt är exempelvis Facebook överkänsligt för nakenhet, och censurerar per automatik även de oskyldigaste bilder om könsorgan eller bröst råkar skymta, medan de kan tillåta hatgrupper, vare sig dessa är nazistiska, islamistiska eller kommunistiska, en väldigt stor frihet att ägna sig åt sitt som de behagar.

Mellan den vanliga offentligheten, i ett land som Sverige med dess rätt omfattande *public service*, och den helt privata sfären, som tidningar och tidskrifter med någon viss politisk profil, breder sig även här POPS ut – ett gränsland i offentligheten som vi ännu inte riktigt verkar veta hur vi ska hantera. Är till exempel bokmässan offentlig eller privat? Den är en betydande del av vår offentlighet, på sätt och vis ett slags POPS, då den drivs av ett privat företag: man måste betala för att medverka och ha biljett för att komma in. Har bolaget Bokmässan någon plikt att värna yttrandefriheten genom att ge vem som helst det utrymme den är beredd att betala för, oavsett budskap? Det är rätt tveksamt.

Man har givetvis rätt att säga nej om man inte vill ha någon viss utställare i sina lokaler. Samtidigt går det inte att påstå att ett sådant nej är helt oproblematiskt. Att utestängas från bokmässan, liksom från Facebook, är inte censur i strikt mening, men det är inte enkelt med denna typ av privatägd offentlighet när den har makt att stänga av och tysta vissa deltagare. Bokmässan dominerar, åtminstone under de dagar den pågår, nyhetssändningar, debatt, kultursidor och så vidare, på ett sätt som äger få motsvarigheter

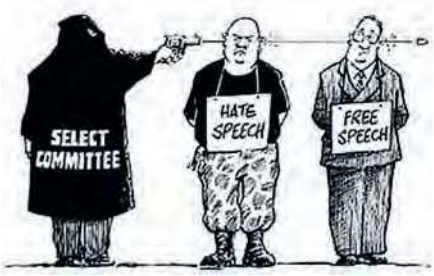

Troll och liknande: Spar på krutet!

i vårt land. Den har makt att ge utrymme, där sätts agendor, och den är numera helt enkelt en vital del av vår både kulturella och politiska offentlighet. Med den rollen kommer ett särskilt ansvar, som inte kan bygga enbart på strikt affärsmässighet, utan som även innebär ett aktivt ansvar för att forma denna offentlighet.

Det värsta i sammanhanget är inte censur, utan den typen av självcensur som utvecklas när folk inte är helt säkra på vad man egentligen får säga. Så snart gränsdragningarna blir otydliga, ser många till att ha ännu större marginaler än vad som är nödvändigt. Så fungerar censuren idag både i Iran och i Kina, enligt Garton Ash. Och även på andra håll är det framförallt vidgade gråzoner och olika informella typer av ostracism som begränsar vad som uttrycks offentligt. Det är ofta svårt att urskilja dessa praktiker, vilket gör att det principiella försvaret även för extrema och knasiga yttranden är viktigt. Av samma skäl är det problematiskt att uppmana folk att ”ta ansvar” för sina yttranden. Det må vara jobbigt att stå upp för dem man inte alls sympatiserar med, och som möjligen skulle vilja tysta en själv om de fick chansen, men om vi inte klarar att hålla på dessa principer idag, när vi ändå är rätt trygga och har det bra materiellt, kan vi vara säkra på att det slår tillbaka mot oss själva – vi som kallar oss fria intellektuella – när tiderna hårdnar. Även när olika inskränkningar införs till skydd för minoriteter kan de slå tillbaka:

> *[L]aws intended to afford protection to 'vulnerable minorities' have often ended up being used against members of those minorities. There is a reason for this. Members of a secure majority, where it still exists, are less likely to express themselves in extreme terms. They don't feel the need to scream to make themselves heard.*

När offentligheten inte längre är offentlig – när torget byggts över och blivit en galleria – måste vi ställa nya frågor kring den. Yttrandefriheten är demokratins livsluft. Det ena är inte tänkbart utan det andra, och det innebär att även förgripliga och obehagliga saker måste få sägas. En fungerande demokrati borde inte bara tolerera kritik, utan aktivt söka upp och stimulera den. Självkritiken, och den öppna debatten, är demokratins motor, det är vad som driver den, allt annat är bieffekter som är helt beroende av detta.

Utmaningen är inte, som Garton Ash så riktigt understryker, att utplåna olikheterna, utan att skapa en gemensam spelplan med gemensamma regler som ger olikheterna utrymme. Kan Cosmopolis fungera utan moralisk globalisering? Kan vi samverka utan att ha ett minimum av gemensamma värderingar och regler? Det är här den verkliga svårigheten framträder för västerländska liberaler i förhållande till andra – såväl religiösa fundamentalister, politiska extremister och auktoritära reaktionärer som radikala revolutionärer. Själva toleransen i sig är en liberal, västerländsk värdering. Visst är den överlägsen jämfört med alternativen, inte minst för att den klarar, i bästa fall, att härbärgera alla de motsättningar som skapas av de många olika minoritetsåsikterna, men bara så länge den förblir den övergripande överideologin. Det går inte att

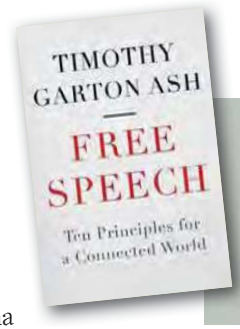

FREE SPEECH
TEN PRINCIPLES FOR A CONNECTED WORLD
TIMOTHY GARTON ASH
Atlantic Books 2016

göra motstånd mot den utan att bekämpa själva kärnan i den, och alla minoriteter som gör det kommer i förlängningen att skada sig själva, även om ett fåtal av dem kanske kan skapa fickor där de kan existera i skenbar självständighet, utanför den västerländska toleransens överhöghet.

Det sista avsnittet i *Skotten i Köpenhamn* ägnas Mahu. en iranskfödd kvinna, som idag lever i Sverige och verkar som konstnär. Hon blev bortgift som nioåring och fick sitt första barn när hon själv var 14 år. Av ren skräck var hon en tid i sitt liv religiös, men med tiden kom hon ur det. För henne är Lars Vilks en hjälte, vars rätt att måla vad han vill är självklar. Hon har själv fått uppdraget att porträttera Muhammed till en islamkritisk bok. Helt säker på att hon ska ta på sig uppdraget är hon inte, men hon får sista repliken i hela boken: ”Jag har bestämt mig för att inte vara rädd för dem heller.”

Mod, den sista av Garton Ashs rubriker, är egentligen den viktigaste. Det krävs mod för att stå emot makten, det är grunden för allt. Men det krävs också mod för att utsätta sig för hån och fördömanden, det krävs mod för att utmana konsensus och säga ifrån när folk missbrukar sina positioner. Det krävs mod för att stå emot frestelser, och det krävs i dessa prekära tider faktiskt mod för att våga riskera sin position, sin ekonomiska trygghet. Inte bara staten och det offentliga är i behov av detta mod, utan även privata företag som verkar på en fri marknad är i behov av modiga anställda som vet att säga ifrån i tid när saker inte står rätt till. Om alla förstod detta, skulle det inte krävas så mycket mod för att säga ifrån.

Men mod utan kunskaper spårar lätt ur i rättshaverism, den mödan är förspilld hur behjärtansvärd den ursprungligen än kan ha varit. Timothy Garton Ash ger i sitt arbete kring yttrandefrihet, både på hemsidan och i denna bok med sina smått encyklopediska ambitioner, inte bara argument för en abstrakt rättighet, utan även kunskap om hur hoten ser ut och varifrån de kommer: staten (som vanligt), men också privata och kommersiella intressenter, trollarméer, politiska och religiösa extremister, och så vidare. Det är viktigare än någonsin att vi förstår principerna för yttrandefriheten, inklusive dess materiella förutsättningar, i det postgutenbergska Cosmopolis där vi lever idag.

Torbjörn Elensky

Sanktionerat pöbelvåld: Bartolomeimassakern målad av François Bubois. FOTO: WIKIPEDIA

Social dynamit

HISTORIA

Är det meningsfullt att dela upp historien i perioder? Kan den inte lika gärna betraktas som ett enda pågående förlopp? Detta frågar sig en av företrädarna för Annalesskolans andra generation, Jacques Le Goff, i sin sista bok, *Faut-il vraiment découper l'histoire en tranches?*. En av skolans deviser var att lägga tonvikten på historiens ”longue durée”, ett uttryck myntat av Fernand Braudel. Detta innebär att man har en längre tidsblick som även innefattar sociala, psykologiska och geografiska faktorer. Mer traditionell historieskrivning framhäver betydelsen av fältslag, konflikter mellan kungahus och påvar och föredrar att systematisera det historiska skeendet efter fasta årtal.

Annalesskolans djupare synsätt och dess accentuering av underliggande mekanismer och fokusering på bredare befolkningsskikt har utövat ett stort inflytande på många historiker. Samtidigt har det medfört en upplösning av den rigorösa gränsdragningen. De flesta forskare är till exempel numera eniga om att medeltiden knappast var så primitiv och mörk som vi hittills tagit för givet. Istället för att betraktas som en monolitiskt efterbliven tidsålder kan den framstå som både blomstrande och framstegsvänlig.

Carlos M N Eire har följdriktigt gett sin senaste bok titeln *Reformations* – reformationer i pluralis. En av de reformationer vi knappt känner till var den katolska, vilken enligt Eire hade startat långt innan Luther lanserade sina teser från Wittenberg. Behovet att agera mot den ortodoxa kyrkans hegemoni var inte bara förbehållet dem som senare kom att kallas protestanter. Även inom katolicismens egna led pågick en strävan efter att återställa den ursprungliga tron och genomföra en grundlig omorganisation. Kyrkans maktbegär och pråliga spektakel var för många troende omisskännliga tecken på ett korrupt system.

Eire är en kubanskfödd specialist på senmedeltiden och det gryende Europa; han har tidigare publicerat den fascinerande studien *War against the idols*, där han framför idén att bildstormandet inte var en biprodukt av reformationens framfart, utan att det i själva verket utgör en central komponent i dess ideologi. Dessa protester mot en avgudadyrkan resulterade i ett vildsint skövlande av allt som skymde sikten för den sanna tron. Skulpturer, tavlor, orglar, mässhakar och andra attiraljer: hela den katolska kyrkans rekvisita blev suspekt och skulle med alla medel utplånas.

Reformations täcker åren 1450–1650 och beskriver utförligt reformationens rötter i den sena medeltidens humanism. Vidare ››

avhandlas lutheranismen, dess brytning med reformationen i Schweiz och den tumultartade utvecklingen på de brittiska öarna. Del tre behandlar katolicismens inre strid och reformatoriska strävanden. Vi följer Ignatius av Loyola på hans vingliga färd från ett lösaktigt leverne till stiftandet av den mäktiga jesuitorden. Såväl katoliker som protestanter blev, enligt Eire, mäkta förvånade över dess världsomspännande framgång.

Sista delen av boken ägnas åt konsekvenserna av religionskrigens härjningar. Många sociologer har för vana att peka på religionens försonande roll som socialt bindemedel. När det gäller detta blodiga tidevarv karaktäriserar Eire de olika fraktionernas stränga renlärighet och hätska retorik snarare som social dynamit, vilken hotade att spränga samhället i bitar. Han beskriver hur Frankrike under striderna mellan katoliker och hugenotter (kalvinister) utvecklades till ett helvete på jorden. När påven Gregorius XIII fick budskapet om den fruktansvärda massakern av tusentals hugenotter under Bartolomeinatten och efterföljande dagar år 1572 skickade han en gyllene ros till kung Karl IX, beordrade att man skulle sjunga Te Deum samt gav Vasari uppdraget att måla tre fresker i Vatikanen med scener från blodbadet. Inte sedan albigensiska korståget mot katarerna på 1200-talet hade så många offer skördats.

”Många reformatorer hade svårt att ställa sig bakom ett uppror mot en överhet som, enligt aposteln Paulus, ändå hade instiftats av Gud.”

Religionskrigens vågor gick höga över Europa och först efter den westfaliska freden började de dämpas något. En av orsakerna till att skepsis, rationalism och empirisk vetenskap slog rot under 1700-talet var, enligt Eire, att det uppstått ett starkt behov av att ta avstånd från denna aggressiva och härsklystna form av religion. Som andra påpekat kan man uppfatta reformationen som den åskledare som omvandlade tidens spänningar till sekularism och upplysning. Den katolske historikern Brad S Gregory talar i sin senaste bok *The Unintended Reformation* (2012) om dessa oförutsedda konsekvenser av reformationen. Här ansluter han till Max Webers tes om protestantismens avgörande roll i den moderna kapitalismens framväxande. Särskilt kalvinisternas tonvikt på arbetsiver och sparsamhet skall, enligt Weber, ha befordrat den samhällsetik som präglade den tidiga modernismen. Vad man än anser om hållbarheten i denna analys, har hans berömda uttryck om en avförtrollad värld och rationalismens järnbur etablerat sig i vår nutida vokabulär.

En lysande förebild: Erasmus av Rotterdam.
FOTO: GETTY IMAGES

Flera av reformatorerna hade Erasmus som en lysande förebild. Detta trots att denne själv aldrig formellt tog avstånd från sin katolicism. Som så ofta intog han en neutral och försonlig mellanställning. Erasmus brevväxlade med både Luther och den engelske kanslern Thomas More. Den senare ville dock inte ha någonting alls med Luther att göra. More är mest känd för sitt korta verk *Utopia*, vilket omväxlande tagits på allvar och med en nypa salt. Denna ritning till ett framtida idealsamhälle är säkerligen mer en samtidskritik än den uppmarsch till ett totalitärt 1984 som många har tolkat den som.

En mindre upplyst person som med rätta skulle vara kandidat som den grymmaste av alla protestanter, var Johan av Leiden. I detta överskuggar han gott och väl Calvin. Att den senares namn är så besudlat, beror till stor del på ryktesspridning och skrifter av hans motståndare, inte minst Stefan Zweigs *Castellio contra Calvin* (*Våld och rätt*) från 1936. Det råder ingen tvekan om att vi idag tar ställning för den frisinnade humanisten Castellio. Samtidigt bortser vi helst från Calvins likaledes humanistiska bakgrund. Calvin var en rätlinjig fundamentalist, men en jämförelse med Hitler är knappast hållbar. Susan Jacoby talar i sin senaste bok *Strange Gods* om Zweigs *dräpande korrekta* beskrivning av Calvin. Hon svärtar ner Calvin som en misogyn despot och använder alla tillåtna och otillåtna medel för att genomdriva detta. En mer träffande beskrivning för denna grå eminens kunde vara ”ett dystert geni” (Herman Bavinck).

Johan av Leiden var anabaptisternas ledare i Münster. Anabaptismen var en religiös rörelse som förespråkade pacifism och vuxendop, vilket ansågs kätterskt, varför anhängarna ständigt förföljdes. Men deras pacifistiska grundinställning delades inte av alla anhängare.

Johan införde ett sant skräckvälde i Münster. Hans vildögda följeslagare hade fått för sig att Jesus skulle återkomma under påsken 1534. Först infördes ekonomiska reformer i bästa kommuniststil; privat egendom konfiskerades och pengar skulle inte längre behövas i den heliga staden, som under tiden fylldes av idel heliga. De som vågade knysta halshöggs omedelbart. Maten skulle fördelas broderligt och alla böcker utom Bibeln kastas på bål. Münster blev ”Israel” och borgmästaren, som gick under det sagolika namnet Bernhard Knipperdolling, blev den nye skarprättaren. Under tiden hade Johan roffat åt sig alla rikedomar, infört polygami och skaffat sig själv inte mindre än 16 fruar.

Detta kunde bara sluta illa. Staden belägrades och intogs av en gemensam luthersk-katolsk armé. Här kan vi se att gränsdragningen mellan fiender och allierade i verkligheten inte alltid är vattentät. När det rörde sig om en gemensam motståndare kunde dessa kontrahenter mycket väl tänka sig att operera sida vid sida.

Befolkningen slaktades till siste man, Johan av Leiden och Knipperdolling tillfångatogs och deras tungor skars i vanlig ordning ut. Därefter brändes de med glödande kniptänger innan de höggs ihjäl och hissades upp i burar i kyrktornet, där de fick hänga och ruttna i 50 år. Burarna finns kvar till allmänt beskådande och utgör numera bokstavligt talat den turistiska höjdpunkten i den tidigare så stolta staden Münster.

Flera andra mer eller mindre kända figurer passerar revy i *Reformations*, ofta iförda brokiga kostymer och gärna med en dolk i bältet. En av de mest färgstarka var den visionäre rebellen Thomas

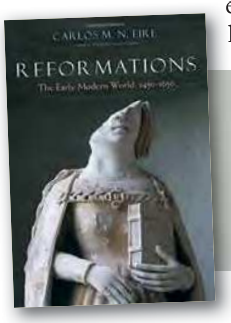

REFORMATIONS
THE EARLY MODERN WORLD, 1450–1650
CARLOS M N EIRE
Yale University Press 2016

Müntzer, som senare kom att utvecklas till en hjälte i före detta Östtyskland där han prydde dess femmarkssedel. Müntzer var en av ledarna för det bondeuppror som Luther så grymt slog ner på. Efter att Luther hade uttalat de beryktade orden "*hugg, slå och döda den du kan*" – togs Müntzer till fånga och halshöggs efter obligatorisk tortyr. I efterhand tog Luther på sig slaktandet av uppskattningsvis 100 000 bönder och civila. Deras blod flyter över mitt huvud, förklarade han. Brasklappen var att det trots allt skedde på Guds order. Frågan om Gud alltså själv har skapat ondskan i världen debatteras med oförminskad kraft in i våra dagar.

Många reformatorer hade svårt att ställa sig bakom ett uppror mot en överhet som, enligt aposteln Paulus, ändå hade instiftats av Gud. Calvin var en av dem som brottades länge och väl med detta svårlösta problem innan han med stor tvekan gav vika. Många kalvinister ansåg att det måste finnas gränser för vad som är tillåtet. Om en kung till exempel förgriper sig på ens dotter, förlorar han sitt gudomliga mandat. Även de lägre myndigheterna har rimligen instiftats av Gud och borde i ett sådant fall kunna ingripa som korrigerande instans. När väl detta steg är taget, kan portarna öppnas för än mer flexibla tolkningar av makthavarnas immunitet. Vissa förespråkade, som bekant, öppen revolt – exempelvis Huldrych Zwingli, vars hjälm och det mäktiga svärd han drog vid sin död på slagfältet finns bevarade i Zürich.

Man kan i efterhand undra om det hela verkligen var värt besväret. Den så omstridda treenigheten, för att bara ta ett exempel, hade alltför ofta i praktiken tagit sig uttryck i *hängning, dragning och fyrdelning*. Europa splittrades till märg och ben och dess djupa sår skulle aldrig helt läkas.

Reformationen firar sitt 500-årsjubileum år 2017. Marknaden kommer att överströmmas av påminnelser om detta omstörtande tidevarv, men Carlos M N Eires *Reformations* kan visa sig bli svåröverträffad i flodvågen av publikationer. Boken är både grundlig och kalejdoskopisk, och den innehåller även en ovärderlig bibliografi som omfattar 70 sidor. Den svenska lutheranismen lyser tyvärr dock med sin frånvaro. Kanske anser Eire att Olaus Petri inte utstrålade samma oemotståndliga magnetism som Luther och Calvin gjorde – den ene som en i högsta grad kroppsligt närvarande person, den andre som huggen ur sten.

Niklas Anderberg

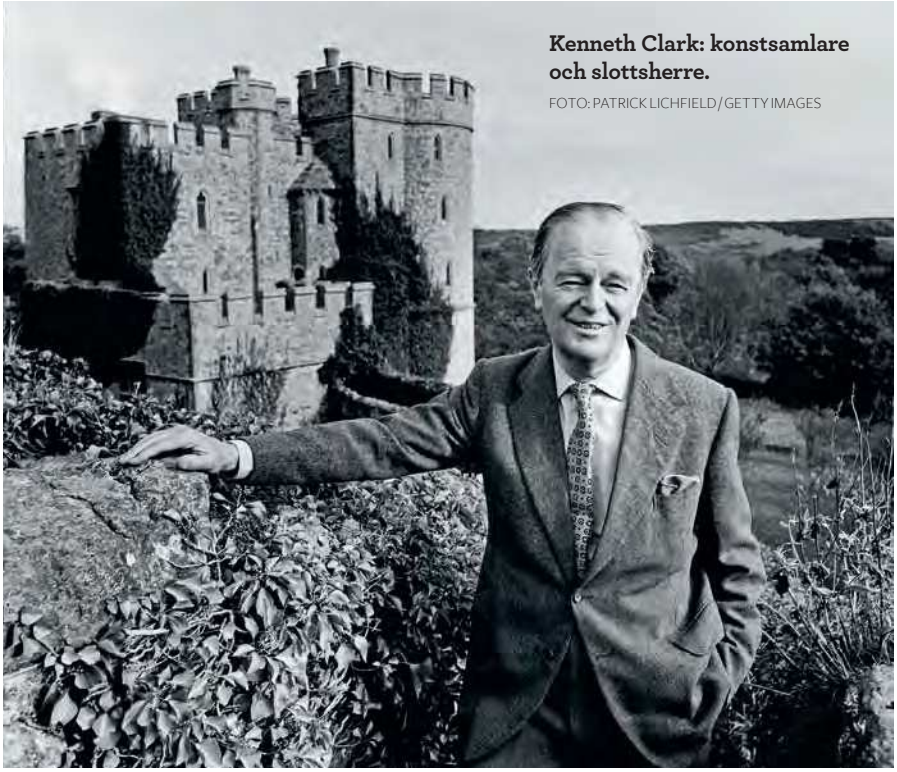

Kenneth Clark: konstsamlare och slottsherre.
FOTO: PATRICK LICHFIELD/GETTY IMAGES

Diabildernas Toscanini

BIOGRAFI

Kenneth Clarks bestående mästerverk är tv-serien *Civilisation*, 13 avsnitt inspelade för BBC 2 mellan 1966 och 1969. Satsningen var exceptionell. Det team som arbetade med produktionen reste till elva länder, filmade på 117 historiska platser, 118 museer och 18 bibliotek. Kostnaden uppgick till ungefär 95 miljoner kronor i dagens penningvärde. Initiativtagare till företaget var David Attenborough, som 1965 hade blivit controller på tv-kanalen och nu ville slå ett slag för sändningar i färg. Då kunde ju konstverk passa lika bra i bild som giftgrodor och papegojor.

Civilisation blev en succé. Första gången serien visades samlade den förvisso bara en miljon tittare. Men reprisomgångarna blev åtskilliga. Och för varje gång växte dess rykte, och nya tittare tillströmmade. Människor ur samhällets alla lager fångades av en ensam man framför en kamera som lämpligt placerad berättade om katedralen i Aachen, hovet i Urbino och Voltaires hus i Ferney, om Bernini, Watteau och Delacroix eller om Montaigne, Bach och Tolstoj. De enskilda avsnitten kretsar kring tre eller fyra hjältar vardera, ty Kenneth Clark var en hjältedyrkare. Centralt stod de stora kulturnationernas bildvärldar, men dessa bildvärldar anknöts till de stora kulturnationernas öden och ordvärldar.

Underrubriken till *Civilisation* är *A Personal View*. Och Clarks framställning är verkligen utomordentligt starkt förankrad i hans personliga uppfattning om estetik och historia. Redan när serien först visades kunde någon kritiker mumla föraktfullt om att minsann inte bara Europa hade frambringat kultur och i Europa inte bara män, inte minst en tristnisse som marxisten Raymond Williams. Men Clark var inte ute efter fullständighet eller rättvisa. Han ville utan tvivel dra den stora linjen beträffande mänskligt estetiskt skapande och klättrande i en civilisationstrappa. Han tvivlade inte ett ögonblick på att det existerade stora kulturnationer och nationer som alls inte var kulturnationer. Men allra mest låg det honom om hjärtat att entusiasmera med passionerade ord om tankar,

>>

handlingar och verk som hade väckt hans sinne, antänt hans känslor och stimulerat hans hjärna.

Hans framgång berodde på att han inte som akademiker och intellektuella i gemen var instängd i sitt skrå. Han talade inte in i sitt skrå utan ut från sitt skrå. Han var en folkbildare i traditionen från John Ruskin som önskade göra stor konst tillgänglig för gemene man och därigenom göra dennes liv rikare, rädda sådana som var hänvisade till underhållningsvåld, dart och annan torftighet till reflektion och kontakt med tillvarons under. Det är som om den avspände mannen framför kameran, så trygg i sina perspektiv och värderingar, så oförställd och sympatisk, riktar en underförstådd uppmaning till skeptiska skråbröder och skråsystrar: Vill ni ha något annat? Gnäll inte! Gör det bättre själva!

Vem var då Kenneth Clark? Vad berodde det på att just han kom att hamna framför den där tv-kameran? Mer eller mindre tillförlitliga framställningar om liv och gärning har inte saknats, men nu föreligger en gedigen biografi av James Stourton, tidigare styrelseordförande för auktionshuset Sotheby's: *Kenneth Clark. Life, Art and Civilisation*.

Två fakta blir genast uppenbara. Kenneth Clark var ekonomiskt oberoende av födsel, och han gjorde som konsthistoriker en snabb och exceptionell karriär.

"Clark var en folkbildare i traditionen från John Ruskin som önskade göra stor konst tillgänglig för gemene man och därigenom göra dennes liv rikare."

Det ekonomiska oberoendet kom sig av att hans familj sedan mitten av 1700-talet hade varit framgångsrika företagare i Paisley strax utanför Glasgow, en stamort för bomullsindustri. Clarks egen far lämnade skolan mycket tidigt och yrkesarbetade endast ett par år innan han på heltid övergick till sina dominerande intressen: jakter, yachter och framför allt sprit. Sonen, som var ende sonen, skulle använda pengar på annat vis, de dividender som årligen inflöt och som vida översteg hans yrkesinkomster.

Kenneth Clark, född 1903, började tidigt samla konst och böcker. Mest beundrade han äldre mästare, allra mest den italienska renässansens målare, vilket inte hindrade att han förvärvade verk av omsusade namn i samtiden, som fransmännen Cézanne, Renoir och Matisse. I hans bibliotek dominerade italienska volymer från 1500- och 1600-talet och illustrerade franska 1700-talsböcker. Så småningom förvärvade Clark ett slott för att inhysa konstsamling och bibliotek, Saltwood

Delacroix: bland favoriterna.

FOTO: TT

Castle i grevskapet Kent, uppfört i huvudsak under 1100- och 1300-talet och den plats varifrån riddarna ska ha brutit upp för att år 1170 mörda ärkebiskopen i Canterbury, Thomas Becket, som vägrade underordna sig kungamakten.

Intresset för konst väcktes i skolan och förstärktes under den fortsatta studietiden. Kenneth Clark kom tidigt under inflytande av mentorer, äldre män som i motsats till hans far var sofistikerade och som kunde tjäna som intellektuella vägvisare och föredömen, främst Maurice Bowra och Bernard Berenson, den ene framstående litteraturhistoriker, den andre framstående konsthistoriker. Clark skrev mot slutet av studietiden ett innehållsligt föga originellt men stilistiskt imponerande arbete, *The Gothic Revival* (1928), sedermera återutgivet med noter där en äldre upplaga av Clark frekvent klandrar en yngre. Debutverket följdes av några fina och kompetent gjorda utställningskataloger. Ett erbjudande om jobb infann sig. Skulle inte Kenneth Clark kunna ansvara för konstsamlingen i Ashmole Museum i Oxford? Jovisst, det kunde han.

Hans energi och ambitionsnivå drog ögonen åt sig. Snart infann sig nya erbjudanden om jobb. År 1934 blev Clark chef för National Gallery, ännu inte 31 år fyllda, och kort därefter, som ett parallellt uppdrag, ansvarig för de kungliga konstsamlingarna, rekryterad av Georg V själv, som visserligen var långt mer intresserad av frimärken än av målningar och statyer men som hur som helst ville ha en dugande kraft tillstädes. Clark blev uppskattad och framgångsrik i sina dubbla värv, även om spektakulära misstag gjordes, det värsta när han utan att konsultera National Gallerys styrelse (vilket han var förpliktad att göra) på egen hand förbrukade mer än dubbla årliga inköpsbudgeten för att köpa ett verk som han själv attribuerade till Giorgione, men som visade sig vara av en mindre bemärkt upphovsman.

Efter att under andra världskriget ha sett till att såväl National Gallerys konstsamling som kungahusets förblev oskadd genom att förvara och bevara dem i gruvgångar i Wales, för övrigt efter ett uppslag från Winston Churchill, lämnade Clark på egen begäran sina båda chefskap. Han ville få tid att skriva något riktigt betydelsefullt, som en studie av hur samma motiv uppträder vid skilda tillfällen i konsthistorien och då förändras efter rådande omständigheter. Under kriget hade han haft mindre tid för eget skrivande än någonsin. Fler uppdrag hade fallit på den expedite Clark. Han var under en tid chef för den nationella filmproduktion som syftade till information och stärkt samhällsmoral och stridsvilja. Han tog initiativ till och fick ansvaret för konstnärlig dokumentation av krigsupplevelser, var således en drivande gestalt bakom sådant som Henry Moores teckningar av människor som söker skydd i Londons tunnelbana undan bombregnet därovanför och John Pipers målningar av katedralen i Coventry lagd i ruiner efter ett flyganfall i mitten av november 1940.

Visst kom Kenneth Clark att skriva böcker, inte minst sådana som utgick från föreläsningsserier. Så återgår *Landscape Into Art* (1949) på föreläsningar som han gav som innehavare av Slade-professuren i Oxford, medan *The Nude* (1956) springer ur hans Mellon Lectures i Washington. Men till det storverk som han syftade fanns inte tillgänglig tid. Clark lockades att sitta i styrelser, kommittéer och juryer. Han blev styrelseordförande för Art Council

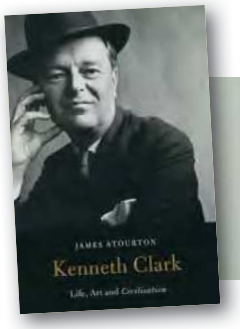

KENNETH CLARK
LIFE, ART AND CIVILISATION
JAMES STOURTON
Knopf 2016

och styrelseledamot i British Museum. Han hade en aktiv roll i de kommittéer som såg till att Royal Opera House byggdes och att National Theatre bildades. Mest överraskande var uppdraget som förste styrelseordförande för ITA, alltså Independent Television Authority, den myndighet som skulle introducera kommersiell television. Clark tänkte sig att man initialt kunde vinna en publik och sedan uppfostra den. Själv ägde han inte någon tv. Och när det krävdes att han ägnade en dag åt att följa den nya kanalens sändningar blev han förskräckt. Inte anade han att utbudet skulle vara så förfärligt, ”this avalanche of vulgarity”.

Det var denne man som David Attenborough fann, en man med ett oförlöst storverk som dröm och drivkraft, en man som hade blivit så populär som föreläsare att han tillvann sig epitetet ”diabildernas Toscanini” och som hade städslats att föreläsa i både radio och tv. Likväl en man som knappast var i takt med sin tid. Hans smak för det klassiska och hans benhårda tro på nyttan av eliter och på eliternas plikt att uppfostra gjorde att han tedde sig konservativ. Vänsterintellektuella som John Berger älskade att håna honom. Men själv uppfattade han sig som vänster. Det var ju i den avfolkade traditionen från John Ruskin som han hörde hemma. Clark umgicks förvisso hellre med Churchill och Eden än med politiker från Labour, men han röstade på Labour. Visst var det de konservativa som gjorde honom till sir Kenneth 1938, men det var Harold Wilson som såg till att han 1969 blev lord Clark of Saltwood.

Civilisation visades i Axess TV kort efter kanalens tillkomst och har därefter visats flera gånger. Kenneth Clark blev utifrån sett något av en symbolgestalt, den Kenneth Clark som inte stod ut med de modeintellektuellas dragning till ”det negativa och destruktiva”, gestalter som ”Sartre, Beckett och Pinter”, en dragning som han betecknade som varken mer eller mindre än ”en mental bankrutt”, den Kenneth Clark som var kvick och munter men som hade svårt att hålla pessimismen stången. *Civilisation* har år 1914 som slutpunkt. En värld går då under, en värld formad av många lager tankar, handlingar och verk och som till sist var präglad av 1800-talets etos. Symtomatiskt citeras i sista avsnittet William Butler Yeats dikt ”The Second Coming”, vidunderlig och vemodig: ”Things fall apart, the centre cannot hold; / Mere anarchy is loosed upon the world.”

Peter Luthersson

Milton Friedman, i sammanhanget en av skurkarna.
FOTO: PETER KNOPP/TT

Prisvärt?

EKONOMIHISTORIA

Handlingen i boken *The Nobel Factor*, som väckt stor medial uppmärksamhet, är kort och grovt denna: Ekonomiämnet är ingen hård vetenskap utan teori som ”inte bekräftas av vara sig erfarenhet eller resultat”. Nationalekonomi handlar om rationella, perfekt informerade och egenintresserade individer, om ”den osynliga handen” och allmän jämvikt. Ekonomipriset till Alfred Nobels minne instiftades under kuppartade former 1968 för att hölja den då 300-årsjubilerande Riksbanken i ära och legitimera ekonomiämnet som vetenskap. Eftersom nationalekonomi har en marknadsliberal eller konservativ slagsida, har detta pris använts som ideologiskt tillhygge mot socialdemokratin. Medan ekonomiämnet inte ”hänger ihop”, erbjuder socialdemokratin ett alternativ ”som är pragmatiskt framgångsrikt, analytiskt sammanhängande, ekonomiskt effektivt, etiskt attraktivt och teoretiskt blygsamt”.

Författarna, Avner Offer och Gabriel Söderberg, är båda ekonomihistoriker. Offer, född och uppvuxen i Israel, är professor emeritus vid University of Oxford och har tidigare gått till rätta med neoklassisk nationalekonomi, bland annat i boken *The Challenge of Affluence* från 2006. Söderberg är forskare vid Uppsala universitet, där han 2013 disputerade på avhandlingen *Constructing Invisible Hands*.

Offer och Söderberg levererar en passionerad straffpredikan över ekonomiämnet och en lika lidelsefylld hyllning till socialdemokratin. Historien är spänstigt berättad och spännande. Som alla goda historier har den sina hjältar och sina skurkar. Hjältarna heter Gunnar Myrdal (Nobelpris 1974) och Rudolf Meidner, ekonomer som utlöste två av 1900-talets kraftigaste ideologiska konflikter i Sverige, den om planhushållning på 1940-talet respektive den om löntagarfonder på 1980-talet. Meidner var rent av ”Sveriges främste ekonom under 1900-talet”. Glöm Knut Wicksell!

Skurkar är Assar Lindbeck och Ingemar Ståhl, ekonomer som inledde sina banor som socialdemokrater men som snart

››

Olof Palme: etiskt attraktiv?

FOTO: GUNNAR LUNDMARK/TT

kom att förespråka marknadsorienterade reformer i Sverige och under många år hade ett avgörande inflytande över valet av pristagare. Lindbecks idéer om ekonomisk politik var, enligt författarna, inte grundade i teori utan ”baserade på hans egna atypiska erfarenheter”. Skurkar är också några Nobelpristagare, framför allt och föga förvånande Friedrich von Hayek och Milton Friedman. Andra skumma figurer är ekonomen, folkpartiledaren och 1997 års Nobelpristagare Bertil Ohlin, en av de ledande ”arbetarfientliga intellektuella”, och Per Jacobsson, i många år verksam vid Bank for International Settlements (BIS) och chef för Internationella valutafonden (IMF) 1956-63, en kritiker av statligt ingripande ”oavsett den mänskliga kostnaden”. Dessutom finns det socialdemokratiska kättare och överlöpare som Per Åsbrink, riksbankschef 1955–73, och Kjell-Olof Feldt, svensk finansminister 1983–90.

”Offer och Söderberg levererar en passionerad straffpredikan över ekonomiämnet och en lika lidelsefylld hyllning till socialdemokratin.”

Det är lätt att sympatisera med några av argumenten, särskilt pläderingen för att nationalekonomin bör vara ”pragmatisk, pluralistisk och öppen för argument och bevis” och för kunskap om det ekonomiska tänkandets historia: ”Om Du inte vet att teorin i det förflutna var annorlunda är det svårt att föreställa sig att teorin i framtiden likaså kommer att bli annorlunda. En blygsam implikation av föreliggande studie, och av det ekonomiska tänkandets historia, är att visa hur mycket variation som fortsatt existerar.” (Man skulle förstås av detta yttrande kunna dra den för författarna obekväma slutsatsen att nationalekonomin faktiskt är en smula pluralistisk.)

Ekonomiämnet är dessutom, liksom övriga samhällsvetenskaper och humaniora, värdeladdat på ett sätt som de ”hårda” naturvetenskaperna (fysik, kemi, medicin) inte är. Det är rimligt att ifrågasätta varför ekonomer ska belönas med ett pris som antyder att ekonomiämnet är den ”noblaste” av samhällsvetenskaper.

Dock verkar författarna påtagligt luttrade och cyniska i sin syn på all form av vetenskap: ”Akademikernas kärnverksamhet är inte forskning, utan att bekräfta status. Deras huvudsakliga aktiviteter går ut på att välja ut sina medlemmar och att publicera nekrologer.” Cynismen vad gäller nationalekonomi är naturligtvis än gruvligare: Enligt teorin får var och en vad han förtjänar, precis som de kättare som brändes på bål av spanska inkvisitionen fick vad de förtjänade!

Historien har sina poänger. Men författarna vinklar och driver sina argument extremt hårt och inbjuder därmed till frågor och invändningar.

Att ställa ekonomiämnet mot socialdemokratin känns som en övning med äpplen och päron. Ekonomiämnet framställs dessutom ofta i sin mest extrema form: rationella förväntningar, trots att många nationalekonomer är skeptiska till nyttan av denna teoribildning. (Här kan författarna sätta in en stöt och möjligen ropa *touché*: ”Denna doktrin [rationella förväntningar] är en analytisk prestation som bedömts vara tillräckligt svår för att förtjäna flera Nobelpris, men dess tillämpning anses inte desto mindre ligga inom vars och ens kompetens redan innan den hade förståtts och formulerats.”) Självsäkra ekonomer förlöjligas och självkritiska ekonomer används för att påvisa ämnets svagheter.

Socialdemokratin framställs ofta i sin minst extrema form: socialförsäkring. Socialdemokratin har emellertid aldrig varit en homogen rörelse utan ett ”stort tält” som rymmer människor med olika ideologier och intressen, vissa delar av socialdemokratin har haft socialisering och planhushållning som överordnade mål, många sociala reformer har åstadkommits genom samarbete mellan socialdemokrater och borgerliga politiker i Sverige och genom konservativa-korporativa eller liberala regimer (för att använda Esping Andersens typologi) i andra länder, om än i varierande skepnader och med olika ambitioner. När allt kommer omkring var den konservative Otto von Bismarck pionjär på socialförsäkringarnas område.

Uppfattningen att ekonomiämnet, med dess fokus på individer och marknader, har en marknadsliberal eller konservativ slagsida må ha en del som talar för sig. Men samtidigt visar författarna att ”[d]e flesta ekonomer i engelsktalande och europeiska länder personligen lutat åt socialdemokrati och har fortsatt att göra så”. Vidare har det funnits en ”mekanisk balans” mellan Nobelpristagare till ”vänster och höger”, visserligen till höger om den vänsterlutande ekonomkåren. Det är svårt att bli särskilt upprörd, även om Joan Robinson och John Kenneth Galbraith (enligt författarna av ideologiska skäl) aldrig fick priset, särskilt om priset är humbug.

Det sägs att ”socialdemokratin slutligen

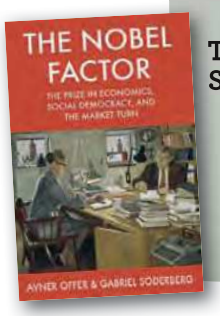

THE NOBEL FACTOR
THE PRIZE IN ECONOMICS, SOCIAL DEMOCRACY, AND THE MARKET TURN
AVNER OFFER & GABRIEL SÖDERBERG
Princeton University Press 2016

prevailed över fascism och kommunism". Det är svårt att veta exakt hur man ska tolka den utsagan eftersom prevail kan betyda både segra och bli förhärskande. I vart fall tog Sverige, vilket är allmänt bekant, ingen del i besegrandet av fascismen – författarna nämner själva att de svenska socialdemokraterna "höll Sverige utanför kriget" – och knappast av sovjetkommunismen heller. På hemmaplan höll socialdemokraterna kommunister i schack, på den internationella arenan höll de goda relationer till de "realsocialistiska" regimerna i öst bortsett från episoder av sovjetiska militära ingripanden i Ungern och Tjeckoslovakien.

Historien om Sveriges ekonomiska svårigheter från 1970-talet och framåt förefaller ganska ensidigt berättad. Man får nästan intrycket att allt hade varit lugnt om bara den svenska modellen hade kunnat djupfrysas någon gång mellan 1930- och 1960-talen, eller om 1970-talets överbryggningspolitik hade fortsatts i det oändliga, alldeles oavsett stigande levnadsstandard och förväntningar, globalisering och massmigration. Emellanåt är budskapet mera rimligt, som när det sägs att modellen gradvis anpassats till förändrade omständigheter, att den "lyckades överbrygga minskningen av arbetarklassen i valmanskåren och [att] dess politik och prioriteringar upprätthålls motvilligt än idag".

Ett intressant exempel på historiens list eller ironi är följande: Författarna konstaterar att inom socialdemokratin var "den grundläggande impulsen inte tillfredsställelse utan plikt, den grundläggande enheten inte individen utan gruppen, familjen, klassen och nationen". Så förhöll det sig förmodligen en gång i tiden. Idag talar man emellertid om Sveriges unika förhållande mellan stat och individ, där individen är fri från kollektiva tillhörigheter (bortsett från offentliga myndigheter och serviceorgan) och självförverkligar sig på ett sätt som saknar motstycke i övriga världen, låt vara att vissa element av konsensustänkande och Jantelag lyckligtvis dröjer sig kvar. En konfliktmaximerande storskrävlare som Donald Trump skulle troligen inte gå hem särskilt väl i de svenska stugorna (läs: villorna och bostadsrätterna).

Enligt författarna skyller marknadsorienterade ekonomer alla problem på välfärdsstaten. Själva skyller de alla problem på marknadsorienterade ekonomer. Ingendera hållningen förefaller rimlig.

Benny Carlson

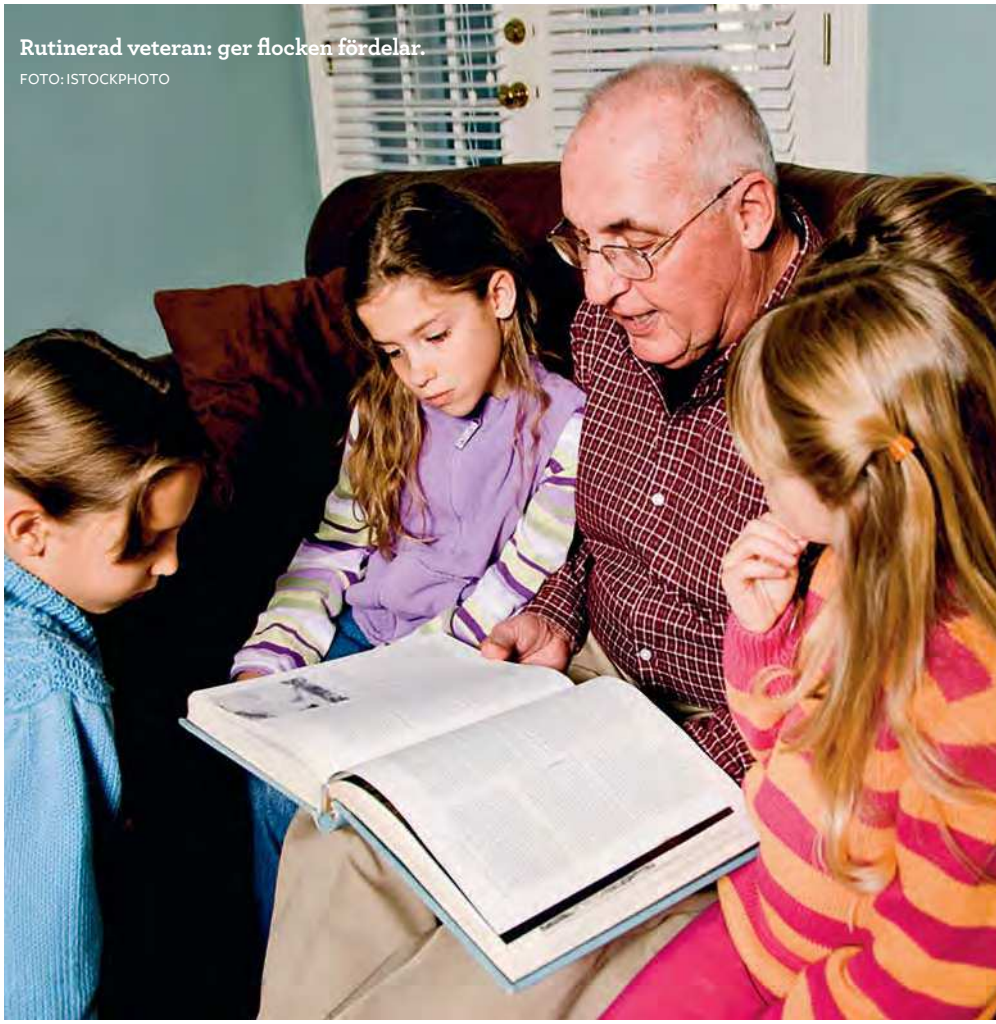

Rutinerad veteran: ger flocken fördelar.
FOTO: ISTOCKPHOTO

Ålder ger pondus

EVOLUTIONSBIOLOGI

Från sin födelseminut och till sin sista suck förändras en människa oavbrutet – hon eller han åldras. Den evolutionära bakgrunden till och ett antal konsekvenser av denna obönhörliga process behandlas i Richard Bribiescas nya bok, *How Men Age*. Författaren, som är professor i antropologi och evolutionsbiologi vid Yale University, bedriver sin fältforskning i Sydamerika, där han studerar liv och leverne hos ett antal "naturfolk", som hittills endast i ringa mån har anammat eller blivit pådyvlade en "modern" livsföring. Tanken är förstås att vi därigenom bättre ska förstå hur våra liv tedde sig innan vi blev "stadsbor" och varför vi idag beter oss så som vi gör. I denna bok står, som framgår av titeln, männen i fokus. Man får verkligen hoppas att författaren snart följer upp med en motsvarande bok om kvinnor och deras evolutionära specialiteter!

Ideligen dyker det upp nya populärvetenskapliga böcker inom det evolutionsbiologiska området, men tämligen få av dessa fokuserar på vår egen arts arsenal av anpassningar och deras uppkomst under eoner av naturligt urval. Just detta är emellertid precis vad Bribiescas bok handlar om: hur våra anlag har förändrats och givit oss nya kroppar och beteenden under en evolutionär process som pågått under vår arts hela historia och som naturligtvis fortfarande pågår. Finns det människor kvar på vår planet om tusen år, kommer dessa säkerligen att ha utvecklat en hel del nya, ärftliga egenskaper. "Tiderna förändras och vi med dem": ett evolutionsbiologiskt axiom!

Ett antal fossilfynd i främst Afrika visar att det för ett par hundra tusen år sedan fanns varelser som till sin byggnad var så

>>

Mc-gäng: ornamentalt beteende.
FOTO: NICHOLAS J REID/GETTY IMAGES

lika oss moderna människor att biologerna ser dem som representanter för samma art som vi själva tillhör, den som Carl von Linné år 1758 döpte till *Homo sapiens*. Men artgränser är ofta diffusa. Arter uppstår inte plötsligt utan gradvis, och dessutom utvecklar de ofta olika egenheter i olika delar av sitt utbredningsområde. Inte oväntat finns det en hel del fossilfynd av människoliknande individer som är svåra att artbestämma. Kanske men kanske inte bör de inkluderas i *Homo sapiens*.

Modern evolutionsbiologi har givit och ger oss hela tiden allt grundligare kännedom om vår arts tillblivelse och historia. Om individer med vissa genetiska anlag hanterar rådande betingelser litet bättre och därför producerar fler avkomlingar än individer med andra genetiska anlag, förändras gradvis populationens egenskaper. Anpassning till omvärldens betingelser förändrar ett bestånd så att det till sist blir så annorlunda att det i efterhand måste betraktas som en ”ny art”.

Hur ser då livet ut hos de ”naturfolk”, som enligt Bribiescas och många andra antropologer ger oss en inblick i den evolutionära bakgrunden till vår arts specifika levnadssätt?

Hos de folkgrupper som står i fokus i Bribiescas bok får kvinnorna vanligen sitt första barn i de sena tonåren och det sista vid mellan 40 och 50 års ålder. Männen blir fäder för första gången något senare i livet än vad kvinnorna blir mödrar, men de fortsätter att avla avkomlingar högre upp i åren. När män blir pappor vid hög ålder är emellertid faderskapsbevisen ibland – milt uttryckt – svajiga.

Att kvinnor går i menopaus redan ”mitt i livet” kan de i många fall kompensera genom att som mormor och farmor bidra till att förbättra sin totala fortplantningsframgång (mätt som överföring av anlag till nästa generation), nämligen genom att bistå sina barnbarn. Kvinnor vet vilka barn och barnbarn som faktiskt är deras avkomlingar och som de alltså har fullgoda evolutionsbiologiska skäl att satsa på, medan män å andra sidan inte så sällan har skäl att undra: Är det där verkligen min unge? Denna skillnad kan bidra till att förklara varför kvinnor tenderar att vara mer engagerade och offervilliga än män gentemot barn och barnbarn. (Kvinnor och män eller honor och hanar, förresten? När en text handlar både om människan och om vår arts närmaste släktingar i djurriket, vilken könsetikettering bör man då använda?)

”Männen är födda in i flocken och sålunda nära släkt med varandra. De har således ett samfällt intresse av att bevaka och försvara flockens intressen.”

Att honorna hos både människa och vissa andra primatarter har utvecklat förmågan att överleva i åtskilliga år efter det att deras egen fortplantningsförmåga har försvunnit, måste ha någon evolutionär fördel, det vill säga: öka deras fortplantningsframgång under deras levnad, och man pekar ofta på det faktumet att de på sin ålders höst energiskt och effektivt deltar i flockens ”kommunala” barnavård.

Olikheterna i levnadssätt mellan kvinnor och män leder till att det i en grupp eller by vanligtvis finns fler av de förra än av de senare. Till detta bidrar inte minst att yngre män tävlar om att charmera kvinnor genom så kallat ornamentalt beteende, vilket per definition är ansträngande och ofta rentav livsfarligt (tänk: mc-gäng!). Syftet är ju att övertygande visa upp vilken stjärna man är jämfört med de andra. Dessutom är det vanligtvis männen som levererar den andel av kosten som består av villebråd, och jakt är hos ”naturfolken” inte en ofarlig sysselsättning. Vissa villebråd har god försvarsförmåga, men dessutom kan jägare från olika byar eller stammar råka mötas i skogen – vilket kan leda till fientligheter och ond bråd död.

I de flesta samhällen som blivit föremål för noggranna studier är, som nämnts, dödligheten hos männen hög i ungdomens vår. Sedan går de in i ett relativt lugnt medelåldersstadium, som emellertid så sakteliga övergår i ett tillstånd av ökande skröplighet och förhöjd dödsrisk.

Varför har män ofta en lång period av senescens, det vill säga åldringsliv utan fortplantning? Blir de helt enkelt

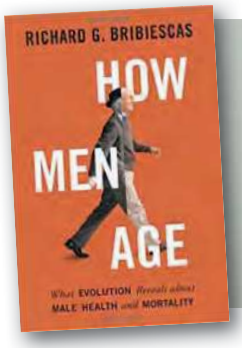

HOW MEN AGE
WHAT EVOLUTION REVEALS ABOUT MALE HEALTH AND MORTALITY
RICHARD G BRIBIESCAS
Princeton University Press 2016

utkonkurrerade av yngre hanar? Och har dessa ”postreproduktiva” män någon funktion som gynnar flockens och därmed deras ättlingars framtidsutsikter?

Så kan det nog vara, menar Bribiescas, nämligen som rådgivare till och försvarare av flocken inklusive dess revir och andra väsentliga resurser. Ålder medför ju erfarenhet och (förhoppningsvis) även klokhet. Pondus, helt enkelt. En stam som innehåller ett antal rutinerade veteraner har bättre utsikter än en homogent ung stam att klara kriser av olika slag. Männen är födda in i flocken och sålunda nära släkt med varandra. De har således ett samfällt intresse av att bevaka och försvara flockens intressen. (Här avviker vår art och även de två schimpansarterna från de allra flesta arter i Vår herres hage, eftersom det brukar vara ”flickorna” som stannar hemma och ”pojkarna” som ger sig iväg.) De äldre hanarna/männen kan alltså vara en viktig tillgång för hela gruppen och därmed sina egna ättlingar genom sina erfarenheter som hjälper kollektivet att klara uppkommande kriser, till exempel i form av konkurrens med eller attacker från granngrupper.

Även om männens fysiska kondition är på topp vid 20 à 25 års ålder, är deras effektivitet som jägare och därmed försörjare som högst först omkring 20 år senare i livet, och om inte förr är det då som de övertar ledarskapsfunktionerna. Eftersom de har ”genetiska aktier” i flockens ungdomar, kan deras offervilja ha utvecklats genom släktskapsselektion – en viktig faktor bakom människans (och åtskilliga andra arters) fortlevnad i ofta krisande miljöer.

Intressant nog har detta mönster ändrats på senaste tid. Numera är det ju ofta yngre människor av båda könen och inte åldringar som hamnar på ledande positioner. Rimligtvis har de flesta samhällen idag inte så stor nytta av ”gamla erfarenheter”, men däremot av de färska kunskaper, som de yngre förfogar över.

I Bribiescas bok hittar man massor av intressant information om hans egen och många andras ”åldersforskning” på alla möjliga håll i världen. Han hjälper oss att bättre förstå hur vår art klarat sin långa resa fram till dagens myller på över sju miljarder människor, och till gagn för den som blivit fascinerad och vill veta mer avslutas boken med en litteraturlista på 23 sidor att ösa mer information ur.

Staffan Ulfstrand

Flyktingflicka med plakat: en vändpunkt för tyskarna. FOTO: AKOS STILLER/DIER SPIEGEL

Vad är en tysk?

INTEGRATION

Det är på bokens allra sista sidor det står, med den tyngd som bara det skrivna ordet kan ha: att den avgörande identitetsmarkören för vad en tysk är, bör vara bekännelse till den tyska förbundsrepublikens grundlag från 1949 – den författning, som ”upprättades för att de av tyskar utförda, fruktansvärda förbrytelserna aldrig skulle tillåtas ske igen, som därtill avsåg att överhuvudtaget göra det möjligt att leva tillsammans igen på ett rättsligt fundament, och som, då den talar om människovärde, inte syftar på nation som etniskt grundad gemenskap…”.

Raderna kastar ett skarpt eldsken över de föregående 287 sidorna i *Die neuen Deutschen* (De nya tyskarna) – en essä- och debattbok som sätter in stundens heta kontroverser kring migrations- och integrationsfrågor i sitt rätta sammanhang, mot den rätta bakgrunden.

När den dök upp i tysk bokhandel häromånaden fick den genast brett genomslag; den kom i precis rättan tid, vilket också ledande tidskrifter och dagstidningar slog fast i stort uppslagna artiklar. En viktig bok, hette det, som debatterats livligt.

Professorsparet Marina och Herfried Münkler manar här till besinning, moralisk ståndaktighet, och förnyelse. Något som förvisso är av nöden lite varstans och inte enbart i det europeiska land som tog emot flest skyddssökande under 2015.

Titeln är listigt tvetydig, syftar på både nyanlända och ”gamla” invånare i Förbundsrepubliken Tyskland. Ja, det ska nämnas redan här: enligt Münklers är invandring och öppenhet framtiden, det nya moderna. De infödda tyskar som klänger fast vid etniska föreställningar om *das Volk*, folket, och inte kan tänka sig något annat för framtiden – de kallas här helt enkelt för ”gammeltyskar”.

”De nya tyskarna” inbegriper en förvissning om att landet måste förändra sin självbild. Och att detta kommer att gagna bägge parter, så att säga. Ja, här finns drag av kapitalistiskt nyttotänkande, av typen ”bra-för-det-ekonomiska-maskineriet”, som motsäger det humanistiska anslaget i andra delar av boken. Det står en del om effektivitet, prestation och allmän duktighet i det Münklerska framtidsscenariot. En rest av gammeltyska dygder, liksom, med amerikaniserad touch.

Marina Münkler är litteraturvetare, har en professur i äldre tysk litteratur och kultur vid Technische Universität Dresden, maken Herfried är statsvetare, verksam vid Humdboldtuniversitetet i Berlin – han har tidigare skrivit uppmärksammade böcker om tyskarna, deras myter och deras krig.

>>

Alla tyskar minns bilden av den lilla flyktingflickan med ett handtextat plakat i händerna, tagen i trängseln vid den stängda ungerska gränsen hösten 2015: ”Mamma Merkel hjälp oss”. Den hör till de emblematiska; hon är i åttaårsåldern, troligen är det sin fars axlar hon sitter på, kanske är hon från Syrien, och kanske gör det lilla stavfelet på den vita skylten som hon håller upp ovanför huvudet att fotot berör desto mer. ”Mama Merekel”.

För tyskarna markerar bilden en vändpunkt – kanske man ska säga en ny vändpunkt, 25 år efter återföreningen: landsmodern Merkel, med rötter i öst, har plötsligt blivit mamma för folk också utanför de egna nationsgränserna och utanför Europa. För barn, kvinnor och män, i tio- och hundratusental, på flykt undan krig, terror och nöd. ”Help us”, vädjar de. Hjälp oss.

Mutti Merkel: självsäker eller övermodig? FOTO: SEAN GALLUP/GETTY IMAGES

Drygt en miljon fick komma in. Omvärlden tittade smått häpet på. Och förbundskanslerns ”Wir schaffen das” – vi klarar det – blev ett bevingat ord, utsänt och upprepat i tv-nyheter och på förstasidor på alla möjliga språk.

Sedan dess har något av en kollektiv identitetskris ätit sig in i tyskarnas medvetanden. Vilka är de där ”vi” i sammanhanget? Vad är det att vara tysk (än en gång...)? Förutom hur det rent praktiskt och realpolitiskt ska gå till, för att de ska gå iland med att integrera en inte oansenlig mängd migranter och flyktingar från olika håll, med sinsemellan olika förutsättningar att finna sig tillrätta i det nya landet, frågar sig tysken: Vem är jag? Och migrations- och intergrationsfrågorna har grävt ett avgrundsdjupt dike mellan två åsiktsläger – något förenklat uttryckt mellan för respektive emot en praktiserad, generös välkomstkultur visavi invandrare och människor på flykt.

”Angela Merkel handlade i själva verket i enlighet med den heiligen Werten des Westens, västvärldens heliga värden...”

Reaktionerna på resonemangen om nya tyskar i *Die neuen Deutschen* har förstås varierat. Hetsrösterna emot har inte precis dämpats. Och en lång intervju med författarna i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* hade en kritisk udd: Var de båda inte en smula naiva i sin syn på storskalig invandring och möjligheterna till ömsesidig anpassning? Ja, det krävs ju öppenhet och lyhördhet av både nya och gamla tyskar för att integration ska vara möjlig.

Det är en tankeväckande bok med kunnig, saklig reflektion och analys av fenomenet migration i historiskt, sociologiskt, filosofiskt, litterärt och politiskt perspektiv. Visserligen en mycket tysk bok, i den meningen att det rör sig om dagens Tyskland. Münklers har helt oförskräckt tecknat en karta för en fortsatt tysk *Sonderweg*, en särskild tysk väg genom historien – om man nu vill tala om en dylik. Men vi kan alla ha något att lära av den. Inte minst kan stora delar av Münklers resonemang och genomgång direktöversättas till svenska förhållanden. Här nämns förresten också det svenska flyktingmottagandet, som det såg ut 2015, och det beskrivs som generöst. Men författarna påminner också om den kapitalt misslyckade integrationen i vårt land.

Die neuen Deutschen handlar också om sådant som förhållandet mellan immigration, arbetsmarknad och välstånd – som det faktum att Tyskland rent demografiskt behöver tillskott i befolkningen för att inte sakta försvinna på grund av sin låga nativitet. Och nämner den historiska realiteten att blomstrande stadskulturer alltid har fått näring genom invandring från landsbygden. Paret Münkler drar dessutom en tänkvärd parallell mellan det eviga förhållandet stad–land och senare tiders nord–syd: att det finns likheter mellan städers dragningskraft och det som drar flyktingströmmar främst norrut; här talas omväxlande om push- och pullfaktorer, de som gör att man flyr *från* ett elände *till* en fjärran, främmande plats, i hopp om trygghet och ett bättre liv.

Till de intressanta utvikningarna i boken hör de avsnitt där författarna just tar på sig örnblicken och betraktar mänskligheten litet grann von oben: då de beskådar (osynliga) gränser och gränsöverskridanden, samspelet mellan fast och rörligt, bofasta och nomader, alltsammans över tid. Och då de vrider och vänder ännu ett varv på vattenmetaforerna vi så ofta använder då vi talar om människor på flykt: flyktingströmmar och vågor; bilderna ger perspektiv på skeendet, påminner dessutom om vad som händer då vi bygger fördämningar.

En otäckare analogi ligger förstås i de nästan dagliga nyhetsrapporterna om nya kapsejsningar och massdrunkningar på Medelhavet. Någonstans på vägen från syd till nord.

DIE NEUEN DEUTSCHEN
EIN LAND VOR SEINER ZUKUNFT
HERFRIED MÜNKLER & MARINA MÜNKLER
Rowohlt 2016

”Förpliktelsen att hjälpa flyktingarna, som offer för grymhet, är desto större ju mindre som tidigare har gjorts för att få slut på grymheterna”, skriver Marina och Herfried Münkler på ett ställe i boken med fokus på lidandet i inbördeskrigets och terrorns Syrien, men som torde vara allmängiltigt.

Den maxim som avslutar *Die neuen Deutschen* är ämnad att vara normativ: att bekännelse till den egna författningen måste vara en avgörande identitetsmarkör för alla tyskar. Författarna tror att det skulle ha en ”högintegrativ” verkan.

Det är ett manifest för en ny folkvandringstid de har skrivit. Med en inbyggd kravlista på vad som är oundgängligt, både på samhälls- och individnivå. Tro och religionsutövning måste vara privatsak, och varje individ måste ha rätten att själv välja levnadsform, och partner; det är andra principer som måste vara självklart tyska, enligt Münklers upprop.

Men apropå tro: den islamisering av invandringsdebatten som ägt rum i Tyskland – liksom härhemma – leder åt fel håll, menar paret Münkler. Det är inte kulturella och religiösa olikheter som skapar segregation, hävdar de, det är *sociala* problem. Som bara kan lösas som sådana.

Skolan är hävstången för en fungerande integration, och för att man ska kunna undvika att slutna parallellsamhällen etableras. En skolklass bör, exempelvis, aldrig ha mer än 30 procent elever med annat modersmål än tyska, menar författarna. Bostadspolitiken är ett annat av de viktigaste redskapen – för att ”förebygga apartheid”, som de formulerar det.

Die neuen Deutschen visar att förbundskansler Merkel inte handlade känslomässigt, kalkylerande eller bara av en nyck då hon öppnade famnen för dryga miljonen flyktingar förra året, som det stod i *Der Spiegel* i början av hösten: hon handlade i själva verket i enlighet med *den heiligen Werten des Westens*, västvärldens heliga värden. I paret Münklers ögon kommer kärnan i denna värdegemenskap från 1500-talsfilosofen Michel de Montaigne, som utifrån egna erfarenheter betecknade grymheten som den största av mänskliga laster. Kring denna kärna vill vi inte kompromissa, den är en anständighetens minsta gemensamma nämnare. När vi ser våld och grymhet utövas mot civila, om inte förr, då reagerar vi. Inser att vi har en plikt att hjälpa. Om vi vill fortsätta att vara de vi är.

Ylva Herholz

Var Irakkriget...
FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Då som nu för alltid

HISTORIA/POLITIK

Irakkrigets tydligaste kritiker, senator Edward M Kennedy, hävdade redan i januari 2003, före kriget, att ”Irak är George Bushs Vietnam”. Detta är bara ett av otaliga exempel på hur historiska analogier och anspelningar används och har använts i den amerikanska utrikespolitiska debatten. En annan mycket ofta förkommande analogi är den med appeasementpolitikens eftergivna misslyckande i och med Chamberlains förhandlingar med Hitler i München 1938. Retoriskt har anspelningarna på det förflutna och de lärdomar som kan hämtas från historien stor effekt och används ofta. Huvudtemat för den av Hal Brands och Jeremi Suri utgivna antologin *The Power of the Past* är hur kraftfull historien kan vara när politiker ska fatta beslut eller när de politiska besluten behöver underbyggas och säljas in hos en krävande opinion. Boken ger ett antal exempel på hur historiska kunskaper har spelat en roll för beslutsfattare inom den amerikanska administrationen under George W Bush och Barack Obama.

Frågan om historiens roll för att härleda och lära sig hur politik och ledarskap ska hanteras kan bokstavligen följas tillbaka till de gamla grekerna. Storheter som Herodotus, Niccolò Machiavelli och Edward Gibbon vaskade alla fram föredömen och varnande exempel ur historien. Att historien har varit föremål för exploatering för politikernas syften, finns det otaliga exempel på. Många gånger har relationen mellan historien och politiken varit dysfunktionell. Analogier och historiska bakgrunder har använts för att motivera beslut på ett många gånger missvisande och problematiskt sätt – inte minst i amerikansk politik. Misstolkade historiska erfarenheter har ofta legat till grund för politiska beslut.

Jämförelsen med Vietnamkriget är en av de mest använda i amerikansk politik av naturliga skäl. Det militära och politiska misslyckandet i Vietnam kommer alltid som historisk erfarenhet att kasta sitt ljus över amerikansk utrikespolitik. Detta blev extra tydligt under sommaren och hösten 2009 då en intensiv debatt pågick kring det amerikanska engagemanget i Afghanistan. Parallellt och intimt förknippad med Afghanistandebatten rasade en annan diskussion om de historiska erfarenheterna av Vietnamkriget. Två nya böcker som drev olika synsätt på det då pågående kriget i Indokina färgade av sig på den samtida debatten (Gordon M Goldsteins *Lesson in Disaster* och Lewis Sorleys *A Better War*).

Av naturliga skäl anslöt den officiella amerikanska hållningen, med president Obama i spetsen, till Goldsteins tolkning, som indirekt varnade för en upprepning av katastrofen i Vietnam, medan inofficiella grupperingar i Pentagon mer var anhängare till Sorleys tolkning att kriget hade kunnat vinnas. Parallellerna mellan Afghanistan och Vietnam var uppenbara för alla. Frågan om Vietnam kommer ››

... George Bushs Vietnam?
FOTO: DOMINIQUE BERRETTY/GETTY IMAGES

alltid upp när amerikansk säkerhetspolitik ska diskuteras.

På samma sätt användes analogin om hur västmakterna vek ned sig för Hitler inför uppgörelsen med Saddam Hussein före de allierades inmarsch i Irak 2003. Rädslan för att inte sätta stopp i tid för en regim som kanske skulle gå ännu längre än att invadera ett grannland, Kuwait, och hota sina grannar och föra krig mot sig egen befolkning, manade till handling. Tänk om man inte tog sitt ansvar och lät Saddam hållas på samma sätt som västmakterna tillät Hitler att starta andra världskriget. Återigen ekade historien och drev på ett amerikanskt ingripande.

Problemet med historiska jämförelser är bara att de kan bli missvisande. Brands och Suris bok tar inte bara upp hur Vietnamkriget och Münchensyndromet – de klassiska historiska jämförelserna i amerikansk politik – har använts i retoriken. Boken är ett resultat av en konferens med en mycket bred ansats på problematiken kring koppling mellan historia och amerikansk politik. Författarna är meriterade amerikanska forskare, de flesta historiker, som många har erfarenhet från den amerikanska administrationen som rådgivare i olika sammanhang. Syftet med konferensen och boken är att skapa en utgångspunkt för ett nytt förhållande mellan historiker och beslutsfattare. Det är uppenbart, menar Brands och Suris, att politiker och historiker måste mötas och ha ett mer omfattande intellektuellt utbyte. Inte bara tillfälliga möten, utan en kontinuerlig dialog måste växa fram, ett samtal i vilket historikerna och politikerna hela tiden lyssnar och delar kunskaper och erfarenheter. Det finns inget annat sätt att komma till rätta med missbruket och missförståelsen av historiska händelser i den amerikanska politiska debatten.

Boken är uppdelad i tre huvuddelar: *Hur historien påverkar politiken, Hur historien kan och borde påverka politiken* och *Beslutfattarnas insikter*. Boken tar sedan fasta på och diskuterar ett antal teman som återkommer i varierade hög grad i de olika kapitlen.

Det första temat handlar om hur relationen mellan historien och politiken ser ut och tar sig uttryck. Området är komplext och mångfasetterat. Det kan handla om rena personliga erfarenheter hos beslutfattarna. I en del fall kan erfarenheterna vara intellektuella som hos Henry Kissinger, som formellt sett egentligen var statsvetare, men skrev stora och omfattande historiska verk, som fått stor spridning, bland annat om Kinas historia. Många gånger tenderar politikerns slutsatser utifrån historiska händelser att landa mycket långt från den kritiska historiska forskningens slutsatser och synteser. Det finns en uppenbar risk för ”amatörhistoriska” analyser som får stort genomslag uttalade av inflytelserika politiker – till och med presidenter.

”Många gånger tenderar politikerns slutsatser utifrån historiska händelser att landa mycket långt från den kritiska historiska forskningens slutsatser.”

Det andra temat är hur historiska analogier har klara begränsningar. Att dra paralleller med det förflutna är det kanske vanligaste sättet för politiker att använda historien. Problemet med analogierna är uppenbara. Inga historiska händelser är identiska och framtiden är inte bara en linjär fortsättning på det förflutna – för att tala med professor Jeffrey Record. Münchenanalogins inflytande på den amerikanska containmentpolitiken i Korea eller Vietnam eller på britternas ingripande i Suezkrisen 1956 är bara två exempel på hur tveksamt resultatet kan bli om man drar fler slutsatser.

Ett tredje tema är det som brukar kallas historisk sensibilitet. Det handlar helt enkelt om hur en känsla för historiska händelser och företeelser används för att förmedla och förstärka det politiska budskapet. Ofta handlar det om att skapa sammanhang och dra erfarenheter, inte så mycket utifrån enskilda händelser och aktörers handlade, utan mer utifrån en känsla för de stora förändringarna och perspektiven i historien. George Marshalls planer för att ge amerikanskt ekonomiskt bistånd till en återuppbyggnad av Europa bars inte fram av enskilda händelser utan mer på en sorts förståelse av grundläggande drag i det förflutna. Han hade läst mycket lite historia, men insåg trots detta att huvudlinjen i tidigare amerikansk politik, isolationismen och dess betydelse för sammanbrottet för den europeiska ekonomin efter första världskriget, inte fick upprepas. Det handlade alltså om en förståelse för de stora dragen i historien – inte enskilda händelser. Historisk sensibilitet handlar också om att genom att studera och förstå historien kan man lära sig att se när gynnsamma tillfällen bjuds att agera. Dessa ”windows of opportunity” kan man som ledare läras sig att känna igen i samtiden och dra nytta av.

Det fjärde och sista temat är det ansvar som historiker och beslutsfattare har. Politikerna måste lära sig att förstå historien på ett vetenskapligt och systematiskt sätt. Det går inte att bara plocka företeelser och skeenden ur sitt sammanhang och tro att det är möjligt att lära sig något av det förflutna. Författarna till antologin är kritiska till de amerikanska beslutsfattarna. Frågan är om politikerna är beredda att underkasta sig den intellektuella insats som det krävs för att kunna bruka historien på ett riktigt sätt. Istället är det bättre att låta professionella historiker mer ofta få komma med inspel och finnas

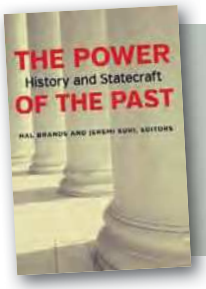

THE POWER OF THE PAST
HISTORY AND STATECRAFT
HAL BRANDS &
JEREMI SURI (RED)
Brookings Institution
Press 2015

med som rådgivare. Samtidigt med kritiken av beslutsfattarna finns en självkritisk hållning i antologin. Ofta är historikerna märkligt isolerade från politiken. Historikerna måste mer tydligt bedriva forskning som är relevant för den dagsaktuella politiken och förstå att engagera sig mer i den värld som de beskriver. Det krävs ett ömsesidigt långtgående samarbete mellan beslutsfattare och historiker – inte bara tillfälliga konferenser och konsultationer.

Det råder inget tvivel om att boken *The Power of the Past* är ett förhållandevis lättillgängligt och välkommet bidrag till frågan om historikerns roll i samhället. Boken kan direkt skrivas in i litteraturlistorna i historieundervisningen på högre nivå, men även med stor behållning läsas av alla – inte minst beslutsfattare inom det utrikespolitiska området. Boken ökar förståelsen för de många gånger förbluffande märkliga anspelningarna på historien i den amerikanska politiken. Anspelningar som sällan synas eller granskas. Boken är en ögonöppnare på den som trodde att amerikanska politiker och beslutsfattare var väl insatta i historien. Tvärtom vimlar det av smärtsamt haltande jämförelser och bristfälliga urval och missbruk av det förflutna.

Den slutsats man kan dra av bokens många exempel är att historikerna åtminstone borde få möjlighet att ge sin syn på de historiska anspelningar som en beslutsfattare har tänkt sig att använda i sin retorik. Nästa steg måste bli att ge historikerna möjlighet att anlysera det förflutna innan man som beslutsfattare alltför mycket låter sig påverkas av historien i sina ställningstaganden. Det finns naturligtvis paralleller mellan Vietnamkriget och Irakkriget, men dessa är definitivt färre än skillnaderna. Komparation är en historievetenskaplig metod som används ganska ofta i historiska studier, men då rör det sig om företeelser som utspelar sig samtidigt. Att jämföra en konflikt som ägde rum åren kring 1970 i Sydöstasien med en konflikt i Mellanöstern i samtiden är en komplicerad fråga – något som få beslutsfattare har tid att sätta sig in i. En avslutande reflektion är att beslutsfattarna kanske inte vill använda historien korrekt. De vill bara övertyga och därför brukas historien hur som helst för att fungera som en uppsättning teman och argument i en politisk retorik. Historikerns ansvar är kanske att tydligare kräva att det förflutna inte ska missbrukas.

Martin Hårdstedt

Valvinnaren Thatcher: oälskad av partitoppen. FOTO: GEORGES DEKEERLE/GETTY IMAGES

Hovintriger

POLITIK

Visualisera en rökfylld London-pub på 1980-talet. Placera vid ett av borden en inflytelserik talskrivare åt Margaret Thatcher, en av hennes mest kontroversiella rådgivare samt två av hennes mest trägna försvarare i pressen. Inkludera, utöver denna kvartett, en ledarskribent från tidningen *Times*. Diskussionsämnen? Politik förstås, men inte bara samtidspolitik utan också romersk politik och filosofi, detta på grund av ett delat intresse för antiken. Paralleller mellan dåtid och samtid är därmed oundvikliga: ”Vilken antik ’fiende inifrån’ påminner mest om Michael Heseltine [Thatchers partikamrat, antagonist och mot slutet ledande baneman]”; ”Vilken romersk ’torrboll’ och konvertit från nära allierad till kritiker påminner mest om Geoffrey Howe [Thatchers mest långvarige minister]?” ; ”Hur väl hade Seneca [filosofen som vältaligt som få predikade stoicism, dygd och moderation men som ändå deltog så aktivt i makt- och penningspelet vid hovet att kejsar Nero till slut tvingade honom att ta sitt liv] passat in på 1980-talet?”

Starkast antikintresse av alla medverkande i denna regelbundet upprepade scen ur verkligheten hade ledarskribenten Peter Stothard, som några år senare befordrades till *Times* politiska chefredaktör. Mellan 2002 och 2016 var han

››

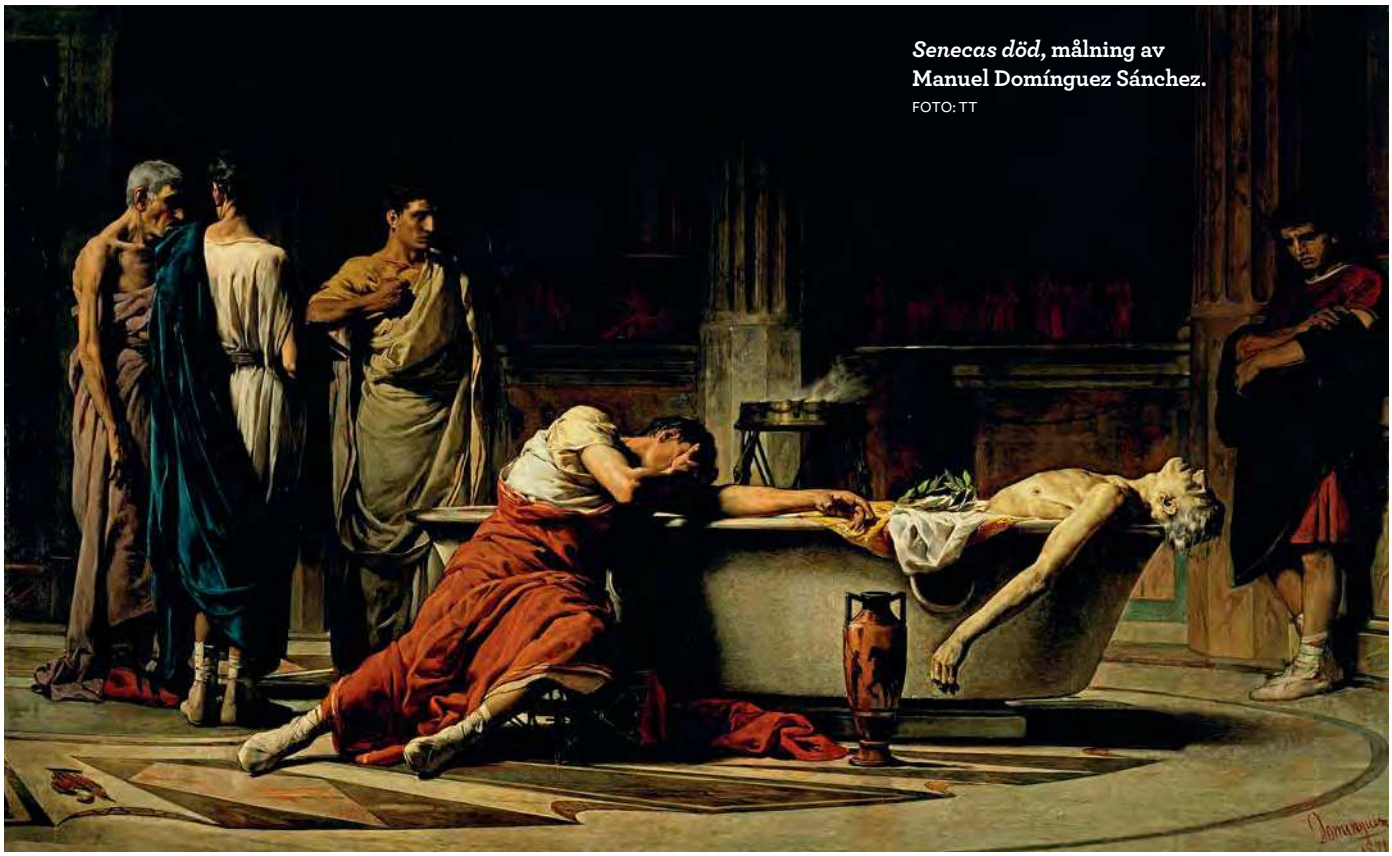

***Senecas död,* målning av Manuel Domínguez Sánchez.**
FOTO: TT

chefredaktör för *Times Literary Supplement*, en av världens mest ansedda litterära tidskrifter.

Efter Thatchers död år 2013 blev Stothart kontaktad av en ung historiker som bad honom att, under en serie intervjutillfällen, berätta om sina minnen från Thatcherepoken. Dessa tillbakablickar inspirerade Stothard att författa den nu utkomna boken *The Senecans. Four Men and Margaret Thatcher.* Resultatet är minst sagt originellt.

Stothard gör inte bara nedslag i konversationer och händelser under 1980- och 1990-talen (trots titeln beskriver han episoder även under regeringarna John Major och Tony Blair), utan han gestaltar också det psykologiska spelet mellan honom själv och den kvinnliga intervjuaren. Genom att genomgående ställa situationen i centrum (*show not tell*) presenterar han bokens samtliga reflektioner minst lika mycket ur en skönlitterär, mänsklig synvinkel som med den politiska kommentatorns mer kliniska blick. Därmed utvecklas en udda hybrid mellan fakta, skönlitteratur och självbiografi. Inspiratör till stilgreppet är en av Stotharts favoritfilosofer – just det, Seneca (som också inspirerade Montaigne). Stothard har författat två tidigare böcker i liknande anda.

I boken figurerar många namn som är mer eller mindre okända i Sverige, så i en mening kräver den ett specialintresse för brittisk politik. Samtidigt går det att argumentera för att namnen inte är så viktiga för den läsare som intresserar sig för det allmänmänskliga spelet bakom kulisserna, inte minst det spel som präglar huggsexan om inflytande som förekommer på alla politiska scener. Då inte bara bland politiker utan också bland talskrivare, journalister, rådgivare, finansiärer och kulturpersonligheter.

”Partitoppen behöll henne därför att hon levererade valsegrar men, enligt Stothard, högst motvilligt.”

Stothard återger till exempel hur personer närstående premiärministern baktalar rivaler för att slippa konkurrens (till exempel talskrivaren i kvartetten). Hur rådgivare låtsas ha premiärministerns öra för att verka viktiga, även när dessa tappat gunst (till exempel rådgivaren i kvartetten). Hur journalister hakar på rykten som säljer även om dessa har uppenbart dubiös grund; såvida det också gäller andra så att ingen enskild behöver bära hundhuvudet (till exempel Stothard själv). Hur diverse politiker och rådgivare byter uppfattning beroende på politisk passlighet. Hur alla partifraktioner alltid hävdar att övriga fraktioner förstör det egna partiet. Hur politiseringen inom kultursektorn är så stark att vänsterns kodspråk tenderar att vara helt nödvändigt för att få kulturpriser. Hur det därmed kan betraktas som särskilt ironiskt att många kulturpersonligheter gärna lägger sig till med ett så konstlat manér att det erinrar om en aristokratisk karikatyrbild. Hur Thatcher gärna håller sig med rådgivare utanför statsförvaltningen just för att dessa inte rekommenderas av ”mandarinerna”, som Thatcher betraktade som alltför reformovilliga. Hur John Major taktiskt går till tandläkaren under de kritiska timmar då Thatcher utmanas av Heseltine för att på så sätt slippa avge avkrävd lojalitetsförklaring. Hur tonen ändras i brittisk politik efter det att Tony Blair, vars stödtross Stothard beskriver som en ostyrig samling pr-spinnare, kändisar och romantiker, kommer till makten.

Vidare medger Stothard öppet att eftersom Thatcher både var älskad och hatad, var redaktörerna på *Times* mer eller mindre tvingade att driva en form av garderad mittlinje i hopp om att inte förlora vare sig den ena eller den andra hälften av läsarna. Stothard skriver att det bidrog till att han ständigt anklagades av högern för att inte ge tillräckligt stöd åt Thatchers politiska omläggning (bland annat av sina

fyra pubkamrater). Vänstern anklagade honom för motsatsen.

Kategoriska ställningstaganden gällande Thatcher lyser med sin frånvaro. Likt alla författare med genuint människointresse är Stothard ute efter att förstå enskilda individers bevekelsegrunder, inte att döma. På så vis går det att pussla ihop något så ovanligt som en trovärdig snarare än en politiserad schablontolkning av Thatcher. Välkänt sedan länge är att Thatchers historiska tre valvinster berodde en hel del på att Labours varumärke tappat lyster efter 1970-talets ekonomiska katastrofutveckling. Stothart redovisar som en självklarhet (mindre självklar i Sverige) att det också berodde på att specerihandlardottern Thatcher var en övertygande representant för den meritokratiska linje hon själv drev med stark emfas. Hon var inte det minsta folklig i ordets traditionella bemärkelse – avspänd och ledig som Bill Clinton eller Boris Johnson – men hon åtnjöt ändå folkligt stöd bland annat för att hon var rak. Många köpte hennes konsekventa – och för vänstern omåttligt irriterande – övertygelse om att fackföreningarna blivit så starka att det missgynnade samhällets verkligt behövande (hon menade att fackföreningarnas ständigt höjda lönekrav sänkte britternas konkurrenskraft och *skapade* tidens massarbetslöshet).

I Thatchers samtliga val som partiledare vann det konservativa partiet fler väljare än Labour inom den så kallade övre arbetarklassen. Det gjorde henne oumbärlig i det egna partiet men långtifrån omtyckt. Många av partiets gamla stötar hade för vana att glida igenom kanske mindre tack vare kompetens än genom gamla nätverk samt en form av otvungen överklasscharm. Det innebar ofta frontalkrock med Thatcher, som inte bara hade låg smärttröskel gällande oduglighet inom statsförvaltningen utan dessutom saknade humor, enligt Stothart så även i privata sammanhang. Något *hinterland* tycks hon heller inte ha haft, utan i denna bok (liksom i alla andra) framstår hon som en arbetsmaskin. Partikamraterna betraktade dessutom Thatcher som snål med sådana ärebetygelser som andra premiärministrar (både förr och senare) delat ut betydligt flitigare i utbyte mot politiskt stöd. Partitoppen behöll henne därför att hon levererade valsegrar men, enligt Stothard, högst motvilligt. Stothard antyder att Thatcher – även om hon kanske inte förstod det själv – var kraftigt försvagad omedelbart efter sin historiska tredje valseger 1987. Varför? För då hade hon spelat ut sin roll just som valmaskin. Stothart redovisar också en pikant, eventuellt blind fläck hos Thatcher: enligt ryktena kunde män med klassiskt filmstjärneutseende vinna ministerposter även med tvivelaktig kompetens.

THE SENECANS
FOUR MEN AND MARGARET THATCHER
PETER STOTHARD
Gerald Duckworth 2016

Brister i boken? Det tar tid på sig att få rätsida på innehållet, vilket säkert delvis beror på att stilgreppet är ovanligt, men kanske också på att tekniken nog kan förädlas ytterligare. Kopplingen till Seneca känns en smula krystad. Inte för att Stotharts personliga intresse för antiken kan betvivlas. Han skriver att han redan tidigt föredrog förfluten tid framför nutid: ”Senare blev jag en del av nutiden men nu är jag återigen på väg tillbaka.” Ändå känns det som om pubmötena användes betydligt mer för att utbyta ömsesidigt användbar samtidsinformation än för att diskutera Seneca. Vidare finns det i boken en onödig om än begriplig nostalgisk ton. I förebilden Senecas böcker var tonläget vitalare, kanske delvis för att Seneca var mindre ursäktande när han hoppade mellan reflektioner. Vidare är det lätt att misstänka en viss självbiografisk skönmålning när Stothart beskriver den egna rollen: hans egen roll i sammanhanget framstår alltid som mest balanserad, medan samtliga kvartettvänner framstår som tämligen inbilska.

För personer utrustade med ett visst tålamod är boken likväl högintressant. Traditionella statsvetare och nationalekonomer skulle otvivelaktigt invända att Stotharts skönlitterära inslag – hans fokus på det mänskliga beteendet inom politiken – per definition är spekulativt och därmed vetenskapligt oanvändbart. Ett sådant argument inrymmer förstås en del sanning, men det går också att vända på resonemanget och påstå att såväl statsvetenskapen som nationalekonomin är tämligen meningslösa utan djup insikt om hur människan faktiskt beter sig i det politiska systemet.

I betydligt högre grad än vad som är allmänt känt vilar även modern samhällsvetenskap på antagandet att människorna i statsapparaten uppträder rationellt och oegennyttigt. Om problem uppstår, måste det därför bero på informationsbrist eller missförstånd, det vill säga: då är det bara att konsultera (ytterligare) en expert eller bygga in (ytterligare) en kontrollinstans. Men hur stort mervärde tillför egentligen sådana expertkonsultationer och kontroller om ledande politiker och tjänstemän istället agerar egennyttigt; med tanke på att dessa själva avgör både vilka experter som ska konsulteras och vem som ska styra över kontrollinstanserna? Blir inte konsultationerna och kontrollinstanserna i så fall i praktiken en del i en charad vars syfte är att ge fribrev åt människans mindre smickrade sidor? Till exempel vad gäller ömsesidigt ryggkliande, framskjutet ansvarstagande, samt den intellektuellt slappa naivism som bara kan frodas just när effektiv verklighetskoppling saknas?

Som ett undantag inom samhällsvetenskapen gör public choice-skolan gällande att politiker och tjänstemän faktiskt inte är ädlare varelser än aktörerna i den privata sektorn. Även i offentlig sektor krävs därför kontrollmekanismer som tar verklig höjd för egennyttigt beteende. Dilemmat är att politiker och statstjänstemän som fördelar akademiska budgetanslag inte alls är särskilt intresserade av personlig kontroll som faktiskt biter. Som en följd tenderar dessa att stämpla public choice-skolan som kontroversiell. Just den stämpeln har länge utnyttjats som svepskäl för att bara bevilja minimala (eller kosmetiska) anslag åt statsvetare och nationalekonomer med just public choice-inriktning. Politisk styrning på detta sätt förnekas förstås med emfas bland alla involverade, men är likväl en huvudanledning till att det nästan är omöjligt att identifiera statsvetare och nationalekonomer som på allvar reser invändningar gällande det politiska systemets insida. Till och med idag när den politiska marken gungar och såväl politikerförakt som expertförakt är mer utbrett än någonsin.

Jo, Stotharts bok kunde ha varit mer lättillgänglig. Ändå går det att hävda att hans öga för mänskliga beteendemönster genererar mer insikt i hur det verkligen går till på verklighetens politiska slagfält än så gott som alla prydligt tillrättalagda böcker som produceras på traditionellt akademiskt vis. För det förtjänar han en stor eloge. Han förtjänar en minst lika stor eloge för en genomgående avvägd hållning gällande människonaturen. Precis som i all god litteratur signaleras här förståelse för att människan har både goda och dåliga sidor. Desto viktigare då att vi inser att samhällets väl och ve bygger på politiska system som gör det möjligt för oss att bejaka våra goda sidor – inte minst genom att göra det så svårt som möjligt att bejaka våra dåliga.

Mark Brolin

Arg ung man: Malcolm McDowell i filmen *If*.

FOTO: FRÅN FILMEN *IF*

Upptagen av sig själv

FILM

Regissören Lindsay Anderson hade höga tankar om sig själv. Det var en förutsättning för de stora, energikrävande insatser som han gjorde inom film och teater, men det bidrog också till att hans liv, sådant det kom att gestalta sig, fick ett drag av tragedi.

Han gjorde sex biograffilmer – 1969 tilldelades han Guldpalmen i Cannes för internatskildringen *If* – 40 teateruppsättningar, ett antal tv-program, skrev otaliga artiklar och essäer, sågs som ledande bland Storbritanniens Arga unga män, men sammantaget var det inte riktigt vad han hade drömt om, inte riktigt den gröna färgen.

Bortsett från en udda film i Hollywood, *Sensommardagar*, tvingades han knappt 60 år gammal se sin långfilmskarriär som avslutad. Han hade gjort grundligt publik- och kritikerfiasko med *Brittiska sjukan* 1982. Han testade rader av idéer, projekt och manuskript, men inget gick till inspelning. Han ansågs vara besvärlig. De filmer han ville göra skulle vara poetiska och personliga, men dessutom – och det blev alltmer hans credo – ville han ”förändra världen”. In i det sista tänkte han sig själv som en progressiv aktör inom det kommersiella, kapitalistiska systemet.

Så sent som 1988, då han efter många om och men lyckades få kontrakt på en miniserie för ett amerikanskt tv-bolag, sade han till en god vän: ”Vi vill alla vara kommersiella på våra egna villkor.” Utåt höll han en *stiff upper lip*, men i dagboken noterade han 1985: ”Jag känner mig fruktansvärt tillintetgjord […] jag är förnärmad över bristen på erkännande.” Han kallade sin dagbok *journal intime*, och vid sidan av det yrkesmässiga innehåller den verkligen märkvärdiga upplysningar om hans privata relationer och hans sexliv, eller snarare *bristen* på sexliv.

Man kunde tro att Anderson, med sin passionerade och kompromisslösa personlighet, tidigt visade att det var film och teater han skulle ägna sig åt; på samma sätt som bollfixerade småknattar låter omgivningen tydligt förstå att de ska bli fotbollsspelare i elitklass, eller blivande Nobelpristagare i kemi redan i tonåren isolerar sig i källaren med sina älskade provrör. Men så var det inte. Anderson hade visserligen intresserat sig för film och teater under sin tid på internatskolan Cheltenham College och vid Oxford University, där han studerade latin, grekiska och engelsk litteratur. Men att han rent praktiskt skulle arbeta med film, som *regissör*, hade han då inte en tanke på. När han 1947 lämnade Oxford var han en av tre redaktörer – den drivande – för filmtidskriften *Sequence*. Något yrke hade han inte bestämt sig för; han hade planer på att söka till lärarhögskolan.

Slumpen gjorde honom till regissör. En kamrat från filmstudiorörelsen var gift med direktören för en koncern som tillverkade lastvagnar och som fått idén att låta spela in en film om verksamheten. Hon bad Anderson regissera. Efter en viss tvekan – inte av brist på självförtroende utan enbart på grund av sin *totala* brist på erfarenhet, han hade inte ens sysslat med fotografi – tackade han ja. Det blev upptakten till tio år av industrifilmer, reklamfilmer och dokumentärer. Men det var *Sequence* som – trots att den bara gavs ut i fem år, i sammanlagt 14 nummer, och inte trycktes i mer än 4 000–5 000 exemplar – som var huvudanledningen till att Anderson snabbt kom att bli något av kultfigur bland cineaster.

Sin bakgrund har Anderson själv beskrivit som ”överklass”; pappa var generalmajor och mamma kom från en rik affärssläkt, vilket innebar att sonen genom donationer var tillförsäkrad en liten men regelbunden inkomst. Mot slutet av dokumentärperioden gjorde han sig framför allt känd som en engagerad samhällskritiker och internationalist. ”Stand up, Stand up!” och ”Get out and push!” var rubrikerna på ett par av hans essäer. Men den sidan av hans personlighet utvecklades ganska långsamt. Under värnplikten i New Delhi, då ännu i det brittiska imperiet, var han visserligen med om att hissa röd flagg på officersmässen vid nyheten att Labour vunnit det första efterkrigsvalet i juli 1945, men när Japan kapitulerade ett par månader senare och kriget mot nazismen och fascismen slutligen avgjordes, var hans anteckningar i dagboken inåtvända och knapphändiga: ”Jag är som vanligt upptagen av mig själv och de relationer jag har.”

Anderson har hävdat att *Sequence* var ”underförstått (inte uttalat) vänsterorienterad”. Kanske det. Det är inte helt lätt för den intresserade att på biblioteken komma över exemplar av tidskriften och studera texterna. För några år sedan planerade man på det brittiska filminstitutet att ge ut en antologi med material hämtat ur *Sequence*, men planen gick i stöpet, av allt att döma efter villkor från den notoriskt krånglige Anderson. Istället – och i någon mån som en ersättning – har vi fått en 600-sidig volym med ett brett urval från Andersons samlade skriftställarskap: *Never Apologise* (2004). Kanske har den boken med sin relativa lättillgänglighet bidragit till Andersons växande anseende som skribent. En av cheferna på brittiska filminstitutet refererade för inte så länge sedan ett samtal där en ledande kubansk filmman sagt: ”Ni ser Lindsay Anderson som filmmakare och teaterregissör, men vi i tredje världen, och på andra håll, ser honom som en kulturell gestalt, lika mycket för det han skrev som för annat han åstadkom.”

Never Apologise rymmer bara ett tiotal av Andersons *Sequence*-texter, men det är tillräckligt för att man ska få en hygglig bild av tidskriftens inriktning: dess

Lindsay Anderson: ville förändra världen.
FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

entusiastiska rapporter om den italienska neorealismen, regissörsporträtten och de skarpa analyserna av filmens klassiker. Den brittiska filmen – som allmänt ansågs befinna sig i en guldålder med regissörer som David Lean, Michael Powell och Carol Reed, och dokumentärfilmare som John Grierson och Basil Wright – behandlades påfallande svalt, överlägset eller till och med nedgörande. Anderson avslutade typiskt nog sin granskning av välrenommerade Ealing Studios – en text som han publicerade i en årsöversikt – med följande bistra ord: ”De försöker få det bästa av två världar. Men deras filmer är varken tillräckligt lågt syftande för att kunna tillfredsställa miljoner av kretiner eller tillräckligt ärliga för att kunna tillfredsställa en kritiskt inställd minoritet.”

Anderson överraskade sin cineastiska läsekrets genom att kraftigt uppvärdera Hollywoodproduktioner som John Fords västernfilmer, gangsterfilmer och MGM:s spektakulära musikaler. Det senare var kanske det mest överraskande. En av hans ungdomsvänner ser det som ett slags dagdrömmeri, något som Anderson behövde för att skänka en smula guldkant åt privatlivet.

Vid 18 års ålder upptäckte han att han var homosexuell. Han kom att leva sitt liv i ett ofrivilligt celibat. Han skulle, skrev han i dagboken 1943, ”akta sig för känslomässiga bindningar […] Jag kan inte lita på mig själv”. Homosexuella förbindelser var kriminaliserade i Storbritannien fram till 1967, då Anderson hunnit bli 43 år gammal. Det speciella i hans sexuella orientering bidrog till svårigheterna; han drogs till manliga heterosexuella män – som skådespelarna Serge Reggiani, Albert Finney och Richard Harris – vilka alla avvisade honom. Han längtade efter ”en motorcyklist i läderjacka som ska föra mig bort”.

”Gavin Lambert tolkar produktiviteten som resultatet av undertryckt sexualitet, en sublimering i Freuds bemärkelse.”

Dagboken, som han förde nära nog in i döden, består av 70 tättskrivna anteckningsböcker. Med tanke på att han varit så diskret när det gällde privatlivet, framstår de som chockerande öppenhjärtiga. När en av Andersons vänner kom på honom som dagbokskrivare förklarade han att han ville ha underlag för en kommande självbiografi. Någon sådan blev emellertid aldrig skriven.

Efter Andersons död (han dog av hjärtslag under ett besök i Frankrike 1994) blev det andra som kom att utnyttja anteckningsböckerna. Ungdomsvännen Gavin Lambert var först med *Mainly about Lindsay Anderson* (2000). Ett stort urval *Diaries* publicerades av Paul Sutton (2004).

Och nu senast har den svenske Lindsay Andersonkännaren Erik Hedling tillsammans med Christophe Dupin gett ut en antologi i femton kapitel, tillkommen efter ett seminarium vid Lunds universitet för ett par år sedan: *Lindsay Anderson Revisited. Unknown Aspects of a Filmdirector*. De medverkande anstränger sig verkligen för att uppfylla undertitelns krävande löfte: *okända* aspekter. De har grävt djupt och skickligt i arkiven. Professor Charles Barr vid Twickenhamuniversitetet skriver om Andersons kontakter med förebilden från Hollywood, John Ford – en kontakt som löpte från 1947, den första *Sequence*-tiden alltså, fram till den äldre kollegans död 1973. ”En sorts vänskap” har Barr kallat sitt kapitel med en formulering hämtad från Anderson själv; denne var i sina texter ytterst angelägen om att inte i något slags skrytsamhet eller *name droping* överdriva relationens intimitet.

Den nyligen avlidna Isabelle Gourdin-Sangouart, som forskare verksam vid universitetet i Aberdeen, belyser ingående Andersons delvis olyckliga vänskap med Serge Reggiani: ”Writing, friendship and directorial practice.” De båda männen möttes 1950 under inspelningen av den numera bortglömda filmen *Hemlig agent*. Regianni hade en av huvudrollerna, Anderson deltog som observatör/dokumentarist för en bok som han publicerade i samband med filmens biografiansering. En egendomlighet i sammanhanget var att han över huvud taget släpptes in ateljéerna och fick sitta med och lyssna vid konferensborden. Filmens producent var nämligen Ealing Studios, samma bolag som han bara några månader tidigare hudflängt i offentligheten.

Antologiredaktörerna har inte skyggat för att ta med texter av en mer exklusiv karaktär. Till exempel: Andersons ”skotskhet” (han lämnade till slut hela sitt väldiga arkiv till ett skotskt universitet, inte till British Film Institute, vilket vore det naturliga), hans ”Polish connection”, hans tidiga gästspel som regissör av en ungdomsserie om Robin Hood för den kommersiella televisionen. Men genomgående, oavsett om bokens strålkastarljus riktas mot Andersons privatliv, hans sociala miljö, den brittiska filmbranschen eller mer perifera frågor, är det påfallande hur ofta författarna förmår leverera värdefulla pusselbitar till förståelsen av regissörens personlighet, *persona*.

Till sist. Jag ska återvända till en nyckelfråga som jag antydde redan inledningsvis: Hur kan man förklara att Anderson med sitt komplicerade och tyngande privatliv lyckades förvandla sig till kulturell

››

LINDSAY ANDERSON REVISITED
UNKNOWN ASPECTS OF A FILMDIRECTOR
ERIK HEDLING & CHISTOPHE DUPIN (RED)
Palgrave 2016

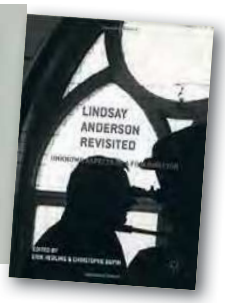

storproducent? I sin bok tolkar Gavin Lambert produktiviteten som utflöde av undertryckt sexualitet, en sublimering i Freuds bemärkelse.

Andersons största och i mina ögon mest imponerande insats – vid sidan av Sequence och ”If” – var den han gjorde som konstnärlig impressario för Free Cinemas kortfilmer och hela den nya brittiska filmvågen, från 1956 och tio år framåt. Under de åren gjordes banbrytande långfilmer av honom själv, Tony Richardson och Karel Reisz, vilka till skillnad från till exempel Ealings produktioner, ofta var skrivna av arbetarförfattare och inspelade i arbetarmiljöer.

Det finns, tänker jag, ett antal förklaringar till att Anderson, bortsett från den udda Hollywoodfilmen, slutade eller tvingades sluta göra långfilmer. Först och främst: hans filmstil blev alltmer sofistikerad, influerad av teaterfilosofi snarare än filmtänkande; på hans nattduksbord stod ett foto av Brecht.

En annan förklaring finns i manifestet för Free Cinema: ”Ingen film kan vara *för* personlig.” I Andersons fall hörde naturligtvis homosexualiteten till det mest personliga. Men i sina filmer hade han uppenbarligen svårt att ge uttryck för den och förmådde inte ge mer än försiktiga antydningar, som i *If*.

Hans negativa inställning till tvmediet är en tredje förklaring. Han tog inte alls fasta på de möjligheter som 1982 öppnade sig för långfilmsproduktion via den nystartade Channel Four. Han gjorde, som sagt, en amerikansk tvserie och han filmatiserade ett par av sina teateruppsättningar för tv, men han var allmänt misstänksam mot verksamheten (”jag tror inte att tv är ett medium för tankar”). I sin relation till tv visade han inte alls den uppslagsrikedom och företagsamhet som i övrigt var hans kännetecken.

Hela tiden fanns där kompromisslösheten som en evig följeslagare, närd av... tja, självgodheten. I dagboken finns ibland antydningar till en självkritik som kan låta så här: ”Borde jag inte ha varit mer angelägen att vinna andra människors uppskattning? [...] Men att forcera fram uppskattning från andra har tyckts mig ovärdigt – nästan som en degradering.”

Vid ett tillfälle diskuterade Anderson och några vänner vad som skulle kunna stå på deras gravstenar. Som ett karaktäristiskt, svart skämt föreslog han för egen del: ”Här vilar Lindsay Anderson. Omgiven av idioter.”

Hans Hederberg

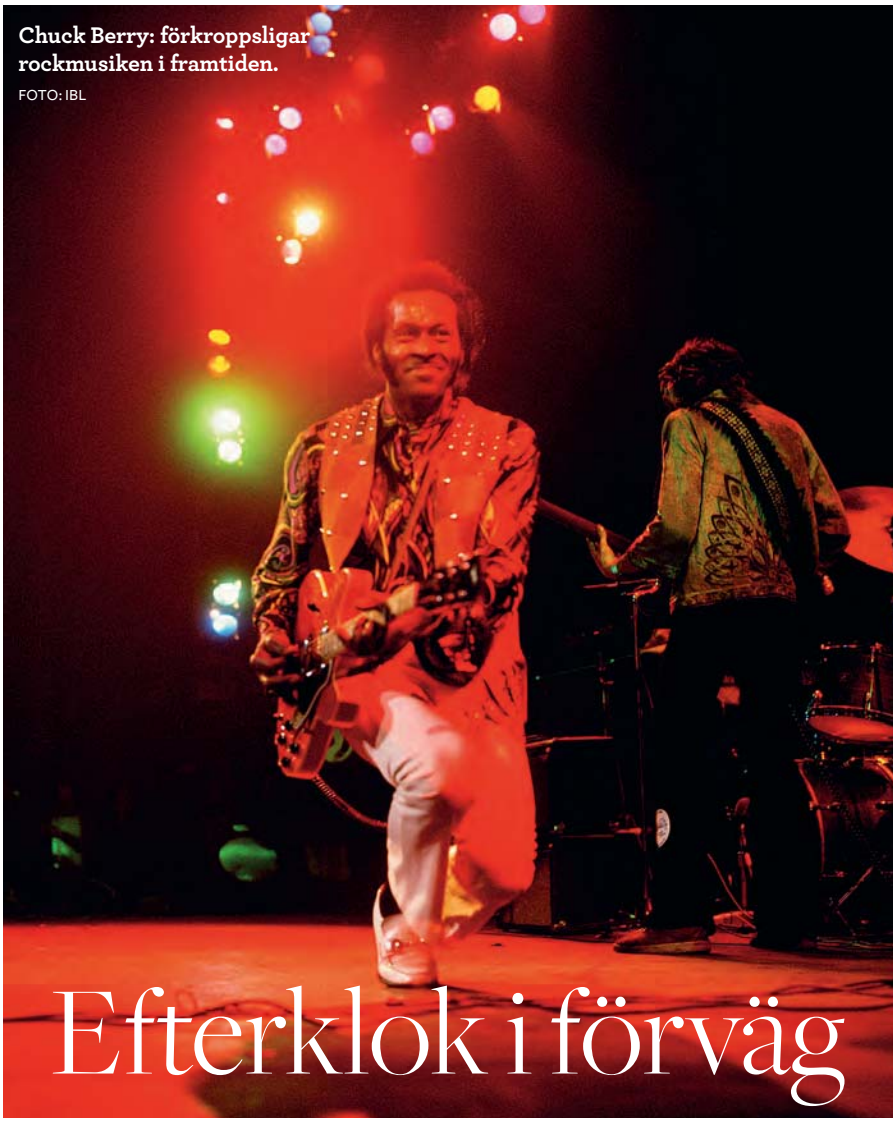

Chuck Berry: förkroppsligar rockmusiken i framtiden.
FOTO: IBL

Efterklok i förväg

ESSÄ

Tänk om allt som jag tror att jag vet egentligen är fel? Den skribent med intäktsbehov och självbevarelsedrift existerar inte som inleder dagen med en sådan grundläggande fråga. I alla fall är det nog svårt att hitta någon som tar frågan på allvar och som då undviker att drabbas av existentiell ångest för att istället ge sig ut på jakt efter något slags svar.

Men det är faktiskt exakt detta som Chuck Klosterman har gjort i sin senaste bok. Denne New York-baserade journalist och författare har främst ägnat sin penna åt musik, populärkultur och sport, men det var sannolikt erfarenheten som etikkolumnist i *New York Times Magazine* som ledde honom till uppgiften att skriva en bok med titeln *But What If We're Wrong? Thinking About the Present As If It Were the Past*. Det är ett på samma gång modigt och dumdristigt projekt, som framkallar minnet av hur hånad USA:s dåvarande försvarsminister Donald Rumsfeld blev när han talade om ”known unknowns” och ”unknown unknowns” i ett försök att förklara varför Bushadministrationen hade svårt att finna bevis för att Irak hade massförstörelsevapen.

Att svaret på just den frågan var det enklaste möjliga – för att några sådana vapen helt enkelt inte fanns – hindrar inte att det potentiellt skulle kunna vara precis tvärtom. De senaste årens politiska turbulens, i Sverige och annorstädes, illustrerar också på ett tydligt sätt att det som ena dagen uppfattas som otänkbart och omöjligt, dagen därpå kan visa sig ha förvandlas till allmän sanning, och att händelser som är oförutsägbara i förväg i efterhand lätt kan framstå som oundvikliga.

Så vad är det egentligen vi kan veta på riktigt? Klostermans utgångspunkt är att det mesta som vi tror oss veta sannolikt är fel: Han argumenterar i all enkelhet för att våra barnbarnsbarnbarn kommer att skratta åt våra vanföreställningar om

världen och varandra, på samma sätt som vi har roligt åt och förfärar oss över okunskapen hos äldre generationer, oavsett om det handlar om att jorden var universums medelpunkt eller om uppfattningen att kvinnor inte skulle vara mentalt förmögna att delta i beslutande församlingar.

Idag gratulerar vi oss till att vi lyckligtvis vet bättre. Men genom att betrakta samtiden som den kan se ut när den beskådas från en horisont 200–300 år framåt, kan vi kanske också finna luckorna i våra egna resonemang, enligt Klosterman.

Det är en lovvärd ambition och boken spänner över ett brett fält: vetenskap, politik, rockmusik, sport och litteratur behandlas. Tyvärr märks det att författaren är mera hemtam i de sistnämnda ämnena än i de två förstnämnda. Ta det här med vetenskapen. Aristoteles menade att alla objekt strävade efter sin naturliga plats vid jordens medelpunkt. Han motbevisades när Newton såg ett äpple falla till marken och kunde förklara vad gravitation är. Sedan kom Einstein och ställde även Newton mot väggen. Om människan i flera tusen år kunde tro på något falskt som om det var objektivt sant – hur, undrar Klosterman, kan vi då vara säkra på att våra egna teorier är sanna trots att de bara funnits i ett par hundra år, om ens det?

Äpplen: visade Newton rätt. FOTO: ISTOCKPHOTO

”Eftersom det mesta har varit fel förut kanske det mesta fortfarande är fel – vi har bara inte märkt det.”

Med detta som utgångspunkt dramatiserar han en skarp konflikt mellan dem som menar att vetenskapen går framåt genom att fullständigt ställa gamla sanningar på huvudet och dem som snarare tror på en gradvis utveckling där vi tack vare den vetenskapliga metoden har anledning att förmoda att det som hålls för sant också i huvudsak är rimligt att hålla fast vid. Istället för att väva samman dessa båda perspektiv och konstatera att vetenskapliga framsteg trots allt både har gjort det möjligt för människan att landa på månen, och att man i en aldrig tidigare skådad utsträckning har kunnat bota och rentav utrota sjukdomar, landar Klosterman i slutsatsen att eftersom det mesta har varit fel förut kanske det mesta fortfarande är fel – vi har bara inte märkt det.

Avsnittet om vad som i framtiden kommer att utgöra definitionen av riktig rockmusik är å andra sidan en intressant och tankeväckande studie såväl över samtidens mångfasetterade populärkulturella uttryck som över den slumpmässiga och oförutsägbara urvalsprocess som gör att saker fastnar i vårt minne när mängden information och intryck är i det närmaste oändlig. Det som vi i efterhand anser definierade en hel genre eller en hel epok utgjorde i stunden bara en del av en helhet, men med tiden försvinner alla nyanser. Kommer rocken att betraktas som showbiz à la Elvis Presley, eller som poesi i Nobelprisklass à la Bob Dylan? Kommer musiken att stå i centrum eller personerna som spelade? Det finns stunder då författaren ligger på gränsen till att upphöja den sena timmens barsnack till djupanalytiskt verktyg, men det förtar inte hans poäng: det är inte bara lätt att man missar skogen för alla träd, det kan även vara så att man letar i fel skog. Så landar han i den överraskande slutsatsen att rockmusiken i framtiden kommer att förknippas med och förkroppsligas av Chuck Berry. Bara en sådan sak. Det är värt att läsa boken bara för att följa vägen fram till denna slutsats.

Klosterman undersöker på samma sätt vilket tv-program som skulle kunna stå som symbol för hela televisionens århundrade (jag ska inte avslöja svaret, men vågar lova att det inte är vad som förväntas), liksom vilken författare som kommer att omnämnas i historieböckerna som typisk för amerikansk litteratur kring millennieskiftet.
Även här består det värdefulla i hans bidrag inte så mycket i slutsatserna i sig, som i resonemangen kring vår kollektiva förmåga att betrakta vår samtid. Ett slags samtal med en ständigt närvarande metanivå.

Det kunde ha varit tröttsamt om det inte vore för att hans bok råkat hamna precis rätt i tiden. För har vi någonsin tidigare levt i en tid då så många har gett uttryck för så säkra åsikter baserat på så litet? Hur kan det komma sig? En hypotes: I takt med att tekniken har gett människor världen över tidigare oöverträffad tillgång till information, har efterfrågan på sortering och vägledning ökat. Tekniken har också gett oss verktyg att bearbeta informationen, och allt fler människor har också fått utbildning och träning för att kunna dra relevanta slutsatser. Det vi inte har fått mer av på samma sätt är tiden. I kampen om uppmärksamhet premieras lockrop framför eftertanke, vilket leder till säkra slutsatser och ställningstaganden som helst också levereras snabbt.

I ett sådant medie- och samtalsklimat behövs arenor för analys och plats för eftertänksamhet, och kan Klosterman popularisera detta, har boken fyllt ett viktigt syfte. Den har förutsättningar att bli ett givet inslag i varje diskussionslysten bokcirkel, eftersom den inte bara bjuder på en uppsjö ämnen att reflektera kring, utan också inbjuder till ett samtal om vad som utgör det goda samtalet. Redan titeln manar till ödmjukhet och eftertanke. Det är, som det heter, i alla fall en bra början.

Håkan Tribell

BUT WHAT IF WE'RE WRONG?
THINKING ABOUT THE PRESENT AS IF IT WERE THE PAST
CHUCK KLOSTERMAN
Blue Rider Press 2016

Dronning Margrethe: charmerande och allmänt magnifik.

FOTO: KELD NAVNTOFT / TT

Rötter

DANMARK

En bok om en drottning, kan det vara något för *Axess* läsare? Ja, det kan det, om drottningen ifråga är den utomordentligt begåvade, kloka, charmerande och allmänt magnifika Dronning Margrethe av Danmark.

Om författaren till boken ifråga dessutom är *Berlingskes* politiske kommentator Thomas Larsen, som växlar mellan att ge läsarna insiktsfulla analyser av dansk politik i tidningen och att författa biografier om landets toppolitiker, ja, då kan det näppeligen bli annat än intressant och läsvärt.

För en bok om en drottning behöver ju inte vara ytlig eller handla om kungliga klänningar – sådana publikationer finns väl, de också, men då om andra medlemmar av kungafamiljen och med andra författarnamn på omslaget.

Dronningen är förvisso en välklädd dam, men allra mest välmöblerad är hon i huvudet; detta är en monark av det oavbrutet tänkande slaget. Hon erkänner gärna att hon visst är rätt ”nördet”, inte minst som barn när hon läste allt som var tryckt på papper, till och med tidningspapperet som saker hade slagits in i, berättar lillasyster, grekiska ex-drottningen Anne-Marie, i boken.

Men att man kan vara nördig utan att vara det minsta tråkig är Dronningen ett gott bevis för; det hon har att säga är i alla fall aldrig det minsta ointressant, tvärtom. Intellektuell är hon utan tvivel, men finurlig är ett annat, om än kanske aningen respektlöst, ord för att beskriva danskarnas monark.

Och det världsberömda *danske smil* har en god representant i landets högsta topp.

Thomas Larsen har tidigare skrivit om kungahuset i den stiliga boken om det kungliga slottet i Köpenhamn, Amalienborg, med intervjuer med medlemmar av kungafamiljen som han frekvent citerar ur i den nya boken. Dronningen har också deltagit i samtalebøger flera gånger förr, vid diverse födelse- och årsdagar som motiverat tillbakablickar på hennes och Danmarks gångna år.

Det märks att hon är rutinerad, men också att vi här möter en dam som har funderat över sitt lands historia och sin egen roll – och händelserna utanför det lilla landets gränser – länge och väl, och som trots de många tidigare intervjuerna har mycket nytt på hjärtat också i denna bok.

Så till den grad bekväm med läget är hon att hon inte ville ha några frågor i förväg av Thomas Larsen – faktiskt knappt ens få veta så mycket om ämnet för dagen.

Ändå, skriver Larsen i förordet, kan han ställa frågor om de mest detaljerade och komplicerade historiska och dagsaktuella förlopp – och varje gång få svar med exakta årtal, initierad och djuplodande analys, och som kunglig knorr på slutet ”en personlig värdering av vad som hade skett, och vilken betydelse det har haft för oss som land och folk”.

Hur många överhuvuden för de europeiska kungahusen skulle fixa det?

Det vill dessutom till just i detta fall, för i Thomas Larsens nya bok rör vi oss ännu längre bakåt i tiden än i de tidigare böckerna, hela vägen tillbaka till danskarnas och Danmarks *djupaste rötter*. Och Dronningens egna; det ena går ju inte att separera från det andra i landet med världens kanske äldsta monarki.

När hon 1980 står vid vikingakungen Gorm den gamles grav – far till Harald Blåtand som införde kristendomen till Danmark – med sina två söner vid sin sida susar det i magen av spänning: för tänk, säger hon, om det nu verkligen är den gamle vikingakungens kvarlevor som ligger där, då finns det ett direkt band på över 1 000 år fram till henne själv och nästa generation.

Att gräva i det förgångna är något som Dronningen ägnat sig åt även rent handfast. Margrethe är nämligen inte bara dansk drottning utan tillika arkeolog, med akademiska poäng från Cambridge i ämnet. Som ung reste hon på arkeologiska utgrävningar i Italien med morfar, Sveriges kung Gustaf VI Adolf – de två hade mycket gemensamt, konstaterade Dronningens mor, drottning Ingrid, fast man väl kan anta att hennes dotter var den mer pratsamma av de båda.

Att det blev studier just i England var ingen tillfällighet. Från sin svenska släkt fick Dronningen tidigt med sig en stark förkärlek för allt brittiskt; så är hon ju också uppkallad efter sin brittiskfödda mormor, svenska kronprinsessan Margareta – inte den första danska drottningen vid namn Margrethe, som man kanske kunde tro.

Att grunna över något så nationalistiskt som ett folks identitet hade väl knappast gått för sig eller ansetts comme-il-faut i Sverige. Men nu är det Danmark, och sitt intresse för sina egna och Danmarks rötter och bakgrund delar Dronningen med sina undersåtar.

Det är ett återkommande tema i landet som ständigt funderar över relationerna till sin omvärld, och som i strid ström producerar ”kanons” gällande alla upptänkliga ämnen. Senast den nyss –

Flyktingkris: en situation som gått över styr.
FOTO: BAX LINDHARDT / TT

motvilligt – avgångne kulturministern Bertel Haarders kanon om inget annat än just danskhet: vilka värderingar, traditioner och begrepp som utgör kärnan i det att vara dansk.

Lika motsträvigt som Haarder lät sig förflyttas från ministerstolen vid regeringsutvidgningen i slutet av förra året, lika ogärna accepterade han att de insända förslagen hade satt ”välfärd” som nummer ett på listan.

Kungahuset fick däremot ingen placering på förra årets kanon, vilket kan tyckas lätt besynnerligt med tanke på hur oändligt kärt danskarna håller sina kungligheter, och först och främst sin Dronning (inte fullt lika mycket hennes egensinnige make, den självutnämnde pensionären prins Henrik).

Att hon skulle bli just Dronning var förstås inte alls skrivet i stjärnorna; under sina första 13 levnadsår var hon en enkel prinsessa, den äldsta av kung Fredriks tre döttrar. Som dotter till danskarnas älskade sjömanskung var det rätt naturligt att hon först lärde känna landet från sjösidan, under de årliga *krydstogterne* – seglatserna – med kungaskeppet Dannebrogen där hon i redan unga år tog sig igenom hela biblioteket med historieböcker.

Tronföljare blev hon först med grundlagsändringen 1953 och den föregående folkomröstningen om Danmarks tronföljd, där danskarna röstade för henne istället för farbror Knud och dennes söner. Det befrämjade väl inte direkt stämningen på släktmiddagarna, och för Margrethe själv tog det ett bra tag att acceptera att hon faktiskt en dag skulle ta över efter pappa.

Men det gick lättare allteftersom, tack vare förnuftiga föräldrar som bland annat lät henne vara med på konseljer och vid regeringsbildningarna – det som idag kallas *Dronningerunde* – där hon intensivt lyssnade och lärde sig om politiken.

Hennes förste statsminister, Jens Otto Krag, visade tydligt att han tyckte att den unga regenten var ”grön” – ”men det var jag ju också”, och dessutom tyngd av sorgen efter pappa kungens bortgång.

”Dronningen är förvisso en välklädd dam, men allra mest välmöblerad är hon i huvudet; detta är en monark av det oavbrutet tänkande slaget.”

En klart positiv sida av den nya tronföljden var dessutom att hon därefter visste att det var i Danmark hon skulle leva resten av livet, och inte flytta ut i världen som sina systrar. I Danmark var hon inte bara född, som det heter i H C Andersens gamla sång, där skulle hon också bo och leva; nu kunde hon i lugn och ro fortsätta att fundera över dess ursprung och utveckling.

För Thomas Larsen berättar Dronningen om Danmark från vikingatiden och fram till våra dagar, om steget från kungamakt och envälde till demokrati och folkstyre, om besättelsen och dess slut med strider i kvarteren runt Amalienborg, om övergången från jordbruksland till industriland, och om följderna av de nya invånare som kommit till landet under de senaste årtiondena.

I den frågan erkänner Dronningen utan krusiduller att hon har ändrat uppfattning. I sina *nytårstale* – som danskarna mangrant lyssnar till på nyårsafton, uppradade i soffan med champagne och kransekager – har hon vid några tillfällen läxat upp sina landsmän för att inte vara tillräckligt generösa och välkomnande gentemot de nya invånarna.

Men vi var naiva, förklarar Dronningen nu: ”Vi trodde nog, att om man bara gick på gatorna i Köpenhamn och drack det kommunala vattnet och tog den kommunala bussen, så blev man nog dansk inom loppet av kort tid.”

Men så enkelt var det inte. ”Det är ingen naturlag att man blir dansk av att bo i Danmark”, noterar Dronningen. Man skulle ha varit tydligare med att tidigt framhålla vilka värderingar och regler som Danmark grundas på – och att de ska efterlevas.

För visst ska man kunna ha kvar sina rötter i en annan kultur, men jorden som rötterna vilar i ska vara god och näringsrik.

Brytningspunkterna för Dronningens del var först 11 september 2001, och därefter terrorattentaten i Köpenhamn den 14 februari 2015. Att danska judar förföljs och attackeras i dagens Danmark är djupt chockerande och upprörande för landets regent.

Och därefter flyktingkrisen, när migranter bokstavligen vandrade genom Danmark på landets motorvägar och det kändes som om situationen helt hade gått över styr.

Trots allt borde Danmark ha goda möjligheter att klara omställningen. Det kräver dock utbildning och information om det ska gå, säger Dronningen, som sett landet gå igenom många andra djupa förändringar under dess långa historia. ”Men vi borde kunna klara det.”

Ann-Sofie Dahl

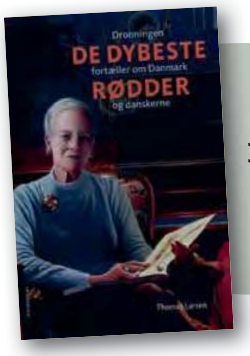

DE DYBESTE RØDDER
DRONNINGEN FORTÆLLER OM DANMARK OG DANSKERNE
THOMAS LARSEN
Gyldendal 2016

Drabbad av Drøvel

Fredrik Johansson

MOT BAKGRUND AV den rådande entusiasmen kan man få intryck av att varje uppväxande generation har en norsk tv-serie att identifiera sig med. För mig var det *Brødrene Dal*.

I den saltöken som var svensk barntelevision i skiftet mellan 1970- och 1980-tal var de tre brödernas upptäcktsresande i Oslotrakten som ett uppfriskande regn. Möjligen lite otippat. Möjligen inte. Men vi satt i alla fall där och lät oss helt enkelt underhållas. Bara underhållas.

ALLA KLURIGA NORSKA REFERENSER flög naturligtvis högt över huvudet. Så även att djurvännen Roms Dals inte tyckte om valutaormar eller att han var med i en polarexpedition som inställts på grund av strejk.

Men sökandet efter Professor Drøvels hemlighet – med geniala cliffhangers och en briljant avslutande västgötaklimax – var helt enkelt god underhållning. Tyckte jag i all fall då. När jag nu går in på NRK:s playtjänst och tittar på några avsnitt består nog det intrycket.

Det finns en föreställning om att min generation växte upp i ett flöde av light-maoistisk propaganda från barndetaljen vid den statliga televisionen. Att det noggrant reglerade och pedagogiskt kvalitetssäkrade utbudet av eterburen barnkultur främst syftade till att göra oss till engagerade motståndare till marknadshushållning.

EN ANNAN TEORI är att den tidens barntelevision – i synnerhet olika former av fotriktig och mästrande dockteater – deformerat våra psyken och förstört vår barndom.

Men det var inte huvudproblemet. Bekymret var hur enastående tråkigt det mesta var. En mediokratins våta filt. Mycket av det som sändes var helt enkelt en källa till bottenlös leda. Det förstörde inte min barndom. Det förslösade min tid.

Det sägs att den uppväxande generationen inte exponeras tillräckligt för leda. Att det är danande att ha tråkigt. Jag är skeptisk. Så mycket leda som SVT levererade när det begav sig har dagens barn antagligen inte fattningsförmåga att ta till sig.

Men *Brødrene Dal* var ett undantag (det fanns naturligtvis fler). De ser ut att ha haft rätt roligt själva. Inspirationskällorna (inte minst *Monty Python*) är kanske inte helt dolda. Det är inte så lite slapstick. Det är drift med mediala och populärkulturella grepp.

Men de anstränger sig. Tar publikens önskan om att bli underhållna på allvar. Och verkar inte ha så många andra syften. Det var gissningsvis inte helt okontroversiellt.

Den bärande principen verkar annars ha varit att underhållning i sig var något fult. Att allt som inte har något syfte – i bästa fall pedagogiskt, i sämsta fall politiskt – var en sorts mentalt slöseri.

Nu överlevde vi ju detta. Vi växte upp i ett fritt land där det faktiskt fanns en marknad för underhållning. Vi hade Tintin, Tom Sawyer och Kalle Anka. Eller Tolkien, James Bond och Indiana Jones. VHS-bandspelarna kom och den våta filten kunde lyftas.

Underhållning utan större syfte än att underhålla är ett av de viktigaste uttrycken för en civilisation. Det finns andra framsteg jag kanske skulle hålla högre, men hela idén att någon använder sin kreativa förmåga åt att få andra att skratta, glömma sig själva, gråta, bli rädda är ju egentligen enastående.

> ”Bekymret var hur enastående tråkigt det mesta var.”

Kanske är det därför underhållning är så provocerande för civilisationens motståndare (dit jag – för att undvika missförstånd – ändå inte räknar SVT:s barnredaktion). Den har ju inget högre syfte. Och är därmed subversiv mot den som har ett högre syfte.

Får talibanerna bestämma får vi inte dansa. 1964 förbjöd Fidel Castro Beatles på Kuba. Och för en tid sedan cirkulerade ett foto i sociala medier över västerländska artister som var bannlysta i Sovjetunionen 1985. Ett simpelt nätmem (som verkar ha en autentisk källa) helt enkelt. Men också en varning från historien.

DET TOTALITÄRA SYSTEMETS kalla och valhänta byråkratiska hantering blir komisk. Talking Heads påstås sprida myter om den sovjetiska militärens farlighet. Van Halens fallenhet för ”antisovjetisk propaganda” kvalificerade dem till svarta listan. Julio Iglesias ansågs representera ”neofascism”. Etiketten ”Punk” var tillräckligt för att Ramones inte skulle spelas på kirgisisk eller estnisk radio.

I sin bok *Civilization. The West and the Rest* pekar Niall Ferguson på att arbetarstaten Sovjetunionen inte under hela kalla kriget lyckades producera ett anständigt par jeans och hur oförmågan att utveckla ett konsumentsamhälle vräkte socialismen över ända. Men också hur fängslandet av medlemmarna i det psykedeliska bandet Plastic People of the Universe var en katalysator för den tjeckiska Charta 77-rörelsen.

Sovjetsystemet hade rätt. Underhållning är subversivt. Underhållning är civilisation.